УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Банах Тетяна Іванівна

УДК 94:327.57(477:438)"1982/2013":[726.8:355.1
(=162.1)(477.8325)+323.1(477.82)(=162.1)](043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ПРИМИРЕННЯ (1989-2013)

032 – Історія та археологія
03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.
_____Т. І. Банах.

Науковий керівник: Грицак Ярослав Йосипович,
доктор історичних наук,
професор кафедри державного управління Українського Католицького університету

Львів 2023

АНОТАЦІЯ

Банах Тетяна Іванівна. Польсько-українське історичне примирення (1989-2013). Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія». Український Католицький Університет. Львів, 2023.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в комплексному аналізі польсько-українського історичного примирення щодо польського «Цвинтаря орлят» у Львові та масових вбивств польського населення 1943 р. на Волині. Проблема польсько-українських відносин у сфері історичної пам'яті викликає значне зацікавлення в історіографії та суспільствах обох країн. Хоча дослідники розглядали різні аспекти цієї теми, в історіографії бракує її аналізу з перспективи концепції примирення. У цій праці на основі опублікованих джерел та інтерв'ю з учасниками та дослідниками польсько-українських історичних дискусій, взятих авторкою, здійснено спробу дослідити примирення щодо двох згаданих конфліктів пам'ятей. Примирення розглядається радше як процес, ніж як результат. Конфлікти пам'ятей можуть порушуватися знову, якщо є зацікавленні у цьому мнемонічні актори і порушене питання викликає реакцію серед ширшого кола громадськості. Конфлікт щодо відкриття «Цвинтаря орлят» завершився успішним примиренням. Натомість волинське питання, попри спроби примирення, залишилося нерозв'язаним у двосторонніх відносинах. Цей процес є незавершеним і триває досі, що становить деяку складність для історичного дослідження. Однак досліджуваний період є достатньо тривалим, аби проаналізувати певні тенденції у польсько-українському історичному примиренні. У дисертації показано, якою мірою запозичені європейські моделі примирення були вдалими у польсько-українському випадку, а також обмежені можливості трансферу цих моделей у Східну Європу.

Практичне значення дослідження. Результати дослідження можуть бути корисними не тільки для подальших наукових дискусій, але й для написання навчальних посібників, а також для політиків, журналістів та широкої публіки,

зацікавленої у польсько-українському діалозі. У висновках сформульовано умови та обставини, які сприятимуть більш успішному примиренню.

Польсько-українське історичне примирення у посткомуністичний період відбувалося на основі запозичених західних моделей примирення, а також польсько-українського діалогу, що у радянські часи розвивався головним чином в еміграції. У дисертації проаналізовано дискусії щодо «Цвинтаря орлят» та масових вбивств на Волині: від виникнення цих питань у публічному просторі до офіційного відкриття (у випадку цвинтаря) та останніх на час проведення дослідження акцій примирення щодо масових вбивств.

На основі теорії політики пам'яті Яна Кубіка та Майкла Бернгардта здійснено типологізацію мнемонічних акторів, які брали участь у цих дискусіях, та спробу пояснити чинники, які зумовлювали вибір мнемонічними акторами тієї або іншої позиції. До виділених типів мнемонічних акторів додано мнемонічних миротворців, які належать до мнемонічних плюралістів і активно намагаються здійснювати концепцію примирення на практиці.

Провідну роль у формуванні та поширенні наративу примирення відіграли польські та українські інтелектуали, які займали позицію мнемонічних миротворців, та очільники церков, передусім Української Греко-Католицької церкви (УГКЦ) та Римо-Католицької церкви (РКЦ) в Україні і Польщі, котрі підтримали заклики інтелектуалів. Позицію миротворців займали переважно інтелектуали молодшого покоління, 1950-х – 1960-х років народження, які, на відміну від покоління своїх батьків і старших інтелектуалів, не пам'ятали польсько-українського конфлікту під час Другої світової війни. Значний вплив на формування середовищ польських та українських миротворців, які тісно співпрацювали між собою, мала польська «Солідарність», а після розпаду Радянського Союзу – вільні взаємні контакти. Вони об'єднувалися навколо ліберальної „Gazety Wyborczej" в Польщі та національно-ліберального журналу «Ї» і Українського католицького університету (УКУ) в Україні. Головна ідея інтелектуалів миротворців полягала в тому, щоб примирення на основі християнських цінностей очолили духовні лідери, а не політики. Це було

зумовлено розділеним мнемонічним полем в самій Україні та недостатнім діалогом між владою та місцевою громадськістю.

Католицькі церкви України східного та західного обрядів відіграли активну роль у примиренні щодо «Цвинтаря орлят». Натомість примирення щодо масових вбивств на Волині, попри численні заяви представників різних конфесій, виявилося значно складнішим. Католицька церква має триваліший досвід участі у між церковному та міжнаціональному діалозі. Однак на Волині УГКЦ не має великого впливу, а різні православні церкви виявилися менш готовими до діалогу.

Примирення на політичному рівні значною мірою залежало від внутрішньополітичної ситуації в обох країнах, а також зовнішніх факторів, зокрема російського, які мали вплив на польсько-українські відносини. Так, офіційне відкриття «Цвинтаря орлят» вдалося провести у той короткий сприятливий час після Помаранчевої революції, коли в Україні змінилася влада, яка мала вищу легітимність в очах суспільства у Львові. Крім того, польсько-українські відносини стали відкритішими завдяки підтримці України Польщею під час Помаранчевої революції. Хоча і в Україні, і в Польщі залишалися доволі помітними групи мнемонічних воїнів, які виступали проти примирення. Мнемонічними воїнами були як середовища, яким було складно подолати травматичну пам’ять про минуле, так і політики, які намагалися її інструменталізувати у політичних цілях.

Державна влада Польщі та України упродовж майже всього досліджуваного періоду, за винятком періоду президентства Віктора Януковича в Україні, коли позиція влади була неоднозначною, намагалася займати роль мнемонічних плюралістів і у своїх заявах використовувала наратив примирення, створений інтелектуалами. Якщо у Польщі, попри різні підходи до того, як вести діалог з Україною про конфлікти минулого, загалом існував суспільний консенсус стосовно інтерпретацій самих подій, то в Україні пам’ять про ці конфлікти була жива в Галичині та меншою мірою на Волині і не мала великого значення для всієї країни. Тому спроби розв’язання конфлікту пам’ятей політиками, які були далекі від локального контексту, часто не сприймалися громадськістю Західної

України. Особливо це спостерігалося у випадку кількох неуспішних спроб відкриття «Цвинтаря орлят». Натомість спільне відзначення 60-х роковин масових вбивств на Волині у 2003 р. внаслідок тривалих дискусій та компромісів відбулося. Однак його було недостатньо, аби досягти глибшого примирення. Через намагання уникнути обговорення волинського питання на міждержавному рівні та його загострення в наступні роки на тлі політизації історії в обох країнах подальші спроби примирення відбулися лише у 2013 р., в 70-ті роковини масових вбивств. Оскільки діалог не міг відбуватися на міждержавному рівні, його ініціювали інтелектуали, представники церков та відомі діячі, яких намагалася підтримати лише польська влада. Через брак ресурсів у мнемонічних миротворців, зростання активності мнемонічних воїнів з обох боків, брак сильних інституцій, які б могли очолити діалог, акції примирення у 2013 р. мали обмежений успіх.

Можна зауважити регіональні відмінності між Львовом та Луцьком. У дискусіях у справі відкриття «Цвинтаря орлят» брали активну участь представники львівської громадськості, як мнемонічні плюралісти, зокрема миротворці, так і мнемонічні воїни. Натомість на Волині бракувало місцевих мнемонічних миротворців і громадськість була пасивнішою, ніж у Львові.

Розглянуті два приклади польсько-українського історичного примирення, більш і менш успішний, ілюструють складність трансферу західних моделей примирення у Східну Європу і необхідність пошуку нових, а також (у випадку масових вбивств на Волині) доповнення практик примирення іншими, більш характерними для перехідної справедливості, а саме покарання винуватців, принаймні символічного, якщо вже неможлива їхня юридична відповідальність.

Ключові слова: *Україна, Польща, польсько-українські відносини, публічні дискусії, примирення, інтелектуали, історики, церква, влада, історична пам'ять, політика пам'яті, історичний наратив, «Цвинтар орлят», Волинь, ОУН і УПА.*

SUMMARY

Tetiana Banakh. Polish-Ukrainian historical reconciliation (1989-2013) – on the rights of the manuscript. Dissertation for the academic degree of PhD. Speciality 032 "History and archaeology". Ukrainian Catholic University. Lviv, 2023.

The academic originality of the research results consists in the complex analysis of the Polish-Ukrainian historical reconciliation on the case of the Polish Eaglets' Cemetery in Lviv and the Volhynian Massacre of the Polish population in 1943. Polish-Ukrainian relations in the field of historical memory have gained significant interest among researchers and societies of both countries. Researchers considered various aspects of this topic. Nevertheless, there is a lack of analysis focusing on the concept of reconciliation. This Dissertation attempts to examine the reconciliation on the two mentioned memory conflicts. It is based on published sources and interviews with participants and researchers of Polish-Ukrainian historical discussions conducted by the author. It regards reconciliation rather as process than outcome. The memory conflicts can be raised again if there are mnemonic actors who show interest, and the issue in question causes a reaction among a wider public. The conflict on the opening of the Eaglets' Cemetery was resolved through a successful reconciliation. On the contrary, the Volhynian question remained unresolved in bilateral relations despite different attempts of reconciliation. This process is not finished and continues up to this moment, for this reason it is somewhat difficult for historical research. But the studied period is still long enough to analyse certain tendencies in the Polish-Ukrainian historical reconciliation. The dissertation shows to what extent the adopted Western models of reconciliation were successful in the Polish-Ukrainian case, but also limited possibilities of transferring these models to Eastern Europe.

The practical significance of the results. The research results can be used not only in further academic debates but also for preparing educational courses, by politicians, journalists, and any other interested in the Polish-Ukrainian dialog. In the conclusions, there are formulated the conditions and circumstances that could contribute to a more successful reconciliation.

The Polish-Ukrainian historical reconciliation in the post-communist period was based on the adopted Western models of reconciliation and the Polish-Ukrainian dialog which took place in the Soviet period, mainly between emigrant circles. The research analyses the debates on the Eaglets' Cemetery and the Volhynian Massacre, from the emergence of these questions in public space to the official opening of the cemetery and all other reconciliation actions concerning the Volhynian Massacre that took place within timeframes given in the research.

Methodologically, the dissertation draws on a theory of the politics of memory by Jan Kubik and Michael Bernhardt. The approach is helpful in classifying mnemonic actors who participated in the debates, and explaining factors that caused a choice of position by the actors. Kubik's and Bernhardt's typology of mnemonic actors is extended by peacemakers who belong to mnemonic pluralists and actively try to implement the concept of reconciliation in practice.

The leading role in the forming the reconciliation narrative was taken over by the Polish and Ukrainian intellectuals acting as mnemonic peacemakers, and the church leaders, especially leaders of Greek and Roman Catholic churches in both countries who supported the appeals of intellectuals to the dialog. A younger generation of intellectuals, mostly born in the 1950s and 1960s, took the position of peacemakers. Unlike their parents and intellectuals of an older generation, the peacemakers did not experience the Polish-Ukrainian conflict during the Second World War. The Polish Solidarity and further free contacts after the collapse of the Soviet Union had a significant influence on the shaping of Polish and Ukrainian intellectual circles of peacemakers that cooperated. They gathered around the liberal "Gazeta Wyborcza" in Poland, and the national-liberal journal "Yi" and Ukrainian Catholic University in Ukraine. The most important idea of the peacemakers was that not politicians but clerical leaders should take over a main role in reconciliation based on Christian values. It was conditioned by the fractured memory field in Ukraine and the insufficient dialog between the Ukrainian state authority and the local communities.

The Catholic churches of Eastern and Western rites played an active role in the reconciliation on the Eaglets' Cemetery. In the case of the Volhynian Massacre,

however, the reconciliation was more difficult despite numerous declarations made by representatives of various denominations. The Catholic church has more extended experience participating in interfaith and international dialog. However, the Ukrainian Greek-Catholic Church in Volhynia had a minor influence, and different Orthodox churches were unready for the dialog.

The reconciliation on the political level depended largely on internal policy in both countries and external factors, especially the Russian one, which influenced the Polish-Ukrainian relations. The official opening of Eaglets' Cemetery succeeded, for example, shortly after the Orange Revolution, when the new Ukrainian authorities were more legitimate for the society in Lviv. Besides, Polish-Ukrainian relations became more open thanks to Polish support for Ukraine during the Orange Revolution. However, groups of mnemonic warriors remained quite visible in Ukraine and Poland. Mnemonic warriors came from circles that could not overcome the traumatic memory of the past, and politicians who tried to use the historical memory for political purposes.

The state authorities of Poland and Ukraine tried to play the role of mnemonic pluralists during practically whole period of research, except during the time of the presidency of Victor Yanukovych when the position of the Ukrainian government was ambiguous. The pluralist authorities often used the narrative of reconciliation created by intellectuals in their statements. In Poland, despite different approaches to conducting a dialog with Ukraine about the conflicts of the past, there was generally a public consensus regarding the interpretations of the events themselves. On the other hand, in Ukraine, the memory of the Polish-Ukrainian conflicts was alive in Galicia and, to a lesser extent, in Volhynia, but not very important for the whole country. For this reason the attempts at resolving the memory conflict by politicians who were not familiar enough with the local context, were often found as negative by the public of Western Ukraine. It was especially evident in the case of several unsuccessful attempts to open the Eaglets' Cemetery.

The joint commemoration of the 60th anniversary of the Volhynian Massacre in 2003, however, took place after long discussions and compromises. Nevertheless, it was not enough to achieve a more profound reconciliation. Since there were efforts to avoid

the Volhynian issue at the interstate level and because of its aggravation in the following years, along with the politicization of history in both countries, further attempts of reconciliation took place only in 2013, on the 70th anniversary of the Massacre. Since the dialog could not happen at the interstate level, it was initiated by intellectuals, representatives of churches, and other public figures, along with the support of the Polish authorities. Due to the lack of resources by mnemonic peacemakers, the stronger activities of mnemonic warriors on both sides, and the lack of strong institutions that would lead the dialog, reconciliation actions in 2013 had limited success.

The regional difference between Lviv and Lutsk should be noted. Representatives of the Lviv public, both mnemonic pluralists (particularly peacemakers) and mnemonic warriors, actively participated in the discussions regarding the opening of the Eaglets' Cemetery. On the other hand, in Volhynia, there were no peacemakers at the local level, and the public was more passive than in Lviv.

Both considered cases of Polish-Ukrainian historical reconciliation, which were successful to different degree, illustrate the difficulty of transferring western models of reconciliation to the east of Europe and the need for searching for new models and expanding the practices of reconciliation with others (as illustrated in the case of Volhynian Massacre) that are more characteristic for transitional justice, namely the punishment of the perpetrators, at least symbolic if their legal responsibility is no longer possible.

Keywords: *Ukraine, Poland, Polish-Ukrainian relations, public debates, reconciliation, intellectuals, historians, church, authorities, historical memory, politics of memory, historical narrative, Eaglets' Cemetery, Volhynia, OUN and UPA.*

ОСНОВНІ НАУКОВІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЇ:

Публікації у наукових фахових виданнях України:

1. Банах Т. Масові вбивства 1943 р. на Волині в польсько-українських історичних дискусіях 1990-х рр. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки.* 2021. Т. 4. С. 65 – 72. DOI: https://doi.org/10.18523/2617-3417.2021.4.65-72.
2. Банах Т. Роль інтелектуалів і церкви в польсько-українському примиренні щодо «Цвинтаря орлят». *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. Вернадського. Історичні науки.* 2022. Т. 33 (72), № 2. С. 1 – 8. DOI: https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/2.1.
3. Банах Т. Спроби польсько-українського примирення в 60-ті роковини масових вбивств 1943 р. на Волині. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія.* 2022. Вип. 1 (46). С. 69 – 81. DOI: https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(46).2022.257490.

Публікації у міжнародних фахових виданнях і виданнях, що індексуються в міжнародних наукометричних базах:

4. Banakh T. Акції примирення в сімдесяті роковини масових вбивств 1943 р. на Волині. *Studia Polityczne.* 2022. T. 50, Nr 4. S. 293 – 315. DOI: https://doi.org/10.35757/STP.2022.50.4.11.

Додаткові публікації:

5. Банах Т. Проблема масових вбивств 1943 р. на Волині на польсько-українських семінарах істориків «Україна-Польща: важкі питання» (1996-2008). *Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених: збірник тез учасників конференції молодих учених* / За заг. ред. Солошенко В. В. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2021. С. 136 – 140.
6. Банах Т. Публічні дискусії про масові вбивства 1943 р. на Волині та відзначення їх 60-х роковин у 2003 р. *Public History. Історія в публічному просторі: збірник міжнародної наукової конференції (Київ, 20 травня 2022 року)* / За ред. Ю. Латиша; дизайн М. Дяченко. Київ, 2022. С. 77 – 80.

ЗМІСТ

ВСТУП.....15

РОЗДІЛ І ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1.Історіографія.....20

1.2.Джерела дослідження..... 26

1.3.Методологія і теоретична база дослідження…….30

РОЗДІЛ ІІ ПРИМИРЕННЯ ЩОДО «ЦВИНТАРЯ ОРЛЯТ» У ЛЬВОВІ (1989-2005)

2.1. Історія меморіалу: від виникнення до кінця радянського періоду……39

2.2. Відновлення «Цвинтаря орлят» у незалежній Україні та невдалі спроби його відкриття……42

2.3. Дискусії та заклики до примирення…….……60

2.4. Акція примирення першого листопада……69

2.5. Офіційне відкриття «Цвинтаря орлят»……74

РОЗДІЛ ІІІ СПРОБИ ПРИМИРЕННЯ ЩОДО МАСОВИХ ВБИВСТВ 1943 Р. НА ВОЛИНІ: ВІД ПОЧАТКУ ПУБЛІЧНИХ ДИСКУСІЙ ДО ВІДЗНАЧЕННЯ 60-Х РОКОВИН ТРАГЕДІЇ

3.1. Виникнення теми «Волині» в публічному просторі у 1990-х рр.…….....87

3.2. Діалог істориків.....92

3.3. Дискусії у пресі.....101

3.4. Спільне відзначення 60-х роковин масових вбивств на державному рівні....107

3.5. Діалог інтелектуалів і залучення церкви.....122

РОЗДІЛ IV ЗМЕНШЕННЯ ТА ЧЕРГОВЕ ЗРОСТАННЯ НАПРУГИ У ВОЛИНСЬКІЙ ДИСКУСІЇ. АКЦІЇ ПРИМИРЕННЯ В 70-ТІ РОКОВИНИ МАСОВИХ ВБИВСТВ У 2013 Р.

4.1. Зміни влад в Україні та Польщі і двосторонні історичні дискусії…….…..133

4.2. Продовження діалогу істориків…….…..137

4.3. Поступове загострення волинського питання……..…..139

4.4. Відзначення 70-х роковин масових вбивств на Волині: акції примирення..148
ВИСНОВКИ……163
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ…….170
ДОДАТОК А……..…..214
ДОДАТОК Б……....216

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

АК – Армія Крайова

БНБ – Бюро національної безпеки

БЮТ – Блок Юлії Тимошенко

27 ВДП АК – 27 Військова дивізія піхоти Армії Крайової

ВНУ ім. Лесі Українки – Волинський національний університет ім. Лесі Українки

ВРУ – Верховна Рада України

ГП – Громадянська платформа

ЄС – Європейський союз

ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка

ІНП – Інститут національної пам'яті

КПУ – Комуністична партія України

ЛМР – Львівська міська рада

ЛОДА – Львівська обласна державна адміністрація

ЛПС – Ліга польських сімей

ОУН – Організація українських націоналістів

ОУП – Об'єднання українців у Польщі

ПАРЄ – Парламентська асамблея Ради Європи

ПіС – Право і Справедливість

ПНР – Польська Народна Республіка

ПР – Партія регіонів

ПСП – Польська селянська партія

РКЦ – Римо-Католицька церква

РП – Республіка Польща

СДЛ – Союз демократичної лівиці

СНУ ім. Лесі Українки – Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки

ССВАК – Світовий союз воїнів Армії Крайової

УГА – Українська галицька армія

УГКЦ – Українська Греко-Католицька Церква

УІНП – Український інститут національної пам’яті

УКУ – Український католицький університет

УНА-УНСО – Українська національна асамблея – Українська народна самооборона

УНІГУ – Український науковий інститут Гарвардського університету

УПА – Українська повстанська армія

УПЦ КП – Українська Православна Церква Київського патріархату

УП – Унія праці

ФРН – Федеративна Республіка Німеччини

ВСТУП

Актуальність теми. Після Другої світової війни примирення між державами навколо конфліктного минулого стало основою для безпеки та конструктивних міжнародних відносин в Європі, а також в інших частинах світу. Однак війни у світі тривають і для їх виправдання часто використовують історичну пам'ять про минулі конфлікти. Найбільш цинічно це робить Росія у війні проти України та інших сусідніх держав на пострадянському просторі. Натомість ми не можемо уявити, щоб будь-яка країна Західної Європи розпочала війну проти сусідньої держави. Польсько-українське політичне примирення, як німецько-французьке чи німецько-польське, відбулося. Між державами немає суперечок через кордони, встановлені добрі зв'язки у різних сферах. Проте історичне примирення ще незавершене. Конфлікт пам'ятей про польсько-український конфлікт під час та після Другої світової війни, передусім про масові вбивства польського населення 1943 р. на Волині, досі викликає напруження у двосторонніх відносинах. Натомість інший конфлікт щодо відновлення польського «Цвинтаря орлят» у Львові, який був чи не найбільш дискусійним питанням у польсько-українських відносинах протягом 1990-х – початку 2000-х рр., вдалося вирішити. Актуальність дослідження зумовлена потребою пошуку механізмів примирення довкола конфліктів минулого, які все ще можуть перешкоджати добрим відносинам між державами, а також майбутнього примирення після війн і конфліктів, які тривають у наш час.

Об'єктом дослідження є польсько-українські відносини у сфері історичної пам'яті, а **предметом** – польсько-українське примирення щодо «Цвинтаря орлят» та масових вбивств 1943 р. на Волині. Ці два випадки обрані через те, що вони з одного боку викликали найбільш гострі конфлікти упродовж тривалого часу, а з іншого – саме з ними пов'язані найактивніші ініціативи польсько-українського історичного примирення. Тут йдеться про примирення як про тривалий процес, який був різною мірою успішним у різні періоди, а не як про остаточно досягнутий результат.

Мета дисертації – проаналізувати польсько-українське історичне примирення у двох найбільш конфліктних випадках: стосовно «Цвинтаря орлят» та масових вбивств 1943 р. на Волині; визначити, якою мірою ці приклади можна вважати успішними, на скільки вдалим був трансфер західних моделей примирення у польсько-українському випадку, які перспективи поширення примирення на схід.

Завдання дослідження:

- описати історію створення, знищення та відбудови «Цвинтаря орлят»;
- проаналізувати виникнення в публічному просторі питань відновлення «Цвинтаря орлят» та масових вбивств 1943 р. на Волині;
- дослідити публічні дискусії щодо цих питань за участю політиків, інтелектуалів і представників церкви;
- з'ясувати вплив фахових істориків та академічної історіографії на дискусії щодо масових вбивств на Волині;
- простежити зміни в політиці пам'яті стосовно польсько-українських історичних конфліктів в Польщі та Україні, пов'язані зі змінами влад, і проаналізувати спільні коммеморативні акції у Львові та на Волині, що проходили на державному рівні;
- дослідити дискусії в середовищі інтелектуалів і представників церкви, які займали позицію мнемонічних миротворців, та організовані ними акції примирення;
- простежити трансфер концепції примирення у Європі із Заходу на Схід, успіхи та обмеження її реалізації.

Хронологічні межі дослідження – 1989-2013 рр. Нижня межа зумовлена початком трансформації Польщі після комуністичного періоду, а також початком відновлення «Цвинтаря орлят» у Львові, а верхня – акціями примирення у 70-ті роковини масових вбивств 1943 р. на Волині. Це були останні на час написання дисертації помітні акції польсько-українського примирення.

Територіальні рамки дослідження охоплюють територію Польщі та України, оскільки в дискусіях та акціях примирення брали участь представники різних регіонів цих держав.

Методи дослідження. Дослідження проведено на межі студій пам'яті, інтелектуальної та політичної історії. Окрім загальнонаукових та історико-критичного методів, характерних для будь-якого історичного дослідження, у дисертації застосовано елементи критичного дискурс-аналізу (для роботи з текстами) та методи усної історії (для опрацювання інтерв'ю). Теоретичною рамкою для дослідження є теорія політики пам'яті Яна Кубіка та Майкла Бернгардта. Детальніше методологія роботи описана в першому розділі.

Наукова новизна дослідження. Різні аспекти польсько-українських історичних дискусій висвітлені польськими та українськими істориками. Їхній перебіг загалом описаний. Однак бракує досліджень, які б аналізували ці дискусії з перспективи концепції примирення. Про примирення пишуть або ж як про окремі, непов'язані між собою акції, або ж як про втрачений шанс та декларації, які не досягли очікуваних результатів. У цій дисертації вперше зроблено спробу простежити польсько-українське примирення як тривалий процес на прикладі примирення щодо двох найбільш конфліктних питань, місця пам'яті про які є на території України: відкриття «Цвинтаря орлят» та масових вбивств 1943 р. на Волині.

У дисертації вперше:

- описано дискусії про масові вбивства 1943 р. на Волині у 1990-х рр. між істориками та в публічному просторі;
- проаналізовано акції примирення, організовані інтелектуалами та церквою (від ідеї їхнього проведення до деталей реалізації та сприйняття);
- простежено формування інтелектуалами і духовними лідерами наративу примирення та використання цього наративу політиками;
- введено до наукового обігу інтерв'ю з учасниками дискусій, переважно ініціаторами примирення, та дослідниками;

- Отримало дальший розвиток дослідження дискусій щодо відновлення та відкриття польського «Цвинтаря орлят» у Львові;
- доповнено аналіз дискусій щодо масових вбивств на Волині у 2003 та 2013 рр.

Практичне значення дисертації зумовлене суспільною актуальністю теми. Результати дослідження будуть цікаві не лише для подальших наукових дискусій, але й для підготовки навчальних посібників,а також для політиків, журналістів та широкої публіки, зацікавленої у польсько-українському діалозі.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження апробовані у виступах: 22 червня 2021 Київ (онлайн). Міжнародна конференція молодих учених: «Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених». Виступ: «Проблема масових вбивств 1943 р. на Волині на польсько-українських семінарах істориків: «Україна-Польща: важкі питання» (1996-2008)»; 25-26 листопада 2021 Львів. Міжнародна конференція: «Будування справедливого миру: роль Церкви та громадянського суспільства»; 20 травня 2022 Київ (онлайн). Наукова конференція: «Public History. Історія в публічному просторі». Виступ: «Публічні дискусії про масові вбивства 1943 р. на Волині та відзначення їх 60-х роковин у 2003 р.»; 20 жовтня 2021. Виступ на Міждисциплінарному аспірантському науковому семінарі в Українському католицькому університеті (УКУ): «Акції примирення у сімдесяті роковини масових вбивств 1943 року на Волині». Протягом 2018-2022 років різні частини тексту дисертації та публікації, в яких викладено основні її положення, були представлені на Аспірантсько-магістрантському семінарі Гуманітарного факультету УКУ під керівництвом проф. Ярослава Грицака та проф. Олександра Зайцева, а також на аспірантському семінарі під керівництвом проф. Вадима Ададурова (I – III роки аспірантури) та доц. Володимира Склокіна (IV рік аспірантури).

Публікації. Основні положення дисертації викладені у шести публікаціях українською мовою, з них три є статтями у фахових виданнях України, одна – статтею у польському фаховому виданні і дві – тезами доповідей на конференціях.

Структура дослідження. Структура роботи побудована за проблемно-хронологічним принципом. Основна частина дисертації складається зі вступу, чотирьох розділів, які містять сімнадцять підрозділів, та висновків. У першому розділі охарактеризовано історіографію, джерельну базу та методологію і теоретичні засади дослідження. У другому розділі проаналізовано примирення у справі «Цвинтаря орлят»: історію самого меморіалу, конфлікт довкола його відбудови та відкриття, виникнення ідеї примирення та її реалізацію, акцію примирення першого листопада 2002 р. та офіційне відкриття цвинтаря у 2005 р. Цей розділ є зміненою та доповненою на основі нових джерел (інтерв'ю та документів) версією моєї магістерської роботи. У третьому розділі простежено діалог про масові вбивства польського населення 1943 р. на Волині від початку публічних дискусій після 1989 р. до відзначення шістдесятих роковин волинських подій у 2003 р., зокрема проаналізовано: виникнення теми «Волині» в публічному просторі, діалог істориків, дискусії у пресі, офіційне відзначення 60-х роковин масових вбивств на Волині у 2003 р. та діалог інтелектуалів і церкви у цьому ж році. У четвертому розділі висвітлено дискусії про масові вбивства на Волині між 2003 та 2013 роками, тобто між круглими шістдесятими та сімдесятими роковинами цих подій, та акції примирення, організовані в основному інтелектуалами і церквою у 2013 р. У розділі простежено тенденції від зменшення напруги в дискусіях до поступового їхнього загострення та спроб запобігти йому ініціативами примирення. Основну частину дисертації доповнює список використаних джерел і літератури (384 позиції). Основний текст дисертації охоплює 155 сторінок, загальний обсяг роботи становить 216 сторінок.

РОЗДІЛ І
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1.Історіографія

Розглядаючи історіографію проблеми, слід звернути увагу як на аналіз дослідниками польсько-українських дискусій про минуле, так і на дослідження політики пам'яті в Польщі та Україні в ширшому контексті. Серед дослідників, які аналізували ці питання, варто особливо виділити Ярослава Грицака, Леоніда Зашкільняка, Оксану Каліщук, Георгія Касьянова, Ґжеґожа Мотику, Андрія Портнова, Томаша Стриєка.

Ярослав Грицак, аналізуючи проблеми історичної пам'яті в Україні та історичні внутрішньо українські конфлікти і конфлікти українців із сусідніми народами, наголошує передусім на примиренні. Він аналізує різні моделі «подолання пам'яті» та розглядає українські особливості у цьому процесі[1]. Польсько-українське примирення, у якому історик сам бере активну участь, займає важливе місце також в його дослідженнях. Ярослав Грицак розглядає польсько-українське примирення у ширшому контексті процесів примирення в Європі та окреслює його інтелектуальні витоки[2]. Корисними для цієї дисертації стали есе Ярослава Грицака, у яких він характеризував стан і тенденції у польсько-українському примиренні у різні його періоди[3].

Леонід Зашкільняк є знаним дослідником польсько-українських відносин модерного часу. Він також постійно брав участь у спільних семінарах істориків «Україна-Польща: важкі питання» і серед іншого аналізує польсько-український діалог істориків 1990-х – 2000-х рр. Проблемою цього діалогу дослідник бачить те, що він обертається переважно навколо політичних питань, пов'язаних з конфронтацією двох народів. Леонід Зашкільняк пропонує розширити дослідження на інші сфери польсько-українських взаємин (соціальну та

[1] Я. Грицак 26-й процент, або як подолати історію. Київ: Фонд Порошенка, 2014. С. 102 – 117.
[2] Я. Грицак Подолати минуле: глобальна історія України. Київ: Видавництво «Портал», 2021. С. 365 – 368.
[3] Я. Грицак Важке примирення // Його ж, Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. Київ: Критика, 2004. С. 126 – 137.; Я. Грицак Що по Ґедройцеві // Його ж, Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї. Київ: Критика, 2011. С. 195 – 200.

економічну). На його думку, образ цих взаємин в історіографії повинен відрізнятися більшою увагою до їх людських вимірів[4].

Історикиня з Луцька Оксана Каліщук досліджує волинське питання в історіографії та політиці пам'яті Польщі і України. Перевагою досліджень цієї авторки є їхня широка історіографічна та джерельна база. Так, зокрема, аналізуючи представлення теми у ЗМІ, дослідниця бере до уваги не лише центральні медіа, але й регіональну волинську пресу[5]. У своїй останній книзі Оксана Каліщук слушно пише про потребу вийти за межі українського та польського національних дискурсів, аналізуючи також західноєвропейську, американську та російську історіографії[6].

Георгій Касьянов займається дослідженням історичної пам'яті та історичної політики в Україні, а також аналізує відносини України у цій сфері з Росією та Польщею. Він подає загальний огляд українсько-польських відносин у сфері історичної політики та звертає увагу на найбільші конфлікти пам'ятей щодо відкриття «Цвинтаря орлят» у Львові та масових вбивств на Волині[7].

Про історично-політичні суперечки, що стосуються безпосередньо масових вбивств на Волині, писав провідний дослідник цієї теми та учасник дискусій істориків Ґжеґож Мотика. Він аналізує як історіографію, так і політичні дискусії в Польщі та Україні стосовно «Волині» [8].

Різні аспекти історичної пам'яті в Центрально-Східній Європі та стосунків у польсько-українсько-російському трикутнику порушує у своїх есе Андрій Портнов. Серед іншого історик порівнює діяльність польського та

[4] Л. Зашкільняк Співробітництво українських і польських істориків на сучасному етапі: історіографічні аспекти. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки.* 2008. № 10. С. 366 – 386.
[5] О. Каліщук Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий та суспільний дискурси. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. 510 с.
[6] Її ж, Волинь'43: історіографічне пізнання і криве дзеркало пам'яті. Львів: Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2020. 528 с.
[7] Г. Касьянов Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Лаурус, Антропос-Логос-Фільм, 2018. 420 с.
[8] G. Motyka Wołyń '43. Ludobójcza czystka – fakty, analogie, polityka historyczna. Kraków: Wydawnictwo literackie, 2016. 285 s.;
Idem, Cień Kłyma Sawura. Polsko-ukraiński konflikt pamięci. Gdańsk: Wydawnictwo Oskar, 2013. 120 s.

українського Інститутів національної пам'яті (ІНП), а також аналізує українські та польські інтерпретації масових вбивств на Волині[9].

Польський історик і політолог Томаш Стриєк досліджує політику пам'яті та національну історіографію в країнах Центрально-Східної Європи , зокрема в Україні, а також вплив конфліктів пам'ятей на міждержавні відносини[10]. Однією з останніх робіт дослідника є частина книги „Akcja Wisła", яка присвячена акції «Вісла» в політиці пам'яті та історіографії у посткомуністичний період. Дискусії про акцію «Вісла» велися паралельно з дискусіями про масові вбивства на Волині і часто були взаємозалежними. Однією з цікавих тез Томаша Стриєка у цій книзі є теза, що найбільш сприятливим періодом для польсько-українського примирення були 1990-ті рр., коли сторони були налаштовані на діалог і ще не відбувалося політизації історії та загострення конфліктів пам'ятей, що спостерігалося в наступні роки. Однак обидві сторони не скористалися цим шансом на примирення[11].

З-поміж загальних праць про політику пам'яті в Україні для цієї дисертації була корисна книга культуролога Олександра Гриценка «Президенти і пам'ять…», в якій він досить детально описав державну політику пам'яті в Україні у періоди різних президентів[12].

Важливою для глибшого розуміння процесу польсько-українського примирення є книга Павла Коваля „Testament Prometeusza...", в якій він аналізує формування польської східної політики у період трансформації (1989-1991) та її ґенезу. Дослідник підкреслює важливу роль Папи Івана Павла II у відкиненні принципів Ostpolitik у Ватикані та впливи цієї зміни на Польщу, починаючи від

[9] А. Портнов Історії для домашнього вжитку. Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті. Київ: Критика, 2013. 344 с.

[10] Т. Стриєк Невловні категорії. Нариси про гуманітаристику, історію і політику в сучасних Україні, Польщі та Росії / пер. З пол. Київ: Ніка-Центр, 2015. 320 с.;
Idem Ukraina przed końcem historii. Szkice o polityce państw wobec pamięci. Warszawa: Wydawnictwo naukowe Scholar, 2014. 412 s.

[11] Idem Akcja „Wisła" w polityce pamięci i historiografii od przełomu w latach 1989–1991 // G. Motyka, T. Stryjek, M. Zajączkowski Akcja Wisła. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 2020. S. 235 – 511.

[12] О. Гриценко Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994-2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. Київ: «К. І. С.», 2017. 1136 с.

внутрішньоцерковних справ у Римо-Католицькій церкві (РКЦ), яка мала значний авторитет в державі[13].

Серед найновіших праць, в яких досліджуються польсько-українські відносини у сфері історичної пам'яті, слід згадати серію книг виданих в результаті польсько-українського історичного проєкту «Історичні культури Польщі та України в процесі змін», який провадили Collegium Civitas та Інститут політичних досліджень Польської академії наук за підтримки Національного центру науки (Краків), у співпраці із Центром міської історії (Львів). Головне питання проєкту – чому Польща та Україна не порозумілися щодо спільної історії. Очікування з боку Польщі, щоб українська влада засудила Організацію українських націоналістів (ОУН) і Українську повстанську армію (УПА) за вбивства поляків на Волині та в Галичині, з роками збільшувалися. Натомість в Україні це питання отримувало значно менше уваги, ніж у Польщі[14]. Польські та українські дослідники і дослідниці розглядають різні аспекти польсько-українського історичного діалогу з перспективи відмінності історичних культур в обох країнах. Дослідження показує, що занурення публічного життя в історію[15] в Польщі є глибшим, ніж в Україні. В україні занурення публічного життя в минуле – не лише менше, але й відмінне від польського. Як наслідок цього – очікування українців щодо представлення історії в публічному просторі відрізняються від очікувань поляків. Різний характер цих очікувань випливає, зокрема, з того, що Польща є в більшій залежності від Заходу, ніж Україна, що викликає у поляків потребу захисту від критики та маніфестації гордості своєю історією. В Україні від часу Помаранчевої революції занурення в історію поглиблював конфлікт з Росією, однак воно залишалося менше, ніж в Польщі в той самий період. Крім того, у Польщі довготривале занурення в історію

[13] P. Kowal Testament Prometeusza. Źródła polityki wschodniej III Rzeczpospolitej. Warszawa – Wojnowice: Kolegium Europy Wschodniej im. J. Nowaka-Jeziorańskiego we Wrocławiu, Instytut Studiów Politycznych PAN, 2018. 761 s.

[14] T. Stryjek, V. Sklokin Wprowadzenie. Kultury historyczne. O niepowodzeniu pojednania historycznego z nowej perspektywy. *Kultury historyczne Polski i Ukrainy. O Źródłach nieporozumienia między sąsiadami* / pod red. T. Stryjka i V. Sklokina. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, Instytut Studiów Politycznych PAN, Collegium Civitas, 2021. S. 7.

[15] Під поняттям зануреня в історію мається на увазі насиченість публічного життя уявленнями про минуле та діяльністю акторів, які цим минулим займаються (вшанування і пов'язані з ними ритуали, публікації, інституції та організації охорони пам'яті, політики, медіа) і часте апелювання до минулого в аргументації стосовно культури, ідентичності та політики. Див.: Ibid. S. 13.

забезпечує розвинута інфраструктура для роботи з минулим і її стале фінансування державою. Україна у цьому аспекті відстає від Польщі[16]. Політика пам'яті, на думку дослідників, залежить не тільки від мотивації та рішень її акторів, але також не меншою мірою від рис історичної культури сформованих минулим. Тобто згортання процесу польсько-українського примирення в другій декаді XXI ст. можна було б уникнути з більшою ймовірністю, якби не культурні синдроми, що тяжіють над колективною ідентичністю та публічним життям в обох країнах. В Польщі – це синдром першості, як країни-лідерки Центрально-Східної Європи, натомість в Україні – синдром неприйняття відповідальності за кривди здійснені представниками української нації та від її імені. Володимир Склокін і Томаш Стриєк доходять до висновку, що для того, аби відкинути негативні тенденції в польсько-українських історичних дискусіях, які досягли апогею у 2016-2018 рр., недостатньо просто утримуватися від взаємних радикальних інтерпретацій історичних подій. Натомість «обидва суспільства і держави повинні докладати більш систематичних і послідовних зусиль для самокритичного погляду на темні сторінки двосторонніх взаємин в минулому. Українська сторона, яка є відповідальною за перші злочини проти цивільного населення під час конфлікту 1943-1944 рр., повинна зробити перший крок і проявляти ініціативу в цьому процесі» (перекл. з пол.)[17]. Звісно, питання відповідальності України за дії інтегральних націоналістів є дискусійним, оскільки української держави у той час не було. Однак необхідно назвати винуватців і засудити вбивства цивільного населення без спроб їх виправдати, а також чітко окреслити, які дії ОУН і УПА Україна визнає як боротьбу за українську державність, а які засуджує як злочинні.

Перебіг дискусій про масові вбивства на Волині в Україні у 2003 р. та Польщі у 2013 р. найбільш детально описала Богуміла Бердиховська[18].

Дискусії у справі відновлення та відкриття «Цвинтаря орлят» у Львові привертали меншу увагу дослідників, ніж дискусії про масові вбивства на Волині.

[16] Ibid. S. 15.
[17] T. Stryjek, V. Sklokin Zakończenie. Czy warto, aby państwa zanurzały się w historii?. *Kultury historyczne.* S. 549, 555.
[18] B. Berdychowska Ukraińcy wobec Wołynia. *Zeszyty historyczne.* 2003. Nr 146. S. 65 – 104.
Eadem, Polacy wobec Wołynia. *Przegląd Polityczny.* 2013. Nr 121/122. S. 62 – 74.

Найбільш ґрунтовно цим питанням займалася познанська історикиня Катажина Єндращик[19]. В українській історіографії воно порушувалося тільки в більш загальних працях[20].

Польсько-українські конфлікти пам'ятей та спроби примирення з локальної перспективи прикордонних регіонів аналізувала українсько-австрійська політологиня Тетяна Журженко. Дослідниця звертає увагу зокрема і на конфлікт і примирення у справі «Цвинтаря орлят» як одного з найважливіших польських місць пам'яті у Львові[21]. Вона наголошує на амбівалентній ролі львівської регіональної еліти у польсько-українському примиренні. З одного боку, місцеві політики та авторитети використовували позитивні символи та інклюзивні наративи про минуле і розвивали транскордонну співпрацю, а з іншого – активізували конфліктні колективні пам'яті[22].

На Питання відкриття «Цвинтаря Орлят» та публічні дискусії про масові вбивства на Волині звертає увагу в своїх дослідженнях про львівську інтелігенцію та інтелектуалів українсько-шведська антропологиня Елеонора Нарвселіус. Одним з важливих питань, які порушує дослідниця, є використання інтелектуалами свого культурного та морального капіталу (за термінологією П'єра Бурдьє). На думку Елеонори Нарвселіус, конфлікт у справі «Цвинтаря орлят» виявив атомізацію львівської інтелігенції та інтелектуалів і їхню неспроможність серйозно підважити домінантні національні ексклюзивні дискурси, які визначали львівську політику[23].

В іншій своїй статті Елеонора Нарвселіус аналізує інтерпретації західноукраїнськими інтелектуалами польсько-українського минулого і їхні

[19] K. Jędraszczyk Polityka pamięci i konflikt o miejsca pamięci w praktyce bilateralnej. Studium przypadku Cmentarza Orląt Lwowskich. *W kręgu gnieźnieńskiej humanistyki. Antologia tekstów pracowników Instytutu Kultury Europejskiej UAM w stulecie Uniwersytetu Poznańskiego, Acta Humanistica Gnesnensia XXII* / red. I. Ksenicz, K. Wasilkiewicz. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2020. 47 s.

[20] О. Гриценко Президенти і пам'ять. С. 100 – 112.; Л. Хахула «Різуни» чи побратими?: сучасні польські дискурси про Україну. Львів: Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 2016. С. 178 – 208.

[21] T. Zhurzhenko The Border as Pain and Remedy: Commemorating the Polish-Ukrainian Conflict of 1918-1919 in Lviv and Przemyßl. *Nationalities Papers.* 2014. Vol. 42, Issue 2. P. 242 – 268. DOI: 10.1080/00905992.2013.801416.;
Eadem, Memory Wars and Reconciliation in the Ukrainian-Polish Borderlands: Geopolitics of Memory from a Local Perspective. *History, Memory and Politics in Central and Eastern Europe: Memory Games* / Ed. by G. Mink and L. Neumayer. London: Palgrave Macmillan, 2013. P. 173 – 192.

[22] T. Zhurzhenko Memory Wars and Reconciliation in the Ukrainian-Polish Borderlands… P. 191.

[23] E. Narvselius Ukrainian Intelligentsia in Post-Soviet L'viv: Narratives, Identity, and Power. Lanham: Lexington Books, 2012. P. 393.

намагання вписати локальну і водночас транснаціональну культурну спадщину у загальноукраїнський національний наратив. Перешкодою для цього є нерозв'язані польсько-українські конфлікти пам'ятей щодо подій під час та після Другої світової війни, зокрема вбивств поляків на Волині і в Галичині у 1943-1944 рр. Дослідниця робить дискурс-аналіз текстів про українсько-польські відносини опублікованих в журналі «Ї», зокрема і в спеціальних випусках присвячених роковинам масових вбивств на Волині у 2003 і 2013 р.[24].

Про діалог УГКЦ та РКЦ від 1980-х до 2010-х рр. писали Роман Дрозд і Марек Мельник[25].

Польсько-українські історичні дискусії викликають зацікавлення в історіографії обох країн, а також представлені в англомовних працях. Загалом висвітлено перебіг цих дискусій. Дослідники різних дисциплін намагалися розглядати їх з різних перспектив. Найбільшу увагу дослідників привертали нерозв'язані конфлікти пам'ятей. І навіть аналізуючи примирення, науковці передусім звертали увагу на його невдачі та обмеження, а також поступове загострення конфліктів пам'ятей. Натомість в історіографії досі немає комплексного дослідження польсько-українського історичного примирення як певного процесу послідовного впровадження однієї з концепцій подолання минулого, що поширилася в Європі після Другої світової війни. У цій дисертації зроблено спробу розглянути цей процес на основі спроб розв'язання двох найбільших конфліктів пам'ятей.

1.2.Джерела дослідження

Джерельною базою дисертації є головним чином польські та українські ЗМІ, інтерв'ю з учасниками і дослідниками польсько-українського діалогу, а також ухвали парламентів, заяви та листи політиків, інтелектуалів і представників церков. Передусім зосереджено увагу на головних опініотворчих ЗМІ в обох

[24] Eadem, Tragic Past, Agreeable Heritage: Post-Soviet Intellectual Discussions on the Polish Legacy in Western Ukraine. *Carl Beck Papers in Russian and East European Studies.* September 2015. No 2403.
[25] R. Drozd Ojciec Święty Jan Paweł II oraz Hierarchowie Kościoła rzymskokatolickiego i greckokatolickiego w procesie pojednania polsko-ukraińskiego. *Saeculum Christianum.* 2021. T. 28, Nr 2. S. 246 – 258.;
M. Melnyk Pojednanie polsko-ukraińskie. Dialog pamięci. *Kultura słowian. Rocznik Komisji Kultury Słowian PAU.* 2021. T. XVII. S. 91 – 118.

країнах, в яких представлені основні дискусії. У Польщі до таких належать „Gazeta Wyborcza", „Rzeczpospolita", а також краківський католицький тижневик „Tygodnik Powszechny". Проаналізовано також окремі матеріали з більш правого видання „Wprost". З українських ЗМІ систематично проаналізовано газету «День», «Дзеркало тижня» та львівську газету «Поступ». Польсько-українські історичні дискусії регулярно висвітлювалися також на радіо «Свобода» та з 2010-х рр. в «Історичній правді». Низка текстів українських і польських інтелектуалів з «волинської» дискусії 2003 р. була опублікована у ліберальному журналі «Критика»[26]. Важливим джерелом для дослідження є львівський культурологічний часопис «Ї». Окрім двох спеціальних номерів, присвячених волинським подіям, що вийшли у 2003 і 2013 рр., на сайті журналу розміщені основні матеріали з дискусії у справі «Цвинтаря орлят», а також низка статей з інших видань, присвячених волинській проблемі. Зокрема, на сайті журналу зібрані матеріали з різних львівських газет, передусім «Львівської газети» та «Високого замку»[27].

Важливим доповненням до опублікованих джерел є інтерв'ю з учасниками та/чи дослідниками польсько-українського примирення. В дисертації використано п'ятнадцять інтерв'ю з тринадцятьма респондент(к)ами (з Ярославом Грицаком та Мирославом Мариновичем взято по два інтерв'ю). Майже всі респондент(к)и, за винятком Томаша Стриєка, який є радше аналітиком, ніж учасником дискусій[28], залучені у польсько-український діалог у різних його форматах.

Найбільша частина інтерв'ю стосується акцій польсько-українського примирення, організованих інтелектуалами та церквою на «Цвинтарі орлят» і меморіалі вояків Української галицької армії (УГА) у Львові в 2002 р., а також у 2013 р. у зв'язку з відзначенням 70-х роковин масових вбивств на Волині та позиції цих інтелектуалів під час «волинської» дискусії у 2003 р. Ярослав Грицак і

[26] *Критика.* 2003. Ч. 5, ч. 7-8.
[27] *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* Березень 2003. № 28: «Волинь 1943. Боротьба за землю».;
Незалежний культурологічний часопис «Ї». 2013. № 74: «Волинь Wołyń 1943».;
Дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/orlata-arhiv.htm (дата звернення: 23.09 2022);
Дискусія щодо подій на Волині 1943 р. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/volyn-arhiv.htm (дата звернення: 16.05 2021).
[28] Інтерв'ю з Томашем Стриєком. 8 березня 2019.

Мирослав Маринович були головними ініціаторами акцій примирення у 2002 та 2013 рр. з українського боку, а також листа до поляків із закликом «Вибачаємо і просимо прощення» у 2003 р.[29]. Богуміла Бердиховська була найбільш залученою до цих дискусій з польського боку[30]. Мирослав Чех займався організацією акцій примирення у 2013 р.: у Варшаві за участю президента Польщі Броніслава Коморовського, а також громадської акції у Сагрині (Польща, Люблінське воєводство)[31]. Богдан Панкевич практично кожного року бере активну участь в організації молитви примирення 1 листопада біля меморіалу воїнам УГА та на польському «Цвинтарі орлят»[32]. О. Богдан Прах був організатором зустрічі Папи Івана Павла II у Львові під час його візиту в Україну в 2001 р. Він також брав участь в дискусіях про польсько-українське примирення всередині УГКЦ[33].

Оля Гнатюк бере участь у польсько-українському діалозі, зокрема між інтелектуалами, з 1980-х рр., у 2006-2010 рр. вона була І радницею посольства РП в Україні[34]. Петро Тима представляє Організацію українців у Польщі (ОУП), у 2006-2021 рр. він був її головою. ОУП спільно зі Світовим союзом ветеранів Армії Крайової (ССВАК) була ініціаторкою семінарів «Україна-Польща: важкі питання». На дискусіях про ці семінари був присутній і Петро Тима. Крім того, він брав участь в різних акціях польсько-українського примирення, організованих інтелектуалами[35].

Історикиня Мар'яна Долинська була депутаткою Львівської міської ради (ЛМР) першого демократичного скликання та входила до складу комісій ЛМР, що розглядали питання відновлення «Цвинтаря орлят» (за термінологією прийнятою ЛМР – польських військових поховань 1918-1919 рр. на Личаківському цвинтарі).

[29] Інтерв'ю з Ярославом Грицаком. 3 січня 2018.; Інтерв'ю з Ярославом Грицаком. 2 січня 2019.; Інтерв'ю з Мирославом Мариновичем. 2 січня 2018.; Інтерв'ю з Мирославом Мариновичем. 7 лютого 2019.
[30] Інтерв'ю з Богумілою Бердиховською. 20 червня 2019.
[31] Інтерв'ю з Мирославом Чехом. 18 лютого 2021.
[32] Інтерв'ю з Богданом Панкевичем. 19 листопада 2020.
[33] Інтерв'ю з о. Богданом Прахом. 20 лютого 2019.
[34] Інтерв'ю з Олею Гнатюк. 22 жовтня 2020.
[35] Інтерв'ю з Петром Тимою. 17 жовтня 2020.

Вона представляє альтернативний до прихильників примирення погляд на відновлення польського меморіалу[36].

Леонід Зашкільняк і Ґжеґож Мотика були постійними учасниками семінарів «Україна-Польща: важкі питання» та багатьох інших дискусій істориків[37]. Збіґнєв Ґлюза є директором осередку «Карта» та головним редактором одноіменного часопису, який позиціонується як «політично незалежний журнал свідків історії». З початку 1990-х рр. у часописі публікувалися спогади родичів польських жертв, найчастіше з Волині. Осередок «Карта» також організував першу конференцію, присвячену польсько-українським складним відносинам у 1918-1947 рр. у Подкові Лєсній (поблизу Варшави) у 1994 р., яка стала підставою для циклу семінарів «Україна-Польща: важкі питання»[38]. «Карта» публікувала польську версію видання цих семінарів.

Окрім інтерв'ю, як джерело використовуються також спогади голови волинського округу ССВАК Анджея Жупанського, який був одним з організаторів українсько-польських семінарів істориків з польського боку[39]. Про хід самих семінарів довідуємося передусім з видання «Україна-Польща: важкі питання», що виходило українською та польською мовами. У ньому зібрані не лише доповіді, але й дискусії та кінцеві протоколи узгоджень і розбіжностей присутніх українських і польських істориків[40].

Для аналізу політичних дискусій щодо масових вбивств на Волині та відкриття «Цвинтаря орлят»використано заяви та звернення президентів і парламентів обох країн і кілька стенограм засідань Верховної Ради України (ВРУ). У випадку «Цвинтаря орлят» аналізуються також ухвали ЛМР та частково рекомендації комісії у справах військових поховань і музею «Личаківський цвинтар», збережені як додатки до однієї з ухвал. Звернення інтелектуалів та очільників церков опубліковані у різних медіа та часописах, найбільше у журналі «Ї» та „Gazecie Wyborczej". Серед виданих збірок джерел варто згадати тексти

[36] Інтерв'ю з Мар'яною Долинською. 9 червня 2023.
[37] Інтерв'ю з Леонідом Зашкільняком. 27 листопада 2019.; Інтерв'ю з Ґжеґожем Мотикою. 8 березня 2019.
[38] Інтерв'ю зі Збіґнєвим Ґлюзою. 19 травня 2019.
[39] A. Żupański Droga do prawdy o wydarzeniach na Wołyniu. Toruń: Adam Marszałek, 2006.
[40] Україна-Польща: Важкі питання. Т. 1-2 – 10. Варшава; Луцьк, 1998-2008.;
Polska-Ukraina: trudne pytania. T. 1-2 – 11. Warszawa, 1998-2009.

Яцека Куроня на тему польсько-українського діалогу[41]та збірник документів УГКЦ, у якому серед інших подані і документи, що стосуються польсько-українського примирення[42].

Збереглося також кілька аудіо- та відеоматеріалів. Серед них записи засідань ЛМР у 2005 р., напередодні офіційного відкриття «Цвинтаря орлят», запис конференції, організованої польським Інститутом національної пам'яті (ІНП) з нагоди 70-х роковин масових вбивств на Волині в червні 2013 р. та прес-конференція Ярослава Грицака та Мирослава Мариновича 2013 р., в якій вони анонсували громадську акцію польсько-українського примирення, що відбулася на Волині та Люблінщині.

Використані джерела загалом дозволяють проаналізувати тенденції, що відбувалися в процесі польсько-українського примирення, на прикладах двох найбільших конфліктів пам'ятей щодо «Цвинтаря орлят» та масових вбивств на Волині. Джерельна база могла б бути доповненою, зокрема інтерв'ю з іншими учасниками польсько-українського примирення, а також акторами, які займали протилежні позиції. Це завдання залишається для подальших досліджень.

1.3.Методологія і теоретична база дослідження

Дослідження проведено на межі студій пам'яті, інтелектуальної та політичної історії. Окрім історико-критичного та загальнонаукових методів синтезу й аналізу, в дисертації застосовано елементи критичного дискурс-аналізу[43] та методи усної історії. Елементи критичного дискурс-аналізу використовуються для дослідження текстів різних заяв і листів. Аналізується конструювання змісту текстів за допомогою різних лінгвістичних засобів.

Методи усної історії використовувалися для проведення та аналізу інтерв'ю. Ці інтерв'ю є напівструктурованими. Для кожного інтерв'ю був підготовлений окремий питальник, який складався із загального питання про те, як і чому

[41] Я. Куронь Поляки та українці: важкий діалог. Видання друге. Київ: Дух і Літера, 2019. 264 с.
[42] Соціально зорієнтовані документи Української Греко-Католицької Церкви (1989-2008) / заг. ред. Л. Коваленко. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2008. xxviii + 711 с.
[43] Про метод див.: M. Jørgensen and L. Phillips Discourse Analysis as Theory and Method. London: SAGE Publications Ltd, 2002. P. 60 – 95.

респондент/ка долучив(ла)ся до польсько-українського діалогу, та більш конкретних, що стосувалися окремих подій чи дискусій. Ці конкретніші питання залежали від того, в яких акціях чи дискусіях брав/ла участь респондент/ка. Досить вільна побудова інтерв'ю дозволила охопити питання, яких мені не вдалося зауважити в процесі формування питальника. До того ж, основним завданням було розкрити досвіди респондентів/ток, якомога менше обмежуючи їх питаннями. Ці інтерв'ю, очевидно, не позбавлені суб'єктивізму, як і будь-які еґоджерела, дозволяють краще зрозуміти візію творців польсько-українського примирення та їхні мотиви під час окремих дискусій чи акцій, або ж захисників національних інтересів (чітко простежується в інтерв'ю з Мар'яною Долинською, хоча присутня і в інших інтерв'ю).

З методів інтелектуальної історії залучено концептуально-контекстуальний підхід, який зосереджується, з одного боку, на аналізі ключових понять, довкола яких оберталась дискусія, а з другого – на суспільному та політичному контексті дискусії. Ключовим поняттям у цій дисертації є «примирення».

Концепція примирення є однією з концепцій «подолання минулого». Поняття «подолання минулого» („Vergangenheitsbewältigung") виникло у Федеративній Республіці Німеччини (ФРН) після Другої світової війни і стосувалося подолання спадщини нацистського режиму. Відходячи від цього поняття, Ґевріел Розенфельд (Gavriel D. Rosenfeld) розвиває тезу про численні «неосвоєні» минувшини ("unmastered" pasts), яку окреслює як історичну спадщину, що досягнула виняткового анормального невирішеного статусу в колективній пам'яті певного суспільства[44].

Концепція примирення стосується подолання конфліктів і несправедливостей минулого та спрямована на покращення стосунків у майбутньому. У світовій політиці вона почала використовуватися у ІІ половині ХХ ст. для вирішення конфліктів між державами чи всередині однієї країни. Примирення є довготривалим процесом і стосується не лише жертв і винуватців

[44] G. D. Rosenfeld A Looming Crash or a Soft Landing? Forecasting Future of the Memory "Industry". *The Journal of Modern History.* 2009. Vol. 81, No 1. P. 126 – 128.

конфліктів, але й суспільств в цілому[45]. Воно стало однією з підвалин європейської інтеграції після Другої світової війни. Лідеркою з примирення, як з іншими країнами, так і внутрішнього, вважається Німеччина. Протягом Другої половини XX ст. відбувався трансфер концепції примирення по різних країнах світу. Ця концепція має глибоке християнське коріння. Її запровадження в Європі було зумовлене як християнськими ідеями, так і прагматичною потребою економічної та політичної співпраці та безпеки в регіоні. Важливу роль у примиренні відігравала церква. Так, у німецько-французькому примиренні, яке стало помітним передусім через економічну співпрацю між державами, значний вплив мали зв'язок канцлера ФРН Конрада Аденауера і міністра закордонних справ Франції Робера Шумана, які обидва були римо-католиками та християнськими демократами. Політичне примирення посилювали також громадські протестантські ініціативи[46].

Роль РКЦ у процесах примирення зросла після Другого Ватиканського собору (1962-1965). Як стверджує американський соціолог релігії іспанського походження Хосе Казанова, Декларація релігійної свободи Dignitatis humanae, ухвалена Другим Ватиканським собором, спричинила докорінну зміну ідентичності Католицької церкви, яка відмовилася від існуючого чи бажаного статусу державної церкви, аби стати інституцією громадянського суспільства. Завдяки цьому перетворенню Католицька церква і групи католиків-вірян відіграли важливу роль у переході до демократії цілої низки країн – від Іспанії до Польщі й від Бразилії до Філіппін[47].

Саме на Другому Ватиканському соборі Папа Павло VI 17 жовтня 1963 р. вперше сказав фразу «Вибачаємо і просимо прощення», говорячи про екуменічний діалог між християнськими церквами. Ця формула примирення у 1965 р. була використана в листі польських єпископів до німецьких єпископів,

[45] D. Bloomfield Reconciliation: an Introduction. *Reconciliation After Violent Conflict: a Handbook* / Ed. by D. Bloomfield, T. Barnes and L. Huyse. Stockholm: International IDEA, 2003. P. 13.
[46] L. G. Feldman The Principle and Practice of Reconciliation in German Foreign Policy: Relations with France, Israel, Poland and the Czech Republic. *International Affairs.* 1999. Vol. 75, No. 2. P. 338 – 339.
[47] Х. Казанова По той бік секуляризації: релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби / Перекл. з англ. О. Панича. Київ: Дух і Літера, 2017. С. 11.

який був одним з перших кроків у польсько-німецькому примиренні[48]. Згодом її перейняли українські інтелектуали та намагалися застосувати для українсько-польського примирення.

Прощення є одним з головних елементів примирення. Польська соціологиня Кароліна Віґура пропонує вважати автентичними ті декларації каяття і вибачення, які мають тривалий інтенсивний вплив на суспільну свідомість через викликані ними дискусії чи контроверсії, або ж через те, що стали поштовхом для подальшого переосмислення стосунків між спільнотами[49].

На відміну від Західної, у комуністичній Центрально-Східній Європі переосмислення минулого після Другої світової війни відбувалося передусім на еміграції. В польсько-українському випадку основу для майбутнього примирення заклали середовище паризької «Культури», а також українські інтелектуали, засновники Українського наукового інституту при Гарвардському університеті (УНІГУ) та Канадського інституту українських студій (КІУС) при Альбертському університеті. Їхню візію перейняли польська антикомуністична опозиція та українські дисиденти. Вона лягла в основу східної політики посткомуністичної Польщі щодо незалежної України[50].

Політичне примирення між Польщею та Україною було досягнуте відразу після розпаду соціалістичного блоку та СРСР. Воно полягало у взаємному визнанні кордонів, відсутності територіальних претензій та налагодженні співробітництва між державами у різних сферах. Політичне примирення значною мірою було зумовлене спільними інтересами Польщі та України супроти Росії. Однак цього було недостатньо для історичного примирення щодо конфліктів 1918-1947 рр., на якому зосереджується ця робота. Найбільші суперечки викликає конфлікт 1943-1944 рр. на Волині, у Східній Галичині та на Холмщині між Армією крайовою (АК) та ОУН і УПА, передусім вбивства польського цивільного населення на Волині, здійснені відділами УПА, а також депортації українців з

[48] A. Grajewski Dialog ponad murem. List biskupów polskich w kontekście polityki wschodniej Watykanu. *Pojednanie a polityka. Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych XX wieku i polityka odprężenia* / pod red. F. Bolla, W. J. Wysockiego i K. Ziemera we spółpracy z T. Rothem. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2010. S. 120.
[49] K. Wigura Wina narodów. Przebaczenie jako strategia prowadzenia polityki. Gdańsk – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2011. S. 21.
[50] Я. Грицак Подолати минуле… С. 365 – 368.

Польщі в УРСР (1944-1946 рр.) та в межах Польщі під час акції «Вісла» 1947 р.[51]. Ці питання становлять «неосвоєне» (“unmastered”) минуле в українсько-польських відносинах.

Близькою до концепції примирення є концепція перехідної справедливості (transitional justice). Проте поняття «перехідної справедливості» пов’язане з переходом до демократії і стосується подолання конфліктів і несправедливостей в одній країні. Концепція перехідної справедливості виникла в 1990-х рр., зокрема у Південній Африці з переходом від режиму Апартеїду. На відміну від концепції примирення, де більший наголос робиться на прощенні, в концепції перехідної справедливості наголошується на покаранні. Однак тут йдеться не обов’язково про кримінальну відповідальність, а насамперед про так зване відновне покарання. Мета цього покарання – реінтеґрація злочинців і відновлення спільноти. Вона реалізується через публічні обговорення, які здійснюються спеціально створеними комісіями, за участю жертв, злочинців, членів спільноти, визнаних суспільством моральних авторитетів[52].

Концепція перехідної справедливості була слабо імплементована в країнах Центрально-Східної Європи, тому що часто трапляються ситуації, коли жертви та злочинці були представниками різних національностей. Це ускладнює визнання винних, внаслідок якого сторона представників жертв може вимагати притягнення їх до відповідальності. В Україні концепція перехідної справедливості запроваджувалася зі значними обмеженнями. Її імплементація стосується передусім посткомуністичної трансформації. Проте була також створена робоча група істориків під керівництвом Станіслава Кульчицького, яка мала дати оцінку діяльності ОУН і УПА. Однак, як зазначає Томаш Стриєк, ця група не мала того значення, яке мали комісії правди в деяких країнах Центральної Європи (країни Балтії, Румунія та Німеччина). Її звіт мав тематично вузький характер, його мотивом був не розрахунок із системою влади, яка

[51] T. Stryjek, J. Konieczna-Sałamatin Introduction: how historical cultures change and how we can study this. *The Politics of memory in Poland and Ukraine: from reconciliation to de-conciliation* / ed. By T. Stryjek and J. Konieczna-Sałamatin. London: Routledge, 2021. P. 1 – 3.

[52] D. Philpot Reconciliation, Politic, and Transitional Justice. *The Oxford Handbook of Religion, Conflict, and Peacebuilding* / Ed. by A. Omer, R. S. Appleby, and D. Little. New York: Oxford University Press, 2015. P. 335 – 349.

здійснила масові злочини, а представлення місця для ОУН і УПА в наративі національної історії. На відміну від комісій у країнах Балтії та Румунії, до робочої групи істориків в Україні не увійшли іноземні дослідники, не були заслухані учасники та свідки подій, як це було в Німеччині. Діяльність комісії мала академічний характер та не могла спричинитися до примирення[53].

На противагу до спроб критичного переосмислення історичної спадщини консервативні сили у різних країнах намагалися конструювати домінантну офіційну історичну пам'ять з націоналістичної (в широкому сенсі) перспективи[54]. На позначення цього способу опрацювання минулого виникло поняття «історична політика». Як категорія практики «історична політика» виникла всередині 1980-х рр. під час німецької «суперечки істориків» (Historikerstreit) між консервативними та лівими і ліберальними інтелектуалами стосовно нацистського минулого. Наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. це поняття поширилося в Польщі консервативними інтелектуалами та політиками. У 2005 р. політична партія Право і Справедливість (ПіС) запровадила його як один з елементів своєї передвиборчої програми. Прихильники «історичної політики» вважали, що держава повинна активніше формувати національну ідентичність на основі історії, апелювали до трагічних чи героїчних подій національного минулого, критикуючи ліві та ліберальні еліти за недостатню увагу до своєї історії та більшу зосередженість на провинах поляків щодо інших національностей («педагогіку сорому»). З часом поняття «історичної політики» з політичного стало аналітичною категорією для дослідження політик щодо минулого[55]. У цій дисертації послуговуватимусь терміном «політика пам'яті», який є більш нейтральним і не містить негативних політичних конотацій.

Як рамка для класифікації мнемонічних акторів, які брали участь у польсько-українських дискусіях щодо відкриття «Цвинтаря орлят» та масових вбивств на Волині, а також аналізу різних пам'ятей про польсько-український

[53] T. Stryjek Ukraina przed końcem historii... S. 109 – 114.
[54] G. D. Rosenfeld A Looming Crash or a Soft Landing?... P. 132.
[55] M. Łuczewski Kapitał moralny. Polityki historyczne w późnej nowoczesności. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2017. S. 81 – 82, 209 – 217.;
R. Chwedoruk Polityka historyczna. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2018. S. 139 – 160.

конфлікт у дисертації використовується теорія політики пам'яті Яна Кубіка та Майкла Бернгардта[56]. Автори створили цю теорію для пояснення політики пам'яті про перехід від комунізму в окремо взятих країнах. Я ж спробую застосувати її для аналізу дискусій про пам'ять між двома країнами. Ян Кубік і Майкл Бернгардт виділили чотири типи мнемонічних акторів[57]: «воїни», «плюралісти», «відмовники» та «перспективники» ("prospectives"). Мнемонічні воїни визнають свою візію минулого єдино правильною і не сприймають інших; плюралісти сприймають інші, відмінні від їхньої, візії минулого та готові до діалогу між конкуруючими баченнями; відмовники уникають політики пам'яті, тому що є або не зацікавленими, якщо в державі є єдина поширена візія минулого (чи принаймні так уявляють відмовники), або не бачать переваг своєї участі в цій сфері. Натомість мнемонічні перспективники розглядають історію як ключ до розуміння кращого, на їхню думку, майбутнього. До останнього типу належать революційні ліві, їх небагато. В залежності від взаємодії акторів різних типів формуються різні типи режимів пам'яті[58]: розділений, збалансований (pillarized)та уніфікований. Автори виділяють три групи факторів, які зумовлюють вибір акторами мнемонічної стратегії: культурні обмеження, спричинені значеннями, цінностями та ідентичностями, які приховані в дискурсах (наративах і культурі); культурний вибір, який актори роблять з огляду на ці обмеження (наприклад, прийняття певних політико-культурних ідентичностей чи використання певних ідеологічних тем); структурно-інституційні обмеження політичного поля, в якому діють актори. Сукупність усіх режимів пам'яті щодо різних подій чи процесів в одній країні становлять поле пам'яті, яке, як і режим, може бути трьох типів (розділене, збалансоване, чи уніфіковане).

Польський дослідник Марек Войнар доповнив теорію політики пам'яті у двох аспектах. По-перше, окрім державних полів пам'яті, можна окреслити транскордонне поле пам'яті. У польсько-українському полі пам'яті діють актори

[56] Twenty Years after Communism: the Politics of Memory and Commemoration / Ed. By M. Bernhardt and J. Kubik. Oxford: Oxford University Press, 2014. P. 5 – 36.
[57] Політичні сили, що зацікавлені в певній інтерпретації минулого. Вони часто розглядають історію як інструмент для конструювання візії минулого, яка є легітимізацією їхніх зусиль здобути чи утримати владу.
[58] Домінантна схема політики пам'яті, яка існує в даному суспільстві в даний період щодо певних важливих подій чи процесів минулого.

присутні у внутрішніх полях своїх країн, а також з діаспор чи з інших держав, які беруть участь у польсько-українських дискусіях у сфері історичної пам'яті. По-друге, Марек Войнар звертає увагу не лише на політичні партії та владу, але й на суспільних акторів, які також мають вплив на формування внутрішньодержавних і польсько-українського полів пам'яті[59].

До виділених типів мнемонічних акторів у цій дисертації додано ще один – мнемонічні миротворці[60], як окремий тип мнемонічних плюралістів, які не тільки готові до діалогу між різними позиціями, але й активно намагаються їх примирити. Миротворцями у польсько-українському полі пам'яті є польські та українські інтелектуали, які формували ідеї примирення та впроваджували їх практично на громадському рівні. Основними медійними платформами для представлення їхніх позицій у досліджуваний період були польська ліберальна „Gazeta Wyborcza" та національно-ліберальний львівський культурологічний часопис «Ї».

Інтелектуали різних ідеологічних спрямувань відігравали Важливу роль у польсько-українських дискусіях довкола минулого . Тому слід окреслити поняття «інтелектуал», «публічний інтелектуал», значення інтелектуалів у Центрально-Східній Європі, їхню відмінність від західних інтелектуалів. Появу сучасних інтелектуалів у Європі пов'язують з добою просвітництва і формуванням публічної сфери, а сам термін закріпився в контексті справи Дрейфуса, коли у 1898 р. Еміль Золя та інші французькі діячі науки і культури виступили на захист капітана Альфреда Дрейфуса, безпідставно звинуваченого у шпигунстві на користь Німеччини[61]. Натомість, у Центрально-Східній Європі через більше обмеження політичних свобод і брак публічної сфери інтелектуали значно пізніше з'явилися в публічному просторі. Про роль істориків як публічних інтелектуалів в Україні після проголошення незалежності 1991 р. писав Володимир Склокін. Слідом за Річардом Познером, він характеризує інтелектуала як «людину, яка

[59] M. Wojnar Walka o pamięć czy instrumentalizacja historii? Intelektualiści wobec polityki pamięci w iii Rzeczypospolitej i na Ukrainie. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 2021. S. 216.

[60] Ідею подав Олександр Зайцев під час першого обговорення дисертації на засіданні кафедри історії УКУ 2 червня 2023 р.

[61] M. Micińska „Zwierzęta nie mają historii – po co historia intelektualistów?": przypadek francuski w oczach intelektualistów i badaczy. *Kultura i Społeczenstwo.* 2000. T. 44, Nr 2. S. 88.

застосовує загальні ідеї до проблем, що турбують публіку, працюючи ніби з гори до низу і теоретизуючи щодо викликів, зловживань, корупції та несправедливості, що їх вона викрила». Інтелектуала, який «звертається до освіченої публіки у питаннях, які мають політичний чи ідеологічний вимір», називають публічним інтелектуалом. За політико-ідеологічними критеріями Володимир Склокін виокремлює три основні категорії: правоконсервативних, ліберальних та лівих інтелектуалів. Правоконсервативні інтелектуали розглядають суспільство і націю в органіцистських і примордіалістських категоріях, натомість ліберальні та ліві інтелектуали мають більш атомістське та конструктивістське розуміння людських спільнот[62]. Правоконсервативні інтелектуали більш схильні займати позицію мнемонічних воїнів та відстоювати свій національний наратив. Прикладом такого інтелектуала був львівський історик Ярослав Дашкевич. Позицію мнемонічних миротворців у польсько-українських історичних дискусіях займали переважно ліберальні польські та радше націонал-ліберальні українські інтелектуали. Саме на них зосереджується найбільша увага в дисертації.

[62] В. Склокін Стаючи публічними: історики як публічні інтелектуали у пострадянській Україні. *Критика.* 2014. Ч. 5-6 (199-200). С. 30 – 37. URL: https://krytyka.com/ua/articles/stayuchy-publichnymy-istoryky-yak-publichni-intelektualy-u-postradyanskiy-ukrayini (дата звернення: 11.05 2019).

РОЗДІЛ ІІ
ПРИМИРЕННЯ ЩОДО «ЦВИНТАРЯ ОРЛЯТ» У ЛЬВОВІ (1989-2005)

2.1. Історія меморіалу: від виникнення до кінця радянського періоду

«Цвинтар орлят»[63], розташований з південного боку Личаківського кладовища, був зведений у міжвоєнному Львові. На цьому військовому цвинтарі поховані учасники польсько-української війни 1918 – 1919 рр., які воювали на польській стороні, (частина з них загинули в боях за Львів), а також польські військові, що загинули в польсько-радянській війні 1919 – 1920 рр. На цвинтарі поховані й учасники боїв, які померли у мирний час. Спорудження меморіалу та перепоховання з інших місць тут здійснювалися до початку Другої світової війни. Окрім поховань польських військових, було встановлено пам'ятники американським пілотам і французьким піхотинцям, які воювали на стороні Польщі[64].

Перемога поляків в боях з українцями за Львів та участь у них польських студентів і гімназистів, символічно названих «орлятами», стала для поляків мітологізованою ще від часу боїв за місто. Образ львівських «орлят» присутній в польській літературі та мистецтві. У міжвоєнній Другій Речі Посполитій щороку відбувалося урочисте святкування оборони Львова за участю представників держави та церкви. Ці урочистості формували культ польських захисників Львова[65].

У радянський період «Цвинтар орлят», як і чимало інших нерадянських цвинтарів, зокрема і поховання Українських січових стрільців на Янівському цвинтарі, був знищений. Більшість поляків були виселені зі Львова і цвинтар не було кому доглядати, а радянська влада не була зацікавлена в його збереженні. У 1950-х рр., у час Холодної війни, демонтували пам'ятники американським

[63] Ця символічна назва – найбільш поширена в Польщі та Україні. Історичною назвою польського військового кладовища була «Цвинтар захисників Львова» („Cmentarz obrońców Lwowa"), натомість в офіційних документах Львівської міської ради в 1990-х рр. прийнято іменувати цей меморіал «Польські військові поховання 1918-1919 років на Личаківському цвинтарі».

[64] Х. Харчук Польський військовий меморіал на Личаківському цвинтарі. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* 2009. Вип. 18. С. 76 – 79.

[65] S. S. Nicieja Lwowskie Orlęta. Czyn i legenda. Warszawa: Iskry, 2009. S. 51, 57 – 58.

пілотам і французьким піхотинцям. Поступово також нищили могили польських офіцерів і солдатів. У 1960-х рр. з цвинтаря вивезли двох кам'яних левів, що стояли по боках під колонадою і тримали в лапах щити з гербом Львова та написами польською мовою «Завжди вірний» і «тобі Польще». Тема «Цвинтаря орлят» була табуйованою як у радянському Львові, так і в Польській Народній Республіці (ПНР). Звернення польської еміграційної інтелігенції до радянської та польської влади не давали ніяких результатів[66].

25 серпня 1971 р. радянська влада наказала за допомогою танків і бульдозерів зруйнувати колонаду. Арку і пілони було складніше знищити, тому їх залишили. На частині могил було прокладено автомобільну дорогу (тепер вул. Стефана Банаха). Навколо цвинтаря побудовано цегляний мур, у катакомбах створено каменярські майстерні, які згодом засипали цвинтарним сміттям[67].

Попри заборони, львівські поляки постійно приходили на знищений «Цвинтар орлят», ставили там свічки та квіти. На розбитому «пам'ятнику слави» часом робили написи польською мовою: «Польща про вас пам'ятає», «згадаємо про вашу кривду», «Львівські діти, батьківщина про вас не забуде», «Час відповіді прийде»[68].

Надію на відновлення цвинтаря принесли горбачовська Перебудова в СРСР та демократичні зміни у Польщі. Ще в лютому 1989 р., за кілька місяців перед приходом до влади діячів «Солідарності», міністр культури та мистецтв ПНР Александр Кравчук запропонував відреставрувати цвинтарну каплицю та помістити у ній спільну символічну могилу польських захисників Львова. Відбудову цілого меморіалу міністр вважав нереалістичною. Він пропонував засіяти територію цвинтаря травою та розмістити таблицю, де можна було б покласти квіти[69].

16 травня того ж року у Львові відбулося перше засідання польсько-української комісії у справах відновлення Личаківського цвинтаря. З польської

[66] S. S. Nicieja Łyczaków – dzielnica za Styksem. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1998. s. 380 – 386.; Idem, Cmentarz Orląt Lwowskich. *Niepodległość i pamięć.* 2006. T. 13, NR 3 (24). S. 245 – 247.
[67] Х. Харчук Польський військовий меморіал… С. 79.
[68] S. S. Nicieja Łyczaków – dzielnica za Styksem. S. 385.
[69] K. Jędraszczyk Polityka pamięci i konflikt o miejsca pamięci w praktyce bilateralnej. S. 13 – 14.

сторони її очолював професор Альфред Ян (Alfred Jahn), а з української – Імануїл Мисько. Тема реконструкції «Цвинтаря орлят» була досить дражливою для українців Львова, оскільки нагадувала про минуле польське домінування у місті. Тому її не внесли до офіційного протоколу. Однак за усною домовленістю з Львівською міською радою (ЛМР) польська фірма „Energopol", яка мала базу в Зубрі біля Львова, 20 травня розпочала розчищати цвинтар від куп сміття та руїн, заросших кущами. До робіт долучилися також львівські поляки[70].

31 жовтня - 1 листопада 1989 р. відбулася символічна акція примирення поляків і українців. Її ініціаторами з українського боку були діяч Українського Фонду Культури поет Ростислав Братунь та голова львівського товариства «Меморіал» Євген Гринів. 31 жовтня українці та поляки спільно прийшли на знищені могили Січових стрільців на Янівському цвинтарі, а 1 листопада – на «Цвинтар орлят»[71].

Про важливість «Цвинтаря орлят» для Польщі свідчить те, що у квітні 1990 р. його відвідав ще комуністичний президент Войцех Ярузельський, перебуваючи у Львові[72].

«Цвинтар орлят» мав символічне значення. Він знаходився у місті, в якому польська культура домінувала протягом кількох століть. Культ польських захисників Львова, сформований у II Речі Посполитій, залишався у пам'яті живих ще поляків, які провели своє дитинство та юність у міжвоєнному Львові. Тому, очевидно, саме цей цвинтар став місцем пам'яті на території України, яке отримало найбільше уваги з боку Польщі після розпаду СРСР та проголошення незалежності України.

[70] Ibid.

[71] Римо– та греко-католики Львова спільно моляться за померлих. Інститут екуменічних студій Українського Католицького університету. 2012. 6 листопада. URL: http://www.ecumenicalstudies.org.ua/ekumenichni-novini/2012/11/06/3002 (дата звернення:03.12 2017).

[72] Prezydent Jaruzelski we Lwowie. *Gazeta Wyborcza.* 1990. 11-12 kwietnia. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/6012548/Prezydent-Jaruzelski-we-Lwowie (дата звернення: 07.01 2022).

2.2. Відновлення «Цвинтаря орлят» у незалежній Україні та невдалі спроби його відкриття

На початку 1990-х рр. польсько-українські відносини на міждержавному рівні складалися добре. У 1991 р. Польща була першою державою, яка визнала незалежність України. Польська політична еліта перейняла візію «Культури» Єжи Ґедройця, яка полягала у визнанні кордонів і відмові від територіальних претензій до сусідніх держав. Незабаром Польща вже сприймалася як «адвокат України в Європі». Однак історичні суперечки не зникли. І саме Польща як сильніша сторона мала ініціативу як у провадженні діалогу, так і в порушенні історичних питань. Чи не найбільшою такою проблемою у перше десятиліття пострадянського періоду стало відкриття польського «Цвинтаря орлят» у Львові[73].

У Польщі створили проєкт реконструкції цвинтаря у вигляді, в якому він був у 1939 р. У вересні 1991 р., незабаром після проголошення незалежності України, його передали на розгляд міській та обласній владі Львова. ЛМР погодилася лише на впорядкування могил, проте не погоджувалася на реконструкцію низки елементів меморіалу[74]. Польські реконструктори «Цвинтаря орлят» хотіли відновити його в тому вигляді, в якому він існував до 1939 р. Натомість у Львові значна частина громадськості сприймала це як відновлення польського «пантеону слави», який підкреслює польськість Львова та ображає національні почуття українців.

У травні 1992 р. роботи на цвинтарі майже припинилися, бо у фірми „Energopol" закінчився контракт на інших об'єктах у Львівській обл. Їх продовжували проводити своїми силами лише місцеві поляки[75].

Про перші перемовини ЛМР і Ради охорони пам'яті боротьби та мучеництва Республіки Польща (РП) на чолі з генеральним секретарем Анджеєм Пшевозніком щодо відновлення цвинтаря бракує доступних документів. Історикиня Мар'яна Долинська, яка була депутаткою ЛМР першого демократичного скликання (1990-1994) та входила до громадсько-депутатської

[73] A. Portnov Polish-Ukrainian historical controversies. *The politics of memory in Poland and Ukraine.* P. 29.
[74] Л. Хахула «Різуни» чи побратими?... С. 180.
[75] S. S. Nicieja Cmentarz Orląt Lwowskich... S. 250 – 251.

комісії з проблем військових поховань, пригадує, що комісія у цій справі займала досить одностайну позицію. Вона полягала в тому, що кожен воїн, який загинув, має право бути похований; мають бути збережені військові поховання, але не потрібно відновлювати військовий меморіал переможців; офіційною повинна бути назва «Польські військові поховання», а не поетична назва «Цвинтар орлят»[76]. Ця позиція відображена і в пізніших ухвалах ЛМР. До складу комісії входили люди, котрі мали живу родинну пам'ять про польсько-українську війну 1918-1919 рр. за Львів і Галичину. Зокрема Мар'яна Долинська ще пам'ятає живою свою далеку родичку, син якої гімназист Степан Негребецький воював в українсько-польській війні у складі УГА і помер після неважкого поранення, не отримавши допомоги. Він похований на цвинтарі січових стрільців, що на Личаківському кладовищі, і його могила, як і інші поховання, була зруйнована в радянський період. Мар'яна Долинська (1952 р. н.) та Андрій Гречило (1963 р. н.) були наймолодшими членами комісії з проблем військових поховань. Усі інші (Володимир Середа, Лариса Крушельницька, Ярослав Дашкевич та ін.) належали до старшого покоління, 1920-х – 1930-х років народження і їхня пам'ять про українсько-польські конфлікти, вочевидь, була ще більш болючою[77]. Тому цим людям було важко сприйняти встановлення польського військового меморіалу в українському Львові і вони займали більш чи менш категоричну позицію мнемонічних воїнів.

На найвищому державному рівні питання про збереження та відновлення історичних і культурних пам'яток, а також цивільних і військових поховань на території іншої сторони між Україною та Польщею офіційно здавалось вирішеним. Про це зазначалося зокрема у тринадцятій та вісімнадцятій статтях польсько-українського договору «Про добросусідство, дружні відносини і співробітництво», підписаному 18 травня 1992 р.[78].

Крім того, 21 березня 1994 р. між урядом України та урядом РР було підписано угоду «про збереження місць пам'яті і поховання жертв війни та

[76] Інтерв'ю з Мар'яною Долинською. 9 червня 2023.
[77] Там само.
[78] Договір між Україною і Республікою Польщею про добросусідство, дружні відносини і співробітництво. Варшава, 1992. 18 травня. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_172 (дата звернення: 10.05 2017).

політичних репресій». У цій угоді йшлося про визначення, реєстрацію, влаштування, збереження та належне утримання місць пам'яті та поховання, за необхідності, ексгумацію та перепоховання жертв війни та політичних репресій. У четвертій статті угоди зазначалося: «Кожна із договірних сторін на території своєї держави буде сприяти вжиттю іншою договірною стороною заходів щодо улаштування місць пам'яті і поховання та увічнення пам'яті загиблих і закатованих. При цьому можуть бути використані національні та релігійні символи»[79].

16 грудня 1994 р. у Львові відбулася зустріч української та польської делегацій, яка закінчилася підписанням протоколу, що мав регулювати відбудову цвинтаря. Вже в цьому протоколі помітні розбіжності між двома сторонами. Українська сторона висунула 3 умови: зменшення площі цвинтаря за рахунок частини, на якій було прокладено автомобільну дорогу, ексгумацію похованих у тій частині та відмову від колонади і залишення її в існуючому стані з експозицією всіх збережених елементів. польська сторона не дала згоди на ці умови. Вони мали бути предметом подальших дискусій. З українського боку протокол підписав голова Управління охорони історичного середовища ЛМР Володимир Швець, а з польського – генеральний секретар Ради охорони пам'яті боротьби та мучеництва Анджей Пшевознік. За домовленістю, польська сторона мала розпочати реконструкцію на весні 1995 р. на основі стану цвинтаря на 1939 р. у межах узгоджених підписаним протоколом. Графік робіт і технічні питання залишили для подальших узгоджень до лютого 1995 р.[80].

Варто зауважити, що Анджей Пшевознік залишався головним перемовником і відповідальним за відновлення «Цвинтаря орлят» з польського боку до офіційного відкриття меморіалу у 2005 р. Натомість українські чиновники, які очолювали переговори, спочатку львівські, а потім державні, часто змінювалися. Серед українців у Львові Анджей Пшевознік мав репутацію непоступливого польського чиновника, який намагається досягти максимальних

[79] Угода між урядом України і урядом Республіки Польща про збереження місць пам'яті і поховання жертв війни та політичних репресій. Варшава, 1994. 21 березня. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_014 (дата звернення: 25.07 2017).
[80] K. Jędraszczyk Polityka pamięci i konflikt o miejsca pamięci w praktyce bilateralnej... S. 16–17.

для себе результатів. В Україні не було відповідника польської Ради охорони пам'яті боротьби та мучеництва, яка б займалася військовими та цивільними похованнями українців як на своїй території, так і на території інших держав, а також бракувало для цього ресурсів. Це створювало певну нерівність вже спочатку перемовин і часом викликало у частини українців відчуття деякої зверхності з польського боку.

Наступна зустріч відбулася 7 березня 1995 р. у Варшаві. Делегації домовилися, що роботи з реконструкції цвинтаря розпочнуться в червні, а польська сторона представить документацію щодо першого їх етапу. Польська сторона також зобов'язалася представити владі Львова для спільного узгодження зміст написів на інформаційних цвинтарних таблицях. Документ підписали заступник голови виконавчого комітету ЛМР відповідальний за гуманітарну та соціальну політику, письменник Богдан Стельмах з українського боку та Анджей Пшевознік з польського. Польська сторона представила проєкт 7 липня того ж року[81]. Однак справа «Цвинтаря орлят» залишалася нерозв'язаною.

На зволікання ЛМР з вирішенням питання польського меморіалу, очевидно, впливали також конфлікти по іншу сторону кордону. У Польщі,у прикордонних з Україною регіонах, конфлікти пам'ятей виникали у зв'язку з бажанням української громади відновити місця поховань українців або повернути церковні споруди та активним спротивом польських націоналістичних середовищ, які були помітно представлені, зокрема в Перемишлі[82], чи несприйняттям ширших суспільних кіл, особливо коли йшлося про поховання воїнів УПА. Так, у Грушовичах поблизу Перемишля без дозволу влади українська громада спорудила пам'ятник воякам УПА, що викликало протест частини польської громадськості. У Бірчі влада міста та громадськість не давали згоди на ексгумацію останків вояків УПА та перепоховання їх на греко-католицькому цвинтарі. У Перемишлі в 1995-1996 рр. виник конфлікт щодо демонтажу візантійського купола з костелу Кармелітів, який раніше належав

[81] Ibid. S. 17.
[82] M. Wojnar Kresowianie i inni. Aktorzy spoleczni wobec pamięci o konflikcie polsko-ukraińskim w latach 1939 – 1947. *Kultury historyczne*... S. 380.

греко-католикам. Ще у 1991 р. відбулася гостра суперечка з приводу передачі цієї церкви греко-католикам. Однак через великий спротив невеликої, однак радикально налаштованої, частини громадськості греко-католикам віддали іншу церкву. Не допомогло навіть прохання Папи римського Івана Павла II. Суперечки також виникали довкола проведення фестивалю української культури в Перемишлі у 1995 і 1997 рр.[83]. На ці конфлікти звертали увагу зокрема і у Львові. Вони не сприяли поступкам у справі «Цвинтаря орлят».

12 жовтня 1995 р. ЛМР прийняла ухвалу про створення спеціальної комісії у справах військових поховань у Львові. До складу цієї комісії входили львівські чиновники, науковці та громадські діячі. Її незмінно очолював Василь Білоус, на той час - заступник мера, а персональний склад комісії змінювався[84].

У грудні 1995 р. ЛМР заборонила проводити будь-які роботи на території цвинтаря, а в листопаді 1996 р. відкинула план першого етапу робіт, запропонований польською стороною[85]. 4 червня 1997 р. комісія у справах військових поховань у м. Львові та дирекція музею «Личаківський цвинтар» вирішили, що необхідно демонтувати надмогильні хрести та написи, які, на їхню думку, мали антиукраїнський характер. Йшлося про написи польською мовою на хрестах «Оборонець Львова» та «Оборонець східних кресів», а також напис «Невідомим героям, полеглим в обороні Південно-Східних кресів» на центральній надмогильній плиті п'яти невідомих солдатів[86].

Це рішення викликало втручання у справу державних чиновників. Прем'єр міністр РП Влодзімєж Цімошевіч звернувся з протестним листом до свого українського колеги Павла Лазаренка. З подібними заявами виступили також секретар канцелярії президента РП Марек Сівєц та маршалок Сейму Юзеф Зих[87]. Таким чином, проблема відновлення «Цвинтаря орлят» перетворилася у конфлікт

[83] Л. Хахула «Різуни» чи побратими?... С. 160 – 178.
[84] Ухвала Львівської міської ради № 227 про створення комісії у справах військових поховань у м. Львові. 1995. 12 жовтня. URL: http://www8.cityadm.lviv.ua/inTEAM/Uhvaly.nsf/9315c344519dd559c2256bb50042bc5c/805f5960e05982ccc2257fb1002fe6e1?OpenDocument (дата звернення: 27.07 2017).
[85] Л. Хахула «Різуни» чи побратими?... С. 181.
[86] K. Jędraszczyk Polityka pamięci i konflikt o miejsca pamięci w praktyce bilateralnej... S. 18 – 19.
[87] Ibid.

міждержавного значення і від тепер переговори велися між Варшавою, Києвом і Львовом.

Польсько-українські відносини складалися добре на міждержавному рівні. 21 травня 1997 р. президенти України та Польщі, Леонід Кучма та Александр Кваснєвський, підписали спільну заяву «До порозуміння і єднання»[88]. Польська і українська влади були зацікавленні у вирішенні питання «Цвинтаря орлят» та недопущенні загострення конфлікту, тому зайняли позицію мнемонічних плюралістів. Для Польщі цей меморіал мав символічне значення, тому польська влада вимагала від української його відновлення і відкриття. Натомість для Києва питання львівського «Цвинтаря орлят» та польсько-українських історичних конфліктів загалом було досить далеким. Проте українська влада була зацікавлена зберегти добрі відносини з Польщею.

Після втручання державної влади було узгоджено, що польська сторона повинна подати проєкт реконструкції цвинтаря до кінця липня 1997 р., а українська – відповісти на нього протягом двох місяців після подачі. Тим часом мали провести ексгумацію близько 400 тіл, похованих поза мурами цвинтаря. Польський консул Томаш Леонюк представив проєкт заступникові мера Львова Василеві Білоусу в серпні 1997 р.[89].

Комісія у справах військових поховань, а через кілька місяців вчена рада музею «Личаківський цвинтар» подали свої рекомендації до проєкту. Вони були досить схожими. Комісія та рада музею виступали проти відновлення низки елементів меморіалу: колонади, кам'яних фігур левів, скульптурних пам'ятників на могилах американських пілотів і французьких піхотинців, фігури з орденом “virtuti militari”. Зауваження були також щодо написів. Комісія і рада музею вимагали ліквідувати географічні назви, де точилися бої, зазначені на пілонах, а написи на похованнях «Невідомий оборонець Львова» замінити на «Невідомий вояк». Напис на головній надмогильній плиті п'яти невідомих солдатів комісія та рада музею пропонували виконати українською та польською мовами в такій

[88] Спільна заява президентів України і Республіки Польща «До порозуміння і єднання». 1997. 21 травня. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_005 (дата звернення: 05.09 2020).
[89] K. Jędraszczyk Polityka pamięci i konflikt o miejsca pamięci... S. 20.

редакції: «Невідомим польським воякам, полеглим в українсько-польській війні 1918-1919 рр.». Пропонували також змінити написи на пам'ятниках американським пілотам і французьким піхотинцям на такі: «Американцям / французам, полеглим у війні 1919-1920 рр.»[90]. Рада музею «Личаківський цвинтар» також вимагала, щоб усі написи були не лише польською, а й українською мовами. Вона рекомендувала не вживати термінів «оборонці Львова» та «Орлята» ні в написах, ні в проєктних документах щодо відбудови цвинтаря[91].

3 січня 1998 р. з візитом в Україну прибув президент Польщі Александр Кваснєвський. Він разом зі своїм українським колегою Леонідом Кучмою поклали квіти на «Цвинтарі орлят» та символічній могилі січових стрільців, яку спорудили поруч з польським меморіалом. Під час цієї зустрічі мер Львова Василь Куйбіда пообіцяв, що 1 листопада того ж року відбудеться урочисте відкриття «Цвинтаря орлят». Несподівана оптимістична заява мера викликала жваве зацікавлення у польській пресі та подальші перемовини щодо реконструкції цвинтаря[92].

Після тривалих консультацій 25 липня 1998 р. Василь Куйбіда та Анджей Пшевознік підписали протокол, який мав остаточно окреслити план відбудови «Цвинтаря орлят». Згідно з ним мали повернути фігури левів, відновити пам’ятники французьким піхотинцям і американським пілотам. Натомість українська сторона не дала згоди на відновлення колонади. Не було згоди також на перенесення муру, який дозволив би не ексгумувати кілька десятків похованих під дорогою. Напис на могилі п’яти невідомих солдатів мав звучати польською мовою: «Невідомим польським солдатам, полеглим у боротьбі за незалежність Польської республіки»[93].

---

[90] Первісні написи були польською мовою: «Американцям, полеглим у боротьбі за свободу Польщі в 1919-1920 рр.» та «Героїчним французам, полеглим і померлим у захисті Польської республіки». Цит. за: K. Jędraszczyk Polityka pamięci i konflikt o miejsca pamięci... S. 19 – 20.

[91] Протоколи засідань комісії у справах військових поховань та ради музею «Личаківський цвинтар» див. у додатках №1, №2 і №3 до Ухвали Львівської міської ради № 60 від 1 жовтня 1998. URL: https://www8.city-adm.lviv.ua/inTEAM/Uhvaly.nsf/6beaa11e1f55c94dc2256b21005c49ff/710645d833484286c22570ba00506773?OpenDocument (дата звернення: 15.09 2022).

[92] A. Kaczyński Czy będzie odbudowany?. *Rzeczpospolita.* 1998. 10 stycznia. URL: http://archiwum.rp.pl/artykul/153572-Czy-bedzie-odbudowany-.html (дата звернення: 09.03 2020).

[93] A. Kaczyński Lwy wrócą, kolumny nie. *Rzeczpospolita.* 1998. 27 lipca. URL: http://archiwum.rp.pl/artykul/186758-Lwy-wroca--kolumny-nie.html (дата звернення: 12.03 2020).

Відновлювальні роботи, які велися на цвинтарі, викликали обурення у частини патріотичної львівської громадськості, яка зайняла безкомпромісну позицію мнемонічних воїнів. Обласна міжвідомча комісія у справах увіковічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій вбачала у цій реконструкції «несанкціоноване встановлення пам'ятних знаків польським громадянам, які загинули на історичній українській землі». Ця комісія постановила «вважати за недоцільне відновлення споруд на місці захоронень польських вояків та ополченців на Личаківському цвинтарі» та «не допустити проведення будь-яких заходів на польських військових захороненнях Янівського та Личаківського кладовищ 1 листопада 1998 року як таких, що принижують українську національну гідність і носять відверто провокаційний характер з польської сторони»[94].

Після невеликого пікету на цвинтарі 18 вересня, директор музею «Личаківський цвинтар» Ігор Гавришкевич оприлюднив своє рішення від 16 вересня тимчасово зупинити роботи на цвинтарі (до розгляду цього питання на сесії ЛМР), за винятком ексгумації похованих на вул. Стефана Банаха і перепоховання їх, а також закінчення упорядкування могил[95].

У ніч з 22 на 23 вересня невідомі особи облили фарбою центральну плиту на могилі п'яти невідомих солдатів та наклеїли свастику. У вандалізмі звинувачували націоналістичну парамілітарну організацію Українська національна асамблея – Українська народна самооборона (УНА-УНСО), яка цього не підтверджувала, але й не спростовувала.

На тлі цих подій відбувся візит до Львова відомого американського політолога польського походження Збіґнєва Бжезінського та присвоєння йому титулу почесного громадянина Львова, а за кілька днів – чергова зустріч

[94] П. Бук Пам'ятник… розбрату. *День.* 1998. № 178 (18 вересня). URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/pamyatnik-rozbratu (дата звернення: 10.07 2022).
[95] P. Kościński Prace wstrzymane. *Rzeczpospolita.* 1998. 21 września. URL: http://archiwum.rp.pl/artykul/193838-Prace-wstrzymane.html (дата звернення: 12.03 2020).

президентів Александра Кваснєвського і Леоніда Кучми в Ялті. «Цвинтар орлят» був у центрі уваги під час цих зустрічей[96].

1 жовтня ЛМР прийняла ухвалу, якою фактично скасувала липневі домовленості підписані мером Василем Куйбідою. Ця ухвала загалом відповідала вимогам комісії у справах військових поховань та вченої ради музею «Личаківський цвинтар», з деякими уточненнями. Згідно з ухвалою, територію поховань польських воїнів слід іменувати «Польські військові поховання 1918 – 1919 років на Личаківському цвинтарі». Написи загального змісту ЛМР вимагала виконати польською та українською мовами, а написи на могилах (прізвища та імена) – польською. Всі архітектурні та скульптурні елементи, встановлені всупереч чинному українському законодавству та рішенням уповноважених служб ЛМР, а також без узгодження з ними, ЛМР наказала зняти до 15 жовтня (потім цей термін продовжувався). Йшлося, зокрема, про написи на пілонах, на плиті між пілонами і написи на хрестах «Оборонцям Львова» [97].

22 жовтня члени УНА-УНСо на чолі з Андрієм Шкілем розбили напис на центральній плиті, який досі не змінили. На питання, чому вони це зробили, Андрій Шкіль відповів, що вони виконали ухвалу міської ради[98].

Цей акт вандалізму викликав обурення в Польщі. До Львова з візитом прибув голова Бюро національної безпеки (БНБ) РП Марек Сівєц. Мер Василь Куйбіда знову пообіцяв, що справа цвинтаря буде залагоджена згідно з липневими домовленостями[99].

1 листопада у Львові відбувалося відзначення 80-ліття проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). На заходах був присутній президент Леонід Кучма. Він поклав квіти на могили Січових стрільців на Янівському цвинтарі. На «Цвинтарі орлят» поляки відправили традиційну месу з нагоди дня всіх Святих. Запланованого спільного відкриття «Цвинтаря орлят» та

---

[96] M. Bosacki Po co pytacie o Orlęta?. *Gazeta Wyborcza.* 1998. 28 września. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/556793/Po-co-pytacie-o-Orleta- (дата звернення: 03.01 2022).

[97] Ухвала Львівської міської ради № 60 про впорядкування польських військових поховань на південній частині музею «Личаківський цвинтар». 1998. 1 жовтня.

[98] Przyszli i rozbili. *Gazeta Wyborcza.* 1998. 23 października. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/578117/Przyszli-i-rozbili (дата звернення: 03.01 2022).

[99] P. Kościński Uniknąć teroru historii. *Rzeczpospolita.* 1998. 30 października. URL: http://archiwum.rp.pl/artykul/198975-Uniknac-terroru-historii.html (дата звернення: 12.03 2020).

пам'ятника Січовим стрільцям, який споруджувався поруч на Личаківському цвинтарі і був ще невідбудованим, головним чином через брак коштів, звичайно не відбулося[100].

Польська сторона наполягала на тому, що реконструкція цвинтаря має відбуватися згідно з липневими домовленостями. Натомість українські представники зі Львова пропонували відновлення цвинтаря відповідно до жовтневої ухвали ЛМР[101]. Очевидно, домовленості укладені мером без згоди депутатів ЛМР та обговорення з громадськістю викликали незадоволення.

Активно проти відновлення «Цвинтаря орлят» протестували марґінальні націоналістичні середовища, зокрема УНА-УНСО. Однак це відновлення не сприймали значно ширші кола громадськості, особливо люди старшого покоління, які ще пам'ятали польську державу міжвоєнного періоду. Проти реконструкції меморіалу виступали також товариства переселенців з Польщі. У них була ностальгія за малою батьківщиною, вони стикалися з труднощами у догляді за могилами українців, особливо вояків УПА, на території Польщі. Голова товариства «Надсяння» Володимир Середа говорив, що у Львові є місце для польського військового цвинтаря, проте він не може погодитися на відбудову «пантеону слави польського солдата»[102].

Подальше обговорення відновлення «Цвинтаря орлят» відбувалося разом з узгодженням у справі цвинтарів та інших місць поховань (польських в Україні та українських у Польщі) на рівні міжпрезидентського консультаційного комітету, який очолювали голова Ради національної безпеки та оборони (РНБО) України Володимир Горбулін, а пізніше Євген Марчук та вже згаданий голова БНБ РП Марек Сівєц. У травні 1999 р. у Львові відбувся з'їзд президентів країн Центральної Європи, під час якого президенти Леонід Кучма та Александр Кваснєвський мали відвідати «Цвинтар орлят». Анджей Пшевознік зазначав, що своїм партнером для розмов він вважає передусім український уряд,

---

[100] P. Kościński 80 lat „zrywu listopadowego". *Rzeczpospolita.* 1998. 2 listopada. URL: http://archiwum.rp.pl/artykul/199351-80-lat--quot-zrywu-listopadowego-quot-.html (дата звернення: 12.03 2020).

[101] Informacje. *Rzeczpospolita.* 1998. 20 listopada. URL: http://archiwum.rp.pl/artykul/201571-Informacje.html (дата звернення: 12.03 2020).

[102] P. Smoleński Dwa cmentarze, dwie pamięci. *Gazeta Wyborcza.* 1998. 21 listopada. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/600318/Dwa-cmentarze--dwie-pamieci (дата звернення: 03.01 2022).

уповноваженим представником якого на той час був голова комісії вшанування жертв війн і репресій Володимир Гусаков, а не депутатів ЛМР. Анджей Пшевознік категорично наголошував, що цвинтар повинен відновлюватися згідно з липневою угодою 1998 р., оскільки польська сторона вже пішла на максимально можливі поступки і подальші є неможливими[103].

Одним з найконтроверсійніших елементів була центральна таблиця на могилі п'яти невідомих солдатів. Польська сторона виконала її згідно з липневою угодою. На плиті також був візерунок меча, про який раніше не згадувалося у домовленостях[104]. Українські представники Львова сприймали це зображення категорично негативно. Стверджували, що цей меч символізує меч «щербець», який, за легендою, польський король Болеслав Хоробрий надщербив об київські золоті ворота. Представники Польщі відповідали, що це не «щербець», а зображення меча є традиційним елементом військових поховань.

Напередодні покладання президентами квітів до меморіалу, 13 травня 1999 р., представники львівської влади змінили напис без узгодження з польською стороною, при цьому допустивши помилку у польськомовній його версії. Вони встановили двомовний напис: «Польським воякам, полеглим у польсько-українській війні». У польськомовній версії також написали „wojakom", хоча у польській мові це слово використовується рідко та може мати жартівливий відтінок. На це звернули увагу присутні поляки і напис прикрили квітами. Александр Кваснєвський висловив сподівання, що напис знімуть. Наступного дня зранку його справді зняли. Проте представники львівської мерії звернулися до посольства РП з питанням, як повинен звучати цей напис польською мовою, сподіваючись, що таким чином, замінивши лише неправильне слово, у написі не буде формулювання, що польські солдати загинули за незалежність Польщі. У

[103] P. Kościński Jak zdążyć do maja. *Rzeczpospolita.* 1999. 2 lutego. URL: http://archiwum.rp.pl/artykul/212093-Jak-zdazyc-do-maja.html (дата звернення: 12.03 2020).
[104] Nowa tablica na Cmentarzu Orląt. *Gazeta Wyborcza.* 1999. 23 lutego. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/670563/Nowa-tablica-na-Cmentarzu-Orlat (дата звернення: 01.01 2022).

польському посольстві відповіли, що справою «Цвинтаря Орлят» займається Рада охорони пам'яті боротьби і мучеництва[105].

Переговори фактично зайшли в глухий кут. Представники Польщі продовжували наполягати на липневих домовленостях 1998 р. і вели перемовини передусім на міжурядовому рівні, не враховуючи позиції Львова. Натомість львівська влада наполягала на своїх вимогах. 3 серпня 2000 р. На міжурядовому рівні був підписаний черговий протокол узгоджень, який стосувався «Польських військових поховань 1918-1919 років на Личаківському кладовищі», а також упорядкування нових могил на українському військовому цвинтарі у Пикуличах Перемиського повіту в Польщі. Йшлося, зокрема, про ексгумованих у Бірчі вояків УПА, складні дискусії про поховання яких тривали кілька років. Цей протокол передбачав повернення узгодженого у липні 1998 р. напису на центральній плиті з хрестом замість меча та домовленості стосовно кількох інших елементів меморіалу: зберегти історичні написи на пілонах, завершити реконструкцію катакомб, відновити пам'ятники американським пілотам і французьким піхотинцям з історичними написами. Невирішеними залишалися питання встановлення фігур левів і брами в західній частині цвинтаря. Протокол підписали заступник міністра закордонних справ України Петро Сардачук та Анджей Пшевознік від Польщі[106].

Представники Львова на цих переговорах відразу з ними не погодилися. Мер Львова Василь Куйбіда та секретар ЛМР Василь Білоус заявили, що ці переговори мають бути затверджені ухвалою ЛМР, а також, що ЛМР проти встановлення написів на пілонах і пам'ятників французьким піхотинцям та американським пілотам. 8 серпня відбулося засідання комісії у справах військових поховань у м. Львові. Комісія прийняла рішення, що підписаний протокол не відповідає чинному українському законодавству і може виконуватися

[105] В. Стецюк Зустріч президентів країн Центральної Европи у Львові. 1999. 17 травня (електронний ресурс). URL: http://www.brama.com/news/press/990517lvu.html (дата звернення: 22.06 2017).;
P. Kościński Własna wersja merostwa. *Rzeczpospolita.* 1999. 16 maja. URL: http://archiwum.rp.pl/artykul/227274-Wlasna-wersja-merostwa.html (дата звернення: 12.03 2020).

[106] До питання про впорядкування військових поховань українських на території Польщі та польських на території України. Львівська міська рада. 2000. 10 серпня. URL: http://www8.city-adm.lviv.ua/info/vgz.nsf/5a026fef2a68f9b0c22572370059e038/fb308d40e7ec33aec2257300003607d0?OpenDocument (дата звернення: 23.09 2017).

лише після його позитивного розгляду сесією ЛМР. Водночас для зміни ухвали ЛМР від 1 жовтня 1998 р., на думку членів комісії, не було підстав. Відповідно до доручення комісії у справах військових поховань дирекція музею «Личаківський цвинтар» видала наказ, яким заборонила проводити окремі види робіт, які суперечать вимогам ухвали ЛМР від 1 жовтня 1998 р. до внесення в неї можливих змін[107].

Об'єднання товариств депортованих українців (ОТДУ) на чолі з Володимиром Середою закликало ЛМР не погоджуватися на відновлення «польського пантеону» та нагадувало про перешкоди для увічнення пам'яті українських патріотів, похованих на теренах сучасної Польщі[108]. У день голосування під вікнами ратуші відбувся мітинг під прапорами Української республіканської партії та УНА-УНСО з вимогою «не продаватися полякам»[109].

Київські та варшавські чиновники натомість переконували депутатів ЛМР затвердити серпневі домовленості і не псувати польсько-українські відносини. З листом до львівських депутатів звернувся прем'єр-міністр Віктор Ющенко. Він закликав їх прийняти рішення, в основі якого покласти серпневий протокол. Прем'єр згадав і про українські поховання на території Польщі та наголосив на важливості підтримки Польщі у здійсненні проєвропейського курсу України[110].

Після тривалих суперечок депутати ЛМР ухвалили прийняти міжурядовий протокол зі своїми змінами. У написі на центральній плиті забрати слово «за незалежність» і написати «полеглим за Польщу», а замість пам'ятників французьким піхотинцям та американським пілотам встановити хрести. Написи на пілонах, згідно з ухвалою ЛМР, мали виконати двома мовами, польською та українською. Депутати ЛМР поспішали відкрити цвинтар, аби уникнути подальших дискусій. В ухвалі зазначалося, що необхідно встановити дату його відкриття не пізніше 1 жовтня 2000 р. Депутати також постановили звернутися до

---

[107] Там само.

[108] Звернення. *Поступ.* № 144 (588). 2000. 31 серпня. URL: http://postup.brama.com/000831/144_3_2.html (дата звернення: 26.11 2018).

[109] І. Гор Міськрада «погодилася на Польщу». *Поступ.* № 147 (591). 2000. 5 вересня. URL: http://postup.brama.com/000905/147_4_3.html (дата звернення: 24.09 2017).

[110] І. Мельник Цвинтар нарешті відбудують. *Поступ.* № 147 (591). 2000. 5 вересня. URL: http://postup.brama.com/000905/147_1_1.html (дата звернення: 26.07 2017).

Кабінету Міністрів з проханням виділити кошти для завершення меморіалу Січових Стрільців і вояків УГА та польських військових поховань на Личаківському цвинтарі[111].

У Польщі таке рішення ЛМР сприйняли як порушення серпневих домовленостей та не погодилися з ним. Речник польського МЗС Павел Добровольський заявив, що єдиним врегулюванням справи «Цвинтаря Орлят» є міжурядове порозуміння, а внутрішні суперечки між українським урядом та владою Львова необхідно залишити Україні. Непоступливим традиційно залишався Анджей Пшевознік, який стверджував, що серпневий протокол був компромісним і про подальші компроміси не може бути й мови. Проти ухвали ЛМР протестували різні ветеранські організації у Кракові. Особливо наголошувалося на тому, що напередодні ухвали ЛМР, 1 вересня прем'єри Польщі та України, Єжи Бузек і Віктор Ющенко, відкрили пам'ятник українським військовим і цивільним, які померли у таборі для інтернованих у Домб'є, поблизу Кракова, у 1918-1921 рр[112]. Праві депутати з Виборчої акції «Солідарність», що входили до складу польської делегації у Парламентській асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) навіть заявляли про намір подати скаргу на Україну з приводу порушення нею прав польської меншини. Вони аргументували це конфліктом у справі «Цвинтаря Орлят», а також відмовами повернення Римо-католицьких церков і маєтностей польських організацій та ускладненнями у відкритті польських шкіл.Однак провладні політики, представники Союзу демократичної лівиці (СДЛ) спростовували цю заяву[113].

У Львові різні чиновники переконували, що саме ухвала ЛМР є компромісною і поступки були з їхнього боку, звертаючи увагу на те, що депутати погодилися на вимоги Польщі, на які раніше не давали згоди. Вони також наголошували на тому, що Польські військові поховання є частиною

[111] Ухвала Львівської міської ради № 770 Про завершення впорядкування польських військових поховань 1918 – 1919 рр. на території «Музею Личаківський цвинтар» в м. Львові. 2000. 4 вересня. URL: http://www8.city-adm.lviv.ua/inTEAM/Uhvaly.nsf/91c21bb29b2b4f47c22571340037f910/638cfcd99ff657ffc22570b3004c7ba7?OpenDocument (дата звернення: 21.07 2017).

[112] K. Montgomery Drogie słowo niepodległa. *Gazeta Wyborcza.* 2000. 6 września. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/1197711/Drogie-slowo-niepodlegla (дата звернення: 03.01 2022).

[113] Skarga za mniejszość. *Gazeta Wyborcza.* 2000. 18 września. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/1206818/Skarga-za-mniejszosc (дата звернення: 04.01 2022).

Личаківського цвинтаря, який підпорядковується місту. Проти ухвали ЛМР протестували не лише в Польщі. Українські націоналісти вважали її «зрадою національних інтересів» та критикували за поступки на користь Польщі. Цікаво, що «з обережним оптимізмом» розглядав цю ухвалу голова Товариства польської культури у Львові Еміль Леґовіч, наголошуючи, що вона є кроком вперед порівняно з попередньою позицією ЛМР[114]. Восени 1998 р. Еміль Леґовіч вважав головною винуватицею у конфлікті довкола цвинтаря саме ЛМР[115].

Посол України в Польщі Дмитро Павличко заявив, що розв'язанням конфлікту могло б стати вилучення музею «Личаківський цвинтар» з-під юрисдикції міської влади та підпорядкування його державі[116]. Однак влада на чолі з президентом Леонідом Кучмою, очевидно, не хотіла іти на відкритий конфлікт з місцевим самоврядуванням та громадою Львова у цьому питанні.

Роботи з реконструкції «Цвинтаря Орлят» продовжувалися, а спірні елементи і надалі залишалися невирішеними. 14 жовтня 2000 р. трапився черговий інцидент. Причиною стало встановлення балюстради довкола цвинтарної каплиці, яке не узгоджувалося ні в двосторонніх протоколах, ні в ухвалах ЛМР. 13 жовтня Ігор Гавришкевич заборонив встановлення балюстради, а частину, яка була вже встановлена, наказав розібрати. Увечері її розібрали. За версією Гавришкевича, це зробили польські працівники, а за версією польських ЗМІ – охоронці цвинтаря та міліціонери. 14 жовтня в'їзд на територію «Цвинтаря орлят» було перегороджено. У львівській газеті «Поступ» висловлювалося припущення, що поляки таким чином намагалися перешкодити завезенню хрестів, які, за рішенням львівської влади, мало встановити українське підприємство на місці поховань французьких піхотинців та американських пілотів замість пам'ятників. На цвинтар прибув директор департаменту землеустрою та планування міста Іван Левицький, який був відповідальним за ці роботи, разом з кількома працівниками. Один з поляків втрутився у їхню розмову та почав

[114] P. Kościński Orlęta niezgody. *Rzeczpospolita.* 2000. 19 września. URL: https://archiwum.rp.pl/artykul/298730-Orleta-niezgody.html (дата звернення: 10.03 2020).
[115] P. Smoleński Dwa cmentarze, dwie pamięci...

[116] Czy będzie przełom. *Gazeta Wyborcza.* Rzeszów. 2000. 20 września. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/1210155/Czy-bedzie-przelom- (дата звернення: 03.01 2022).

фотографувати чи демонтовану балюстраду, чи то самого Левицького. Це не сподобалося Левицькому і в поляка забрали фотоапарат, що викликало протест польських робітників. Відбулася невелика штовханина. Це спричинило обурення у польських ЗМІ[117].

Після цього інциденту дискусії на деякий час припинилися. Тим часом роботи на цвинтарі тривали. У жовтні 2001 р. повідомили, що відновлення цвинтаря практично завершене і він готовий до відкриття. Однак спірними продовжували залишатися зміст напису на центральній плиті, пам'ятники американським пілотам і французьким піхотинцям, повернення левів, а також зображення меча на центральній плиті. Кожна зі сторін продовжувала наполягати на своєму. У грудні 2001 р. відбулося засідання консультаційного комітету при президентах України і Польщі, після якого підписали черговий протокол узгоджень. У написі на головній плиті слова «полеглим за незалежність» замінили на «героїчно полеглим за Польщу». Відкриття цвинтаря за участю президентів призначили на 20 лютого 2002 р. ЛМР очікувано із цим протоколом не погодилася. Зокрема у Львові вимагали забрати з напису слово «героїчно». Відкриття цвинтаря знову перенесли[118].

В Україні готувалися до виборів до Верховної Ради та місцевого самоврядування. Питання цвинтаря стало дуже заполітизованим. До того ж, у Польщі покладали надії, що зі зміною складу ЛМР, можливо легше буде досягти її згоди у цьому питанні[119].

У квітні 2002 р. до депутатів нового скликання ЛМР звернулися депутати Краківської міської ради із закликом схвалити досягнуті на міждержавному рівні домовленості. Краківські депутати також висловили цілковите нерозуміння

---

[117] І. Гор На цвинтарі мало не побилися. *Поступ.* № 171 (615). 2000. 17- 18 жовтня. URL: http://postup.brama.com/001017/171_1_1.html (дата звернення: 22.06 2017).;
Nekropolia czy panteon. *Rzeczpospolita.* 2000. 16 października. URL: https://archiwum.rp.pl/artykul/303747-Nekropolia-czy-panteon.html (дата звернення: 10.03 2020).

[118] Kto się boi Orląt?. *Wprost.* 2002. 6 lutego. URL: https://www.wprost.pl/kraj/23054/kto-sie-boi-orlat.html (дата звернення: 31.08 2017).

[119] Orlęta wciąż dzielą. *Gazeta Wyborcza.* 2002. 6 lutego. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/1658429/Orleta-wciaz-dziela (дата звернення: 02.01 2022).

мотивів позиції, яку займала ЛМР[120]. Це звернення готувалося депутатами правих партій ще в грудні 2001 р., однак тоді не набрало достатньої кількості голосів[121].

27 квітня в Івано-Франківській обл. відбулася зустріч президентів Леоніда Кучми та Александра Кваснєвського, під час якої вони домовилися призначити відкриття польського «Цвинтаря Орлят» та меморіалу воїнам УГА на 21 травня, у п'яту річницю проголошення спільної заяви президентів «До порозуміння та єднання»[122]. Спірні елементи на «Цвинтарі Орлят» залишалися неузгодженими, а спорудження меморіалу воїнам УГА – незакінченим.

Чиновники з Києва та Варшави переконували депутатів нового скликання ЛМР дати згоду на затверджені міждержавними домовленостями напис на головній плиті та пам'ятники американським пілотам і французьким піхотинцям. Однак їхній візит до Львова та перемовини з представниками місцевого самоврядування фактично не дали результатів[123]. Із закликом «зробити все для відкриття цвинтаря» звернувся до львівських депутатів Віктор Ющенко, який був на той час найпопулярнішим політиком у Галичині та вже перебував в опозиції до президента Леоніда Кучми[124].

До депутатів ЛМР звернулося також ОУП. Його представники закликали «виявити зваженість у прийнятті рішення в питанні відкриття польського військового цвинтаря». У зверненні згадувалося і про вшанування українських місць пам'яті на території Польщі, які б не могли відбутися без «принципової позиції польських офіційних осіб». Представники ОУП наголошували на

---

[120] Резолюція ради міста Кракова № 67/CVII/02 / Перекл. з пол. А. Павлишина. Краків, 2002, 17 квітня. *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* Дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/rezol-krakiv.htm (дата звернення: 21.06 2017).

[121] Radni z apelem do władz Lwowa?. *Gazeta Wyborcza.* Kraków. 2002. 4 kwietnia. URL: http://krakow.wyborcza.pl/krakow/1,44425,772716.html (дата звернення: 04.07 2017).

[122] У суботу на Прикарпатті відбулася чергова робоча зустріч Президента України Леоніда Кучми з Президентом Республіки Польща Александром Кваснєвським. *Радіо Свобода.* 2002. 29 квітня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/889213.html (дата звернення: 14.10 2017).

[123] Українські й польські урядовці намагаються подолати перешкоди перед зустріччю двох президентів. *Радіо Свобода.* 2002. 10 травня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/889213.html (дата звернення: 14.10 2017).

[124] Orlęta zgodnie z planem. *Gazeta Wyborcza.* 2002. 16 maja. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/1751869/Orleta-zgodnie-z-planem (дата звернення: 02.01 2022).

необхідності збереження позитивного образу України та прагненні до євроінтеграції[125].

Тим часом у Львові активна частина громадськості, яка займала позицію мнемонічних воїнів, вимагала від української влади не поступатися польській стороні[126]. Натомість польські мнемонічні воїни вимагали від польської влади не йти на компроміс з українською стороною. Журналіст польської газети „Rzeczpospolita" Анджей Качинський, посилаючись на джерела у Канцелярії президента РП, повідомляв, що польська влада схильна до поступок стосовно архітектурних деталей. Однак такі поступки призведуть до відмови від участі у церемонії відкриття цвинтаря львівських поляків, а також вихідців зі Львова у Польщі та на еміграції. Це зробить неможливим примирення[127].

16 травня ЛМР прийняла ухвалу про відкриття цвинтаря, проте змісту напису на центральній плиті не змінила, фактично підтвердивши свою ухвалу 2000 р. Президент Польщі Александр Кваснєвський скасував свій візит до Львова і відкриття меморіалів не відбулося[128].

Таким чином, переговори спочатку між представниками Львова та чиновниками з Польщі, а згодом на міждержавному рівні не призвели до порозуміння у справі «Цвинтаря орлят». Проте його таки вдалося відновити, за винятком деяких елементів. Вимоги Польщі відновити цвинтар у його історичному вигляді, спротив активної частини патріотичної української громадськості у Львові, погана комунікація української державної влади з місцевим самоврядуванням і громадськістю Львова та нерозуміння державними чиновниками регіональних особливостей історичної пам'яті призвели до наростання конфлікту і обмеження простору для дискусії та пошуку компромісів.

---

[125] Об'єднання українців у Польщі Депутатам Львівської міської ради. Варшава, 2002, 14 травня. *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* Дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/zuwp1405.htm (дата звернення: 21.06 2017).

[126] Українські й польські урядовці намагаються подолати перешкоди…

[127] A. Kaczyński Honor i detale. *Rzeczpospolita.* 2002. 13 maja. URL: http://archiwum.rp.pl/artykul/384780-Honor-i-detale.html (дата звернення: 12.03 2020).

[128] Кваснєвський до Львова не поїде. *Українська правда.* 2002. 17 травня. URL: http://www.pravda.com.ua/news/2002/05/17/2988819/ (дата звернення: 14.10 2017).

2.3. Дискусії та заклики до примирення[129]

Рішення ЛМР від 16 травня викликало хвилю критики в Польщі. Президент РП Александр Кваснєвський висловив своє розчарування цим рішенням. Він зазначив, що немає можливості ні узгодження нової дати відкриття цвинтаря, ні відмови польської сторони від підписаного в грудні 2001 р. протоколу[130]. президент міста Кракова Анджей Ґолась і голова ради міста Станіслав Гандзлік відмовилися приїхати на Дні Кракова, які відбувалися в той час у Львові[131]. Чимало критики на адресу ЛМР, а також президента Леоніда Кучми, який не дотримує своїх обіцянок, лунало у польських ЗМІ. Заступник головного редактора газети „Trybuna", пов'язаної з правлячою партією СДЛ, Марек Баранський написав, що, оскільки Україна не виправдала польських очікувань, Польщі варто змінити свою східну політику на проросійську. Автор вважав її більш перспективною як з економічного погляду, так і через те, що Росія демонструвала прагнення до примирення, визнавши розстріли польських офіцерів в Катині радянською владою[132]. У той час Росія поглиблювала свою економічну та військову співпрацю з країнами Заходу, зокрема зі США після теракту 11 вересня 2001 р. Польща готувалася до вступу в Європейський союз (ЄС). Натомість Україна не проводила швидких економічних реформ, її інтеграція з ЄС розглядалася в далекій перспективі. За словами Здзіслава Найдера, з перспективи Брюселю, Україна могла б розглядатися як «невиразний і непевний додаток до Росії»[133].

Попри велику кількість критики з приводу ухвали ЛМР, з польського боку були спроби пояснення такої позиції у Львові. Їх здійснювали інтелектуали та

---

[129] Про роль інтелектуалів та церкви у примиренні щодо «Цвинтаря орлят» та організовану ними акцію див. Т. Банах Роль інтелектуалів і церкви в польсько-українському примиренні щодо «Цвинтаря орлят». *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. Вернадського.* Історичні науки. 2022. Том 33 (72), № 2. С. 1 – 8. DOI: https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/2.1.

[130] Władze Lwowa torpedują pojednanie. *Wprost.* 2002. 17 maja. URL: https://www.wprost.pl/kraj/25662/Wladze-Lwowa-torpeduja-pojednanie.htm (дата звернення: 01.09 2017).

[131] Лист голови ради міста Кракова Станіслава Ганзліка . 2002. 20 травня; Лист з Кракова до мера Львова. Перекл. з пол. А. Павлишина. *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* Дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/rezol-krakiv.htm (дата звернення: 27.06 2017).

[132] Про статтю в „Trybunie" див.: Б. Бердиховська, Г. Вуєц Не опускаймо рук / перекл. з пол. А. Павлишина. *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* Дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/rzecz0607.htm (дата звернення: 20.06 2017).

[133] Z. Najder Po pierwsze bezpieczeństwo. *Rzeczpospolita.* 2002. 20 maja. URL: https://www.archiwum.rp.pl/artykul/385758-Po-pierwsze-bezpieczenstwo.html (дата звернення: 09.03 2020).

політики, які займали позицію мнемонічних миротворців. Головною платформою для них була „Gazeta Wyborcza". Одним з найбільш помітних і цитованих в Україні та Польщі був текст знаного діяча «Солідарності» та активного прихильника польсько-українського примирення Яцека Куроня «Я розумію протест українців». У ньому автор апелював передусім до поляків, пояснюючи, що у цій дискусії йдеться не про написи, а про національні почуття. Він писав: «Йдеться про те, що ми змушуємо українців погодитися, щоб той пантеон тріумфу польської зброї стояв у місті, яке вони вважають серцем України, щоб нагадував їм про ту поразку 1918 року»[134]. На його думку, Польща ніколи б не погодилася на подібний пам'ятник іншої держави на своїй території. Яцек Куронь нагадував про проблеми зі встановленням пам'ятників українцям на території Польщі та про польські вимоги, щоб написи на них були двомовними, в той час як аналогічні вимоги львівської влади не сприймалися представниками Польщі. Він закликав до порозуміння, пропонував нічого не руйнувати, тільки дописати двома мовами на пам'ятниках польських «орлят» і українських Січових стрільців: «Героїчно полеглим у боротьбі за незалежну Польщу… Україну… у братовбивчій війні»[135].

Ухвала ЛМР від 16 травня спричинила також дискусію у самому Львові. У ній взяли активну участь інтелектуали, які займали позицію мнемонічних миротворців. Це були інтелектуали молодшого покоління, переважно 1960-х років народження. Вони вже не пам'ятали польсько-українських відносин міжвоєнного періоду та конфлікту під час і після Другої світової війни. У них сформувався привабливий образ Польщі 1970-х – 1980-х рр., з більшою свободою, ніж у Радянському Союзі та проникненням західної культури, зокрема музики, яку молоді українці слухали на польському радіо. Великий вплив на цих інтелектуалів мала «Солідарність» та добрі стосунки з її діячами та їхніми однолітками, з якими вони познайомилися на початку 1990-х рр., отримуючи стипендії на стажування в Польщі, започатковані урядом Тадеуша Мазовецького. Для цих інтелектуалів Польща була передусім частиною Заходу. Підготовка Польщі до вступу в ЄС і

[134] Я. Куронь Поляки та українці: важкий діалог. 2-е видання. Київ: Дух і Літера, 2019. С. 203.
[135] Там само. С. 204 – 206.

перемовини про введення візового режиму з Україною, а також невизначеність у зовнішній політиці України створювали у них відчуття загрози остаточного спрямування зовнішньої політики президента Кучми у бік Росії та виникнення нового «муру», який означатиме ізоляцію України від Заходу. Інтелектуали побоювалися, що невеликий конфлікт у справі цвинтаря може мати більш глобальні негативні наслідки. Тому вони критикували рішення ЛМР[136]. Головною платформою для миротворців стали УКУ і Незалежний культурологічний часопис «Ї». Вони мали добрі зв'язки зі своїми польськими однодумцями, що об'єднувалися навколо „Gazety Wyborczej".

Серед інтелектуалів, котрі критично прокоментували рішення ЛМР від 16 травня, були, зокрема, письменник Юрій Андрухович, головний редактор журналу «Ї» Тарас Возняк, історик Ярослав Грицак, дисидент і проректор УКУ Мирослав Маринович, історик і перекладач Андрій Павлишин, письменник Тарас Прохасько, політолог Анатолій Романюк. Дещо спрощено їхню позицію можна звести до кількох тез: рішення ЛМР є нерозумним і провінційним; чиновникам з Києва не варто було приймати рішення, не порадившись з львівською громадою; думкою громадськості вдало маніпулює невелика група «політиканів», яким вигідний цей конфлікт; чиновники повинні вести діалог із суспільством не лише перед прийняттям потрібних їм рішень, а постійно; українським політикам слід шукати порозуміння з Польщею, особливо з огляду на те, що вона є найважливішим стратегічним партнером України на Заході[137].

В журналі «Ї» було опубліковане звернення із символічною назвою «Захистимо Европу в собі!». Його автори досить гостро розкритикували як непоступливість Польщі у цвинтарному питанні, так і неспроможність української влади до дискусії із залученням всіх зацікавлених сторін. Рішення ЛМР вони вважали шкідливим передусім для українців. Ситуацію, що склалася в

[136] Інтерв'ю з Ярославом Грицаком. 3 січня2018.; Інтерв'ю з Ярославом Грицаком. 2 січня 2019.

[137] О. Харченко Тарас Возняк: «Мусимо піднятися до висоти взаємного вибачення». *Високий Замок.* № 111 (2241). 2002. 20 травня // Незалежний культурологічний часопис «Ї». Дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/wz2005.htm (дата звернення: 26.06 2017).;
Komentarze po decyzji lwowskich radnych. *Gazeta.pl.* 2002. 17 maja. URL: http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114873,840418.html (дата звернення: 04.07 2017).;
А. Павлишин Мертві і живі. Як розділити «спадщину» конфлікту. *День.* 2002. № 91 (24 травня). URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/nota-bene/mertvi-i-zhivi (дата звернення: 27.07 2017).

українсько-польських відносинах, середовище «Ї» вважало «ситуацією поразки для усіх середовищ третього сектора, – і в Україні, і в Польщі, – налаштованих на діалог, на співпрацю, на подолання історичного розбрату і співжиття в добре облаштованій та безпечній спільній Європі». Автори звернення закликали всіх, хто має подібну позицію і підтримує «європейські цінності», приєднатися до звернення[138]. Це звернення підтримали також окремі науковці, громадські діячі та представники ЗМІ не лише зі Львова, а й з інших міст України та Польщі, та один представник української діаспори в Канаді[139].

Суперечка у справі цвинтаря залишалася нерозв'язаною. 30 травня ЛМР прийняла ухвалу про спільне відкриття-освячення Польських військових поховань та Меморіалу воїнам УГА. Дату спільного відкриття двох меморіалів мали визначити в результаті польсько-українських розширених зустрічей за участю представників ЛМР, Державної міжвідомчої комісії у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій України, Ради охорони пам'яті боротьби та мучеництва РП, а також громадськості Львова. За цією ухвалою, робочі зустрічі мали завершитися до 31 липня, після цього Виконавчий комітет ЛМР мав визначити дату відкриття цвинтаря. В документі також йшлося про необхідність пошуку коштів з різних джерел для завершення відбудови Меморіалу воїнам УГА. Свого рішення стосовно напису на центральній плиті та пам'ятників американським пілотам і французьким піхотинцям депутати ЛМР таки не змінили[140].

Переговори за участю представників Варшави, Києва та Львова не принесли результатів. 20-21 червня в польському місті Жешув відбувся польсько-український економічний форум, на якому були присутні президенти Леонід Кучма та Александр Кваснєвський. Це була їхня перша зустріч після

---

[138] Захистимо Європу в собі! Звернення середовища «Ї». Львів, 2002. *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* Дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/appeal.htm (дата звернення: 21.06 2017).

[139] Там само.

[140] Ухвала Львівської міської ради № 12 Про дату відкриття Меморіалу воїнам Української галицької армії, полеглим в обороні Львова в 1918 – 1919 роках, і Польських військових поховань 1918 – 1919 років на території музею «Личаківський цвинтар». 2002. 30 травня. URL: http://www8.city-adm.lviv.ua/inTEAM/Uhvaly.nsf/9315c344519dd559c2256bb50042bc5c/ac629adf1638fa28c2256bd100368d31?OpenDocument (дата звернення: 21.07 2017).

травневої ухвали ЛМР. Тому були очікування якихось рішень президентів у справі цвинтаря. Свої позиції з приводу відкриття меморіалів, скориставшись зустріччю президентів, висловили обидва табори львівської громадськості. Інтелектуали та громадські діячі, які підтримували ідею примирення, закликали прийняти рішення стосовно цвинтаря «шляхом конструктивних переговорів» і залучити до них всі зацікавлені сторони та фахових експертів. Автори звернення наголосили на тому, що це питання повинно бути розв'язане в дусі християнського поєднання із залученням ієрархів УГКЦ та РКЦ. До того ж, Львів – єдине місто світу, окрім Риму, в якому мешкають кілька кардиналів[141].

Свої звернення до кожного з президентів окремо оприлюднили також шість почесних громадян Львова старшого покоління: історик Ярослав Дашкевич, академік Олег Романів, Юрій Шухевич, син головнокомандувача УПА Романа Шухевича, композитор Микола Колеса, художник Володимир Патик і футболіст Карло Мікльош. Вони закликали перенести «пантеон слави війська польського» на територію Польщі і розглядати меморіальні споруди окремо від поховань, які пропонували відкрити разом з меморіалом вояків УГА. При цьому автори звернення посилалися на вже згаданий текст Яцека Куроня «Я розумію протест українців», у якому останній стверджував, що у жодному місті Польщі немає «пантеону тріумфу німецької, російської чи ще якоїсь зброї»[142].

Після зустрічі президенти Леонід Кучма та Александр Кваснєвський обмежилися висловленням сподівань, що «Цвинтар орлят» буде відкритий. Леонід Кучма додав, що думкою, яка склалася у Львові, не можна нехтувати[143].

Як зауважив культуролог Олександр Гриценко, президент України Леонід Кучма не скористався повною мірою адміністративним ресурсом, аби вирішити цвинтарне питання. На думку дослідника, Кучму влаштовувала

---

[141] Звернення львівських інтелектуалів до президентів України та Польщі. *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* Дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/appeal-kk.htm (дата звернення: 21.06 2017).

[142]Громадські ініціативи. Звернення. *Медіа-простір.* № 276 (1048). 2002. 19 червня// Незалежний культурологічний часопис «Ї». Дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/m-pr1906.htm (дата звернення: 21.06 2017).

[143] Кучма і Кваснєвський сподіваються, що «Цвинтар орлят» буде відкрито. *Дзеркало тижня.* 2002. № 23 (21-27 червня) URL: https://zn.ua/ukr/internal/kuchma_i_kvasnevskiy_spodivayutsya,_scho_tsvintar_orlyat_bude_vidkrito.html (дата звернення: 16.08 2022).

ситуація, коли цвинтарне питання залишалося нерозв'язаним, Александр Кваснєвський продовжував з ним активну співпрацю, а львівські опозиціонери заробили собі репутацію «ворогів євроінтеграції» та «анахронічних націоналістів». Успіхом Кучми було й те, що оплот опозиції у Львові розколовся на 2 табори, які конфліктували між собою[144].

В той час, як проблема «Цвинтаря орлят» й далі не вирішувалася, оскільки кожна зі сторін залишалася на своїй позиції, львівські інтелектуали, які займали позицію миротворців, закликали до здорового глузду та примирення в християнському дусі. Так, у відповідь на статтю Яцека Куроня Мирослав Маринович запропонував свої міркування щодо пошуку виходу з кризи польсько-українських взаємин. На його думку, «Корінь проблеми в тому, що мовчали значно численніші прихильники польсько-українського порозуміння, вважаючи, мабуть, що справа буде залагоджена сама собою». Мирослав Маринович вважав, що «галичани й поляки могли б (і повинні були б) запропонувати таку модель подолання ідеологічного противленства минулого, яку ніяк не можуть погодити між собою галичани й задивлені на Росію великоукраїнці і яка послужила б зразком для залагодження усіх подібних патових ситуацій у нашій частині світу». Тому, писав він, «Львів'яни, що прихильні до ідеї польсько-українського порозуміння, повинні з власної ініціативи продумати серію політичних і культурних акцій, які засвідчили б, що Львів, належачи одній державі, водночас може гармонійно належати обом культурам, не травмуючи жодної з них». У тексті йшлося також про важливість злагодженої позиції УГКЦ та РКЦ в Україні і про те, що президенти обох країн повинні відкрити меморіали «Орлят» і УГА не всупереч, а спільно зі Львовом[145].

Особливо звернення до християнської етики міжособистісних та міжнаціональних стосунків спостерігалося в червні 2002 р., напередодні річниці візиту Папи Івана Павла ІІ в Україну, зокрема до Львова, що відбувся в червні 2001 р. Папа докладав зусиль для польсько-українського примирення ще з

[144] О. Гриценко Президенти і пам'ять… С. 103 – 104, 113.
[145] М. Маринович Національні емоції чи національні інтереси? // Його ж, Вибране: у 6-х томах. Т. 3: Публіцистика. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2010. С. 339 – 343.

1980-х рр. Його візит в Україну в 2001 р. мав велике значення не лише для вірних УГКЦ та РКЦ, але загалом для суспільства, а також для зменшення напруги у відносинах між цими двома церквами у Львові. Під час свого візиту папа закликав до взаємопрощення, а митрополит УГКЦ Любомир Гузар попросив пробачення у всіх тих, кого скривдили вірні цієї церкви[146].

Отож, в червні 2002 р. в середовищі миротворців поширювалася ідея спільної молитви та залучення до польсько-українського діалогу представників церкви різних конфесій. Про це згадувалося зокрема у їхньому зверненні до президентів.

До закликів інтелектуалів приєдналися провідники УГКЦ та РКЦ в Україні. Варто згадати, що діалог між УГКЦ та РКЦ розпочався ще всередині 1980-х рр. До виходу УГКЦ з підпілля цей діалог міг відбуватися лише в Польщі та Римі. Після розпаду соціалістичного блоку та СРСР вплив цього діалогу на розвиток польсько-українських відносин був обмеженим. Міжнаціональні конфлікти накладалися на конфлікти між церквами, найчастіше за володіння церковними спорудами. РКЦ в Україні у польсько-українських відносинах представляла польську сторону. Діалог між УГКЦ та РКЦ в Україні активізувався після візиту Папи у 2001 р. Це сприяло пошуку порозуміння довкола «Цвинтаря орлят»[147].

18 червня 2002 р. до «вірних УГКЦ та всіх людей доброї волі» звернувся митрополит Любомир Гузар. Він закликав «схилити свої голови над українськими і польськими могилами Личакова у щирій християнській молитві» і нагадав християнам про любов до ближнього і про те, що поняття «ближнього» не обмежується лише людьми свого роду, крові, віри, нації чи класу, але стосується також суперників. У зверненні зазначалося, що здатність України приєднатися до світової спільноти в добу глобалізації залежить від того, як вона залагоджуватиме

---

[146] М. Маринович Українські сторінки понтифікату Івана Павла II. *Нова Польща.* 2020. 14 жовтня. URL: https://novapolshcha.pl/article/ukrayinski-storinki-pontifikatu-ivana-pavla-ii/ (дата звернення: 24.12 2021).;
R. Drozd Ojciec Święty Jan Paweł II... S. 246 – 258.

[147] Детальніше про діалог УГКЦ та РКЦ див.: R. Drozd Prawda i przebaczenie. Meandry dialogu polsko-ukraińskiego. *Ethos.* 2017. Nr 2 (118). S. 189 – 193.;
Idem, Ojciec Święty Jan Paweł II...; M. Melnyk Pojednanie polsko-ukraińskie...

неуникненні розбіжності інтересів зі своїми сусідами. Для того, аби ці розбіжності залагодити, глава УГКЦ закликав до спільної молитви[148].

4 липня спільне звернення «до всіх людей доброї волі» оприлюднили митрополит УГКЦ кардинал Любомир Гузар і львівський архієпископ РКЦ кардинал Мар'ян Яворський. Це було перше спільне звернення митрополитів УГКЦ і РКЦ в незалежній Україні. У своєму зверненні глави церков, висловлюючись доволі обережно, закликали до залагодження конфлікту: «Зі свого боку, ми не ставимо перед собою завдання розсудити, хто має рацію, чи шукати відповідь у минулому. Ми, радше, прагнемо віддати належне полеглим воїнам за їхню самопожертву, а живих, згідно із засадами Святого Євангелія, закликати до злагоди»[149].

Заклики до діалогу та примирення продовжували звучати і з польського, і з українського боку. Зокрема, Богуміла Бердиховська та Генрик Вуєц закликали «не опускати рук» заради майбутнього польсько-українського сусідства: «Ми повинні послідовно розбудовувати над кордонну солідарність людей доброї волі, тих, хто не хочуть відмежовуватися один від одного завісою відчуження, непорозуміння і претензій щодо справжніх і вигаданих кривд»[150].

9 липня у Львові відбулася дискусія у справі «Цвинтаря орлят», в якій взяли участь інтелектуали та представники ЗМІ. Учасники дискусії опублікували звернення до львівської громади, в якому наголошували на європейській ідентичності та багатокультурності Львова. Автори звернення зазначали, що ЛМР повинна інформувати громаду Львова про перебіг залагодження конфліктів, зокрема щодо «Цвинтаря орлят» та побудови меморіалу воїнів УГА, необхідні широкі дискусії, до яких слід залучити представників громадськості всієї України

[148] Звернення Блаженнішого Любомира до вірних Української Греко-Католицької церкви та всіх людей доброї волі з приводу вшанування військових поховань на Личаківському цвинтарі у Львові. 18. 06 2002. *Соціально зорієнтовані документи Української Греко-Католицької церкви*... С. 250 – 251.

[149] Звернення глави Української Греко-Католицької церкви Любомира кардинала Гузара та глави Римо-Католицької церкви в Україні Мар'яна кардинала Яворського до всіх людей доброї волі. 04. 07 2002. *Соціально зорієнтовані документи Української Греко-Католицької церкви*… С. 457.

[150] Б. Бердиховська, Г. Вуєц Не опускаймо рук…

та країн Центральної Європи. У зверненні була пропозиція обговорити можливість створення уніфікованого напису для всіх військових поховань[151].

Відкритий лист «до українців та поляків доброї волі у справі Цвинтаря орлят» підписали 96 польських інтелектуалів та політиків. У ньому читаємо: «Ми не можемо допустити того, аби нас – поляків і українців – поділив мур нерозуміння і взаємних претензій. Саме тому вкрай важливо, аби ми спільно зуміли підшукати таке розв'язання конфлікту навколо цвинтаря, яке віддавало б належну шану і полякам, і українцям, які віддали власне життя за свої вітчизни»[152]. Серед підписантів листа були представники Літературного інституту Єжи Ґедройця (Генрик Ґедройць, Зоф'я Гертц), провідні політики «Солідарності» (Броніслав Ґеремек, Яцек Куронь, Тадеуш Мазовецький) та учасники польсько-українського діалогу молодшого покоління (Боґуміла Бердиховська, Оля Гнатюк, Ґжеґож Мотика, Павел Смоленський) та багато інших.

Активна участь у цвинтарній дискусії інтелектуалів з українського та польського боку, які зайняли позицію миротворців, значною мірою змінила дискурс у ЗМІ. Їхні заяви стали значно помітнішими, ніж заяви мнемонічних воїнів з обох боків. Однак були також спроби повернення до ідеї перенесення тих споруд на «Цвинтарі орлят», які дратували частину української громадськості, на територію Польщі. Така пропозиція вже звучала у зверненні до президентів почесних громадян Львова старшого покоління. Вони повернулися до неї 19 вересня на засіданні ЛМР. Депутат Зеновій Криворучко зачитав звернення до ЛМР Юрія Шухевича та Ярослава Дашкевича, в якому вони наполягали на поділі польських військових поховань на власне цвинтар і «пантеон польської зброї». Мабуть, невипадково про цю ідею згадали саме тоді, коли мер Любомир Буняк мав зачитати звернення до ЛМР Яцека Куроня, якому перед тим вручили відзнаку почесного громадянина міста Львова. Проте депутати звернення Зеновія Криворучка не підтримали. У коментарі для газети «Поступ»

[151] Звернення представників інтелектуальних та громадських середовищ Львова до громади міста. 12. 07 2002. *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* Дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/appeal-1207.htm (дата звернення: 20.06 2017).

[152] Відкритий лист до українців і поляків доброї волі у справі Цвинтаря Орлят. *Поступ.* 2002. № 103 (18 липня). URL: http://postup.brama.com/usual.php?what=3498 (03. 12 2017).

Юрій Шухевич, обґрунтовуючи ідею перенесення елементів меморіалу до Польщі, посилався на слова Яцека Куроня про те, що подібного меморіалу у Польщі немає[153]. У відповідь Яцек Куронь написав, що розуміє українців, апелюючи до головної ідеї і назви свого тексту, однак не розуміє Юрія Шухевича. Він застерігав, що такий крок міг би призвести до розпалювання антиукраїнських настроїв у Польщі та усунення у відповідь українських пам'яток. Яцек Куронь зазначив: «Я пропоную, аби «Цвинтар Орлят», поруч із іншими польськими та українськими пам'ятками по обидва боки кордону, перетворити на знаки приязні. Відтак між моєю позицією та позицією Юрія Шухевича існує така ж різниця, як між приязню і ненавистю»[154].

Головною особливістю дискусій, викликаних ухвалою ЛМР у травні 2002 р., була активна участь у них інтелектуалів та церковних провідників, які займали позицію миротворців. Вони значною мірою змінили публічний дискурс, запропонувавши діалог замість протистояння. Звісно, мнемонічні воїни з обох сторін не змінили свого бачення, однак плюралісти, зокрема миротворці, стали значно помітнішими.

2.4. Акція примирення першого листопада

У період активного залучення інтелектуалів миротворців до дискусії довкола «Цвинтаря орлят» у кількох з них виникла ідея спільної польсько-української молитви на могилах українських і польських воїнів, які воювали між собою за Львів і Галичину у 1918-1919 рр. Ця ідея обговорювалася у вузькому колі знайомих між собою людей, серед яких були Ярослав Грицак, Мирослав Маринович, Тарас Возняк. З польського боку активну участь в її обговоренні брала Богуміла Бердиховська. Автором цієї ідеї був Ярослав Грицак. Вона виникла після травневого рішення ЛМР, коли стало зрозуміло, що ситуація

[153] Т. Базюк Знову за старе. Депутати пропонують поділити цвинтар на кладовище і пантеон. *Львівська газета.* 2002. 20 вересня // Незалежний культурологічний часопис «Ї». Дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/lv-gaz2009.htm (дата звернення: 20.06 2017).; Т. Кухар, О. Друль Цвинтарний експорт. *Поступ.* № 141 (997). 2002. 21-22 вересня. URL: https://postup.info/020921/141_3_2.html (дата звернення: 18.08 2022).

[154] Яцек Куронь – Юрію Шухевичу. *Поступ.* № 143 (999). 2002. 26 вересня. URL: http://postup.brama.com/dinamic/i_pub/usual.php?what=4944 (дата звернення: 20.06 2017).

зайшла у глухий кут і всі політичні спроби вирішення конфлікту були безрезультатними. Тому було важливо ініціювати примирення знизу. Акція мала духовний, а не політичний вимір. Для цього було використано модель польсько-німецького примирення, яке було ініційоване польськими єпископами із закликом «прощаємо і просимо прощення». На думку організаторів акції, саме релігійний вимір мав стати фактором успіху, оскільки світський акт примирення був майже приречений на невдачу[155].

Акція примирення відбулася першого листопада. Дата була символічною, бо на цей день припадали дві важливі дати у католицькому релігійному та українському національному календарі. РКЦ відзначає день Всіх Святих, в Польщі це свято є одним з найважливіших, коли люди відвідують могили своїх померлих близьких. Крім того, 1 листопада 1918 р. була проголошена ЗУНР і розпочалися бої за Львів між українцями та поляками. У Галичині цей день відзначається як «національний здвиг».

Час для акції, яку мали очолити духовні лідери, був сприятливий, оскільки Папою тоді був Іван Павло II, який закликав до примирення та займав проукраїнську позицію, римо-католицьким митрополитом у Львові – його близький приятель кардинал Мар'ян Яворський, а греко-католицьким – кардинал Любомир Гузар, який мав велику пошану у суспільстві і всіляко підтримував примирення. З митрополитом Любомиром Гузаром контактував Мирослав Маринович, а перемовини з митрополитом Мар'яном Яворським велися, очевидно, за посередництвом греко-католицького митрополита[156].

Окрім молитви на цвинтарі, відбувся круглий стіл – спільна зустріч українських і польських діячів. Платформою для проведення зустрічі був УКУ, а її організацією займався часопис «Ї». Згідно із задумом організаторів, в акції не брали участі офіційні особи, а лише інтелектуали та громадські діячі, які підтримували ідею примирення, та деякі опозиційні політики, зокрема Тарас Чорновіл, який згадував про важливість польсько-українського примирення для свого покійного батька, В'ячеслава Чорновола. Ця подія була досить

[155] Інтерв'ю з Ярославом Грицаком. 3 січня 2018.
[156] Там само.

закритою, оскільки її організатори боялися провокацій, та водночас публічною, тому що отримала широкий розголос у ЗМІ[157].

На круглому столі під назвою «Що нам робити зі своєю історією?»[158] були присутні близько сотні учасників з України та Польщі. Хоча безпосереднім приводом до дискусії був конфлікт у справі «Цвинтаря орлят», обговорення стосувалося польсько-українських непорозумінь щодо історичних питань загалом і шляхів міжнаціонального примирення. Головними доповідачами були Яцек Куронь і Мирослав Маринович. Приїзд до Львова Яцека Куроня, який був родом з цього міста, доклав багато зусиль для польсько-українського примирення і на той час вже важко хворів, був важливим для нього самого і викликав зворушення в учасників зустрічі. У своєму виступі він говорив про стратегічну важливість добрих польсько-українських стосунків та проголошував «постулат спільності вітчизн, спільності могил, спільності місць пам'яті»[159].

Мирослав Маринович сформулював кілька тез стосовно того, як зменшити напругу довкола історичних питань в польсько-українських стосунках. Він підкреслював, що чинники, які загострюють непорозуміння довкола минулих подій, не можна подолати воднораз, однак можна «по-перше, добрими ініціативами творити іншу, позитивну реальність і, по-друге, розчищати наші душі, зосереджувати погляд на світлому, а не на чорному, визнати пріоритет християнської любові над одвічною практикою зведення порахунків». Мирослав Маринович наголошував на понятті «метаноя», що з грецької перекладається як покаяння, зміна способу мислення. Водночас він застерігав від будь-якого силового тиску з метою змусити людину до каяття: «Нам важливо

[157] Там само.

[158] Того ж дня у «Львівській газеті» вийшла стаття Ярослава Грицака під такою ж назвою: Я. Грицак Що нам робити зі своєю власною історією?. *Львівська газета.* 2002. № 35 (1 листопада). URL: https://web.archive.org/web/20021209134533/http://www.gazeta.lviv.ua/2002/11/01/NewspaperArticle.2002-10-31.4641 (дата звернення: 10.02 2022) (стаття опублікована також в матеріалах круглого столу на сайті журналу «Ї»). Автор пропонував писати «іншу, не героїчну, але набагато правдивішу історію», яка не ігнорує складність людських доль.

[159] Виступ Яцека Куроня під час зустрічі у Львові // Я. Куронь Поляки та українці… С. 210.

вивільнити совісливе, сповідальне почуття, а не заганяти людей в глухі кути, в яких їм не залишиться нічого іншого, як оборонятися»[160].

Організатори дискусії згадують, що вона була дуже успішною, попри певні побоювання різкої реакції спочатку. Так, Мирослав Маринович розповідає, що після закінчення зустрічі до нього підійшов Михайло Горинь і сказав, що він побоювався, що ця дискусія буде приниженням перед поляками, проте розмова показала, що вона була зустріччю двох рівноправних народів[161]. Ярослав Грицак називає цю дискусію «примирливою в активному сенсі»[162], а Богуміла Бердиховська згадує про дуже добру атмосферу, яка відчувалася в залі та позитивний вплив цієї зустрічі на політичну ситуацію, що склалася в польсько-українських відносинах, принаймні в Польщі[163].

Свою підтримку учасникам зустрічі у Львові у листах висловили Зоф'я Герц і Генрик Ґедройць з Мезон-ляффіт та Ігор Шевченко з УНІГУ, а також український дисидент і поет Євген Сверстюк і польський поет та есеїст Кшиштоф Чижевський[164]. Так символічно простежується зв'язок різних середовищ, які працювали для примирення: від паризької «Культури» до ініціаторів примирення 2000-х років. Організатори круглого столу також намагалися залучити до дискусії представників різних поколінь. Серед учасників старшого покоління 1930-х років народження, окрім Яцека Куроня, були зокрема дисидент Михайло Горинь, історик Ярослав Ісаєвич та професорка Марія Шептицька з Польщі – онука Леона Шептицького, брата митрополита Андрея. Учасники та учасниці зустрічі, коментарі яких збереглися у пресі, позитивно, часто зі зворушенням, говорили про цю подію та закликали до розширення польсько-українського діалогу на різних рівнях[165].

---

[160] М. Маринович Українці й поляки: що нам робити зі своєю історією // Круглий стіл «Що нам робити зі своєю історією?». Львів, 2002, 1 листопада. *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* Семінари. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/seminary/2002/krstil-111/krstil-1lyst.htm (дата звернення: 08.01 2018).

[161] Інтерв'ю з Мирославом Мариновичем. 2 січня 2018.

[162] Інтерв'ю з Ярославом Грицаком. 3 січня 2018.

[163] Інтерв'ю з Богумілою Бердиховською. 20 червня 2019.

[164] Круглий стіл…

[165] І. Мельник, Б. Бачинський Пробачити історії. *Поступ.* 2002. № 165 (2 листопада). URL: http://postup.brama.com/usual.php?what=5672 (дата звернення: 27.06 2017).;
Коментарі. *Поступ.* 2002. № 165 (2 листопада). URL: http://postup.brama.com/usual.php?what=5673 (дата звернення: 05.12 2017).;

Після круглого столу відбулася молитва біля меморіалу воякам УГА та на польському «Цвинтарі орлят». Кардинали Любомир Гузар та Мар'ян Яворський відслужили спільну панахиду за полеглих в польсько-українській війні українців і поляків. Обидва кардинали говорили про примирення і висловлювали сподівання, що польський та український меморіали поруч стануть його символом, а події, свідками яких є ці цвинтарі, більше ніколи не повторяться[166]. За пропозицією Мирослава Мариновича, на зустріч одні одним йшли українські пластуни та польські харцери з двома половинками хреста, які вони поклали на межі меморіалів УГА та «орлят» як символ примирення[167].

Ця акція була позитивно висвітлена в польських та українських ЗМІ. Не вдалося знайти будь-якої критики стосовно її проведення від середовищ чи окремих осіб, які мали альтернативну позицію щодо відкриття польського «Цвинтаря орлят». Навіть озвучувалась думка, що спільну молитву можна вважати відкриттям польського та українського меморіалів і для цього необов'язкова присутність президентів[168].

Інтелектуалам і духовним провідникам вдалося досягти успіху, якого не змогли досягти політики. Молитва примирення припинила напругу, яка склалася у Львові довкола польського «Цвинтаря орлят». Цьому сприяли переосмислення та обговорення передусім своєї національної історії, особливо українськими інтелектуалами у Львові, а також високий авторитет духовних провідників у суспільстві, яке в своїй більшості було досить релігійним.

З того часу польсько-українська молитва примирення біля меморіалу воїнам УГА і на «Цвинтарі орлят» відбувається першого листопада кожного року. У поляків цей день традиційно є поминальним і у цвинтарній каплиці відбувається меса. Натомість українці чисельно приходили на спільну молитву, коли її

M. Szostkiewicz Polsko-ukraińska modlitwa o pojednanie na cmentarzu Łyczakowskim. *Tygodnik Powszechny.* 2002. Nr 45 (10 listopada). URL: http://www.tygodnik.com.pl/numer/278345/szostkiewicz.html (дата звернення: 10.09 2017).

[166] Коментарі. *Поступ.* 2002. № 165 (2 листопада).

[167] M. Wojciechowski Tyle bliskości, ile nienawiści. *Gazeta Wyborcza.* 2002. 2 listopada. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/1884248/Tyle-bliskosci--ile-nienawisci (дата звернення: 19.01 2019).; Інтерв'ю з Мирославом Мариновичем. 2 січня 2018.

[168] 1 листопада у Львові у стінах Українського католицького університету відбувся круглий стіл за участю українських та польських інтелектуалів під назвою «Що нам робити зі своєю історією?». *Радіо Свобода.* 2002. 4 листопада. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/895767.html (дата звернення: 27.06 2017).

очолював митрополит Любомир Гузар. Коли ж осідок глави УГКЦ у 2005 р. перенесли до Києва і митрополит Любомир Гузар не мав змоги брати участі в молитві, кількість людей зменшилася. Основним для УГКЦ залишається день пам'яті митрополита Андрея Шептицького, який також відзначають першого листопада, у день його смерті. Тому українсько-польській молитві не надається великої уваги. Її очолюють зазвичай священики з УКУ на прохання організаторів[169]. Крім того, ця подія неоднаково висвітлюється в ЗМІ у різні роки. Бракує також діалогу між УГКЦ та РКЦ у Львові, особливо після того, як РКЦ в Україні очолив архієпископ Мечислав Мокшицький (2008 р.), відомий своїми гострими висловлюваннями про провини українців перед поляками[170].

2.5. Офіційне відкриття «Цвинтаря орлят»

Після молитви примирення у листопаді 2002 р. дискусії про «Цвинтар орлят» припинилися. Однак було очікування офіційного відкриття цього меморіалу за участю найвищих представників держав. Про це нерідко згадували президенти та прем'єри Польщі та України під час своїх зустрічей. Проте ці згадки були лише декларативними.

Сподівання на те, що офіційне відкриття «Цвинтаря орлят» відбудеться, з'явилося після Помаранчевої революції та обрання президентом України Віктора Ющенка наприкінці 2004 р. Польща на рівні влади та суспільства всіляко підтримувала українські прагнення до демократизації. Ще в грудні 2004 р., за кілька днів після третього туру президентських виборів, на яких остаточно переміг Віктор Ющенко, Мирослав Маринович сказав, що настав добрий момент, коли Україна готова відповісти взаємністю на польську підтримку. Він зазначив, що відкриття «Цвинтаря орлят» вдасться провести в спокійній атмосфері, бо «після того, що поляки зробили для нас під час Помаранчевої революції, ніхто

[169] Інтерв'ю з Богданом Панкевичем. 19 листопада 2020.;
Б. Панкевич Усе ще холодно…. *Львівська газета.* 2006. 6 листопада // Незалежний культурологічний часопис «Ї». Дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/lg06-11.htm (дата звернення: 20.06 2017).
[170] Детальніше про це див. у IV розділі.

вже не наважиться на такі гострі слова, як три роки тому» (перекл. з пол.) [171]. Проте, як показали подальші перемовини у 2005 р., таки наважилися. Хоча піднесення українського суспільства під час Помаранчевої революції і надії на демократичні зміни та інтеграцію з ЄС, а також солідарність поляків справді створили більш сприятливий ґрунт для діалогу.

Вже за кілька днів після своєї інавгурації на посаді президента, Віктор Ющенко, виступаючи у Стразбурзі на засіданні ПАРЄ, у відповідь на питання польського делегата заявив, що особисто звернеться до ЛМР у справі «Цвинтаря орлят». Він висловив переконання, що зі зміною центральної влади у цій справі відбудеться значний поступ[172]. Наступного дня президент України повторив свої слова на пресконференції у Кракові, перебуваючи у Польщі з нагоди відзначення 60-ї річниці визволення в'язнів нацистського концтабору Аушвітц-Біркенау. Віктор Ющенко зазначив, що відкриття польського цвинтаря має відбутися ще у 2005 р. Він сказав, що вважає своїм «моральним обов'язком» допомогти у розв'язанні проблеми між львівською громадськістю і Польщею[173].

У Львові заяви президента сприймали по-різному. Прихильники примирення, зокрема Тарас Возняк та Анатолій Романюк, вважали, що, з огляду на популярність президента Віктора Ющенка та підтримку поляків під час Помаранчевої революції, в ЛМР вистачить голосів для згоди у справі цвинтаря і конфлікт вдасться швидко вирішити. Водночас вони підкреслювали, що домовленості повинні відбуватися у Львові, а не в Києві[174].

---

[171] Pomarańczowy przełom ws. Lwowskich Orląt?. *Wprost.* 2004. 30 grudnia. URL: https://www.wprost.pl/swiat/71528/Pomaranczowy-przelom-ws-lwowskich-orlat.html (дата звернення: 31.08 2017).

[172] Juszczenko: moje serce należy do Europy. *Wprost.* 2005. 25 Stycznia. URL: https://www.wprost.pl/swiat/72593/Juszczenko-moje-serce-nalezy-do-Europy.html (дата звернення: 01.09 2017).

[173] Juszczenko w Polsce. *Wprost.* 2005. 26 stycznia. URL: https://www.wprost.pl/72602/Juszczenko-w-Polsce-aktl (дата звернення: 01.09 2017).

[174] R. Sołtyk, M. Wojciechowski Juszczenko: Koniec sporu o Cmentarz Orląt. *Gazeta Wyborcza.* 2005. 26 stycznia. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/4281938/Juszczenko--koniec-sporu-o-Cmentarz-Orlat (дата звернення: 01.01 2022).; Lwów otworzy Orlęta. *Gazeta Wyborcza.* 2005. 29 stycznia. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/4284035/Lwow-otworzy-Orleta (дата звернення: 01.01 2022).

Натомість депутати ЛМР і члени комісії з військових поховань вирішили нагадати Вікторові Ющенку, що є низка речей, в яких вони вже поступилися. Водночас вони висловили готовність до переговорів[175].

Всередині березня до Львова для консультацій з представниками ЛМР приїхав Анджей Пшевознік. Ця зустріч не мала якихось конкретних результатів. Суперечливими залишалися напис на центральній плиті, встановлення пам'ятників американським пілотам і французьким піхотинцям, написи на пілонах, скульптури левів і меч[176].

Львівські депутати та представники громадськості наполягали на своїй попередній позиції. Вони пропонували не вписувати слова «героїчно» у написі на центральній плиті, не встановлювати пам'ятників американським пілотам і французьким піхотинцям, не встановлювати скульптур левів, оскільки вони символізують польський Львів, усунути з центральної плити меч і замінити його хрестом[177]. Незважаючи на це, у квітні президент Віктор Ющенко, перебуваючи з черговим візитом у Польщі, заявив, що Україна бере на себе політичне зобов'язання остаточно вирішити питання «Цвинтаря орлят» до кінця червня[178].

Позицію президента критикували націоналісти. Зокрема, член ОУН[179] Богдан Червак написав: «Якщо президент хоче пройти випробування цвинтарем «Орлят», то він приречений домогтися від польської сторони належного вшанування пам'яті українців, могили яких розкидані на польській землі»[180]. Інший автор порівнював Віктора Ющенка з Леонідом Кучмою і вважав, що позиція президента є «досить угодовською та лояльною до Польщі»[181].

---

[175] В. Прихід Ющенкові розкажуть про Цвинтар орлят. *Поступ.* 2005. 3 березня. URL: http://postup.brama.com/usual.php?what=37668 (дата звернення: 20.10 2017).

[176] В. Прихід Личаківська розвідка. *Поступ.* 2005. 22 березня. URL: http://postup.brama.com/usual.php?what=38560 (дата звернення: 20.10 2017).

[177] В. Карпінська Тест на європейськість. *Львівська газета.* 2005. 8 квітня // Незалежний культурологічний часопис «Ї». Дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/arhiv2003.htm (дата звернення: 20.10 2017).

[178] Т. Бик Політичне зобов'язання. *Львівська газета.* 2005. 12 квітня // Незалежний культурологічний часопис «Ї». Дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/arhiv2003.htm#8 (дата звернення: 20.10 2017).

[179] Організація діє в незалежній Україні як спадкоємиця мельниківської фракції ОУН, є однією з розрізнених маргінальних націоналістичних організацій.

[180] Б. Червак Цвинтар «Орлят» як нове випробування для Ющенка. 2005. 11 квітня. URL: http://svoboda.org.ua/news/articles/00079341/ (дата звернення: 27.06 2017).

[181] «Цвинтар Орлят» як лакмусовий папірець для нової влади. *ЗІК.* 2005. 20 квітня. URL: http://zik.ua/news/2005/04/20/8711 (дата звернення: 27.06 2017).

Попри критику на адресу президента Віктора Ющенка, у львівських ЗМІ були помітні також голоси, які критикували непоступливість ЛМР у цвинтарному питанні. Коло тих, хто зайняли плюралістичну позицію, чи принаймні менш безкомпромісну, розширилося. Журналіст Антін Борковський досить гостро розвінчував аргументи противників відновлення елементів меморіалу, які викликали суперечки. Він писав: «За символ окупації України може бути потрактована будь-яка пам'ятка: від меча у вітрині історичного музею до гіпсових паркових скульптур «совєтської» доби. (…) Сумнівною є образа честі та гідності написами на меморіалі, який не був спрямований на приниження солдатів української національної ідеї – він будувався і мав ушанувати доблесть мертвих солдатів польських. Чи варто позбавляти їх вписаності у глорифікаційну логіку національної ідеї, за яку вони воювали?! (…) Те, що некрополь ображає почуття націоналістів, не означає, що він принижує загиблих українських героїв»[182]. Автор також був схильний погодитись з потребою відновлення меморіалу у його історичному вигляді: «Якщо йдеться про відновлення меморіалу, що був історико-архітектурною цілісністю, то навряд чи є потреба у реінсталяції смислів та досягненні певних «компромісів», адже церква без хреста – не церква, і ця пам'ятка, позбавлена певних елементів, не становитиме сакральної єдності»[183].

Помітною не лише у Львові, але й в Польщі стала стаття журналіста «Високого замку» Аскольда Єрьоміна. Вона була доволі виваженою. Перераховуючи всі дискусійні питання, автор зазначав, що при бажанні можна легко знайти аргументи і для польської і для української позицій. Отже, на його думку, необхідно шукати компроміс, який вимагає взаємних поступок. Все ж, він апелював до українців, згадуючи про польську підтримку під час Помаранчевої революції: «… поляки були разом із нами тому, що побачили: ми, як і вони, готові боротися за свою свободу, ми, як і вони, хочемо жити в демократичній державі, хочемо сповідувати європейські цінності. (А це, зокрема, історична толерантність, здатність порозумітися й простити нагромаджені минулими конфліктами, навіть

[182] А. Борковський «Карусель» цвинтаря Орлят. *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* Дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/um-borkovsk.htm (дата звернення: 13.06 2017).
[183] Там само.

кривавими війнами, глибокі образи)». Аскольд Єрьомін також наголошував на тому, що не можна псувати відносини з Польщею, оскільки вона є «європейським адвокатом» України[184].

У травні таки вдалося досягти певних домовленостей. На поступки пішли обидві сторони. 13 травня відбулося засідання консультаційного комітету при президентах України та Польщі. З української сторони делегацію очолював держсекретар Олександр Зінченко, а з польської – голова БНБ Єжи Бар. Окрім обговорення відкриття Цвинтаря орлят, українська сторона порушила питання про відновлення українських військових поховань на території Польщі. Сторони домовилися найближчим часом підписати протокол реалізації упродовж 2005-2007 рр. угоди між урядом України та урядом РП «Про збереження місць пам'яті та поховання жертв війни та політичних репресій» від 21 березня 1994 р. Безпосередньо стосовно «Цвинтаря орлят» українська делегація заявила про неприйнятність встановлення скульптур левів та меча. Було попередньо узгоджено найбільш дискусійне питання – текст напису на центральній плиті. Він мав звучати польською мовою: «Тут лежить польський солдат полеглий за батьківщину». Українська сторона дала згоду на встановлення пам'ятників американським пілотам і французьким піхотинцям. З приводу цих узгоджень голова державної міжвідомчої комісії у справах увічнення жертв війни та політичних репресій при Кабінеті міністрів України Віталій Казакевич звернувся з листом до ЛМР, в якому поінформував львівських депутатів про укладені домовленості та висловив прохання розглянути можливість відповідних змін до ухвали ЛМР від 2000 р.[185].

18 травня комісія у справах військових поховань рекомендувала ЛМР розглянути можливість змін до ухвали за умови підписання протоколу щодо

[184] А. Єрьомін Для Ющенка це «питання честі». А для нас?. *Високий Замок.* № 77 (3009). 2005. 27 квітня // Незалежний культурологічний часопис «Ї». Дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/arhiv2003.htm#10 (дата звернення: 20.06 2017). Ця стаття була перекладена польською та опублікована у „Gazecie Wyborczej" під іншою назвою: A. Jeriomin Czy Cmentarz Orląt jeszcze napsuje krwi. *Gazeta Wyborcza.* 2005. 28 kwietnia. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/4358625/Czy-Cmentarz-Orlat-jeszcze-napsuje-krwi (дата звернення: 01.01 2022).

[185] Державна комісія просить внести зміни до ухвали міської ради стосовно «Цвинтаря Орлят». *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* Дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/arhiv2005.htm#1 (дата звернення: 21.10 2017).

вшанування пам'яті українців та поляків, загиблих на території обох країн, а також відповідного звернення з польського боку. Комісія рекомендувала ЛМР «керуватися принципом паритету». Особливо наголошувалося на спорудженні пам'ятника у с. Павлокома, де загинули українці від рук поляків. Що ж стосується укладених домовленостей у справі «Цвинтаря орлят», на думку членів комісії, на пам'ятниках американських пілотів та французьких піхотинців написи повинні бути не лише польською, але й українською мовою. З написом на головній плиті комісія погодилася[186].

19 травня ЛМР після короткої дискусії та незгоди Зеновія Криворучка проголосувала за звернення до президентів України та Польщі, в якому зазначалося, що ЛМР «вважає попередньо узгоджений варіант рішення … кроком до компромісу і зняття напруги у питанні польських військових поховань на Личаківському цвинтарі». Як рекомендувала комісія у справах військових поховань, ЛМР погодилася розглянути зміни до своєї ухвали лише після підписання польсько-українського протоколу, про який йшлося вище. У зверненні ЛМР подано перелік українських поховань на території Польщі, які потребували вшанування[187].

Рішення ЛМР сприйняли переважно позитивно у самому Львові та у Польщі. Видається, у більшості учасників дискусії було очікування закінчення тривалої суперечки[188]. Проти традиційно виступила львівська обласна організація УНА-УНСО з досить різкою заявою. У цій заяві, зокрема, було названо «військовими злочинцями» американських пілотів і французьких піхотинців, які воювали на боці Польщі[189]. З іншого боку незадоволення висловлював Еуґеніуш Цидік, почесний голова польського Товариства опіки над військовими

---

[186] Аудіоверсія пленарного засідання 15-ї сесії Львівської міської ради 4-го скликання від 19. 05 2005. URL: http://www4.city-adm.lviv.ua/audio/full/2005_05_19.mp3 (дата звернення: 21.10 2017).

[187] Звернення Львівської міської ради до президентів України та Республіки Польща від 19. 05 2005. *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* Дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/arhiv2005.htm#1 (дата звернення: 21.10 2017).

[188] Див., наприклад: A. Jeriomin Cmentarz Orląt wkrótce. *Gazeta Wyborcza.* 2005. 20 maja. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/4374931/Cmentarz-Orlat-wkrotce (дата звернення: 01.01 2022).

[189] ЛОО УНА-УНСО вважає звернення львівських депутатів до президентів України та Польщі щодо польських військових поховань – безвідповідальним кроком. *ЗІК.* 2005. 19 травня. URL: http://zik.ua/news/2017/02/03/zavtra__vsesvitniy_____den_borotby_proty_raku_nayvidomishi_fakty_pro_10374 (дата звернення: 26.07 2017).

могилами у Львові. Він наполягав на тому, що скульптури левів повинні повернути на цвинтар, а також не погоджувався з відсутністю слова «героїчно» у написі на центральній плиті. На його думку, Анджей Пшевознік був занадто поступливим[190]. Як зауважив журналіст „Tygodnika Powszechnego" Анджей Бжезецький, з обох сторін не бракувало незадоволених, які закликали до зриву домовленостей «в ім'я «історичної правди» чи в ім'я українськості Львова. Тому від тепер питання цвинтаря – це вже не польсько-українська проблема, але дві проблеми: українсько-українська і польсько-польська» (перекл. з пол.) [191].

6 червня у Варшаві було підписано польсько-український протокол узгоджень у справі впорядкування польських військових поховань, а також протокол реалізації угоди між урядом України та урядом РП від 21 березня 1994 р. Сторони узгодили, що відкриття «Цвинтаря орлят» та меморіалу воїнам УГА відбудеться 24 червня за участю президентів Віктора Ющенка та Александра Кваснєвського. Ці домовленості мала схвалити ЛМР[192].

9 червня відбулося засідання ЛМР. У ньому брали участь Віталій Казакевич, голова Львівської обласної державної адміністрації (ЛОДА) Петро Олійник і заступник голови ЛОДА Тарас Батенко, який також був одним з учасників міждержавних переговорів. Чиновники намагалися переконати львівських депутатів прийняти узгодження затверджені міждержавним протоколом. Віталій Казакевич особливо наголошував на паритеті у відносинах з Польщею та великій кількості неупорядкованих українських поховань у Польщі, відновлення яких залежатиме від того, чи будуть відкриті польські військові поховання на Личаківському цвинтарі. В обговоренні також брали участь громадські діячі, які цілком не погоджувалися з укладеними домовленостями (Юрій Шухевич та Ігор Калинець) чи не сприймали окремих елементів «Цвинтаря орлят» (Володимир Середа). Активно протестували проти укладених домовленостей і деякі депутати ЛМР. Найбільш категоричну позицію зайняв традиційно

[190] P. Kościński, T. Serwetnyk Zakończenie sporu. *Rzeczpospolita.* 2005. 20 maja. URL: http://archiwum.rp.pl/artykul/548045-Zakonczenie-sporu.html (дата звернення: 10.03 2020).
[191] A. Brzeziecki Lwów: to jeszcze nie koniec. *Tygodnik Powszechny.* 2005. Nr 22 (29 maja). URL: https://www.tygodnikpowszechny.pl/lwow-to-jeszcze-nie-koniec-127776 (дата звернення: 11.09 2017).
[192] І. Єгорова «Тут лежить польський воїн…». *День.* 2005. № 102 (9 червня). URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/tut-lezhit-polskiy-voyin (дата звернення: 13.06 2017).

Зеновій Криворучко. Однак зауваження були і в інших. До порозуміння за для майбутніх польсько-українських відносин закликали депутати Андрій Стецьків, який був одним з членів комісії у справах військових поховань, Анатолій Романюк, який підтримував акції інтелектуалів за примирення ще у 2002 р., а також секретар ЛМР Зеновій Сірик. До компромісу схиляв депутатів і мер Любомир Буняк. Атмосфера у залі була доволі напруженою і відбулася досить гостра дискусія, у якій повторювалися всі ті самі суперечки, що тривали в попередні роки. Практично всі присутні погоджувалися з тим, що на цвинтарі не має бути скульптур левів, що зазначалося в міждержавному протоколі, однак цей пункт не внесли у проєкт ухвали ЛМР, а також, що потрібно забрати з головної плити зображення меча, яке польська сторона хотіла залишити. Суперечки велися головним чином довкола написів на пам'ятниках американським пілотам і французьким піхотинцям та особливо напису на центральній плиті. Після доволі тривалих дебатів проєкт ухвали прийняли за основу та почали вносити до нього правки. Правку, яка загрожувала звести на нівець попередні домовленості, подав Зеновій Криворучко. Він вимагав слова «полеглий за батьківщину» у написі на головній плиті замінити на «полеглий у польсько-українській війні». Депутати проголосували за цю правку. Оскільки це був вже третій компромісний варіант напису, на який погодилася польська сторона, була велика ймовірність того, що у Польщі зміни у написі не сприймуть і спільне відкриття меморіалів знову не відбудеться. Тому Петро Олійник та Андрій Стецьків закликали скасувати цю правку. Хоча значна частина депутатів погодилася змінити своє рішення, голосів не вистачило і розгляд цього питання перенесли на наступний тиждень[193].

Продовження засідання відбулося 13 червня. Голосування проходило майже без обговорення. Перед цим відбулися переговори керівників депутатських груп і фракцій за участю представників ЛОДА та адміністрації президента. Усі депутатські групи та фракції, окрім «Батьківщини», погодилися проголосувати за текст напису на центральній плиті, узгоджений у польсько-українському протоколі. На засіданні були присутні перший заступник державного секретаря

[193] Аудіоверсія пленарного засідання 15-ї сесії Львівської міської ради 4-го скликання від 09. 06 2005. URL: http://www4.city-adm.lviv.ua/audio/full/2005_06_09.mp3 (дата звернення: 22.10 2017).

України Іван Васюник, який зачитав звернення президента Віктора Ющенка до львівських депутатів і громади, кілька чиновників обласного та державного рівня, консул та віце-консул РП, а також представники львівської громадськості. У зверненні президента Віктора Ющенка наголошувалося на тому, що «будівництво об'єднаної Європи неможливе без примирення між її народами». Президент запевняв, що українська влада «розглядає вирішення питання польських поховань у Львові лише в контексті загального процесу примирення» і закликав депутатів ЛМР «керуватися здоровим глуздом та національними інтересами України».

Під час голосування активно протестував Зеновій Криворучко, однак на результат це не вплинуло. Депутати ЛМР прийняли довгоочікувані зміни до ухвали 2000 року. Відмовилися голосувати тільки депутати з фракції «Батьківщина»[194].

Лідерка цієї партії, прем'єр-міністерка Юлія Тимошенко, за кілька днів до вирішального голосування ЛМР, перебуваючи з візитом у Польщі, в інтерв'ю для „Rzeczpospolitej" сказала, що вона всіляко підтримує польсько-українське примирення і її партія виступає за відкриття «Цвинтаря орлят». Прем'єрка також погодилася з формулюванням у написі, що польський солдат загинув за батьківщину, бо ж кожен солдат гине за свою батьківщину, на якій би території він не перебував. Водночас вона зазначила, що не розмовлятиме з депутатами своєї партії в ЛМР на тему цвинтаря, оскільки в її партії панує демократія і депутати самі знайдуть відповідне рішення[195]. Проте події за кілька днів до відкриття цвинтаря продемонстрували, що йдеться не лише про різні позиції у справі цвинтаря, а й про політичні маніпуляції та спробу зірвати зустріч президентів у Львові. Очевидно, це було наслідком конфліктів, які вже почалися у помаранчевому таборі.

Окрім узгоджених міждержавних домовленостей, ухвала ЛМР додатково затверджувала встановлення інформаційної таблиці українською та польською мовами перед входом на «Цвинтар орлят» та меморіал воїнам УГА: «Тут

[194] Аудіоверсія пленарного засідання 15-ї сесії Львівської міської ради 4-го скликання від 13. 06 2005. URL: http://www4.city-adm.lviv.ua/audio/full/2005_06_13.mp3 (дата звернення: 22.10 2017).
[195] Polacy ginęli za ojczyznę. *Rzeczpospolita.* 2005. 11 czerwca. URL: http://archiwum.rp.pl/artykul/551930-Polacy-gineli-za-ojczyzne.html (дата звернення: 11.03 2020).

спочивають українські і польські воїни, які полягли у війні 1918 – 1919». В ухвалі також зазначалося: «Вважати неприпустимим встановлення скульптур, архітектурних елементів та мілітарних символів, які необумовлені ухвалами Львівської міської ради». Йшлося передусім про скульптури левів та зображення меча на головній плиті. В ухвалі написано, що вона вступає в дію лише після підписання домовленостей про вшанування пам'яті українців, що загинули в с. Павлокома[196].

У польському селі Павлокома, де у березні 1945 р. відділ Юзефа Бісса вже росформованої на той час АК знищив кілька сотень українців[197], з середини 1990-х рр. велися дискусії про встановлення пам'ятника вбитим українцям. З цим не погоджувалися місцеві поляки, які мали свою пам'ять про ці події. Деякі з них втратили родичів. Після вбивства українців вояки УПА вбили 11 поляків, яких підозрювали у вбивстві українців. У дискусії за участю Анджея Пшевозніка вдалося досягти згоди на встановлення пам'ятника вбитим українцям[198].

За два дні до відкриття цвинтаря, коли всі спірні питання здавались вирішеними, голова партії ВО «Свобода» та народний депутат України Олег Тягнибок подав на розгляд ВРУ проєкт постанови, в якому рекомендувалося ЛМР скасувати ухвалу від 13 червня стосовно польських військових поховань. Згідно з проєктом Тягнибока, ЛМР перевищила свої повноваження, приймаючи ухвалу про відкриття польських військових поховань, оскільки Личаківський цвинтар, частиною якого вони є, занесений до державного реєстру нерухомих пам'яток України національного значення. Крім того, Олег Тягнибок стверджував, що польськомовні написи на меморіалі порушують десяту статтю

[196] Ухвала Львівської міської ради № 2553 Про внесення змін до ухвали міської ради від 04. 09 2000 р. № 770 «Про завершення впорядкування польських поховань 1918 – 1919 рр. на території «Музею Личаківський цвинтар» в м. Львові з врахуванням протоколу зустрічі уповноважених представників президентів України та Республіки Польща. 2005. 13 червня. URL: http://www8.city-adm.lviv.ua/inteam/uhvaly.nsf/(SearchForWeb)/9B68646F33634F72C2257031002EE95D?OpenDocument (дата звернення: 21.07 2017).

[197] E. Misiło Pawłokoma 3 III 1945 r. Warszawa: Wydawnictwo „UKAR", 2006.

[198] A. Gorczyca Staną krzyże na ukraińskich grobach w Pawłokomie. *Gazeta Wyborcza.* 2005. 17 czerwca. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/4396894/Stana-krzyze-na-ukrainskich-grobach-w-Pawlokomie (дата звернення: 05.01 2022).

Конституції України про українську мову як єдину державну[199]. За цю постанову проголосували 239 депутатів, вона була прийнята. Її підтримали депутати різних політичних таборів, як опозиційні до чинної влади, так і її союзники[200]. Можливо, за винятком деяких правих депутатів, які напевно поділяли позицію висловлену Тягнибоком, інші голосували за цю постанову з політичних мотивів. Очевидно, це була спроба зірвати зустріч президентів. Не викликало подиву голосування опонентів Віктора Ющенка, натомість обурення у ЗМІ викликало голосування депутатів Блоку Юлії Тимошенко (БЮТ). Ця постанова не мала юридичної сили, а лише рекомендаційний характер. Однак її прийняття створювало зайву напругу у польсько-українських відносинах і ставило під загрозу досягнуті домовленості[201]. Наступного дня, 23 червня, ВРУ з другої спроби скасувала свою постанову. Рішення змінили зокрема депутати БЮТ[202].

24 червня відбулося урочисте відкриття і посвячення меморіалу воїнам УГА та «Цвинтаря орлят». У церемонії брали участь президенти України та Польщі, Віктор Ющенко та Александр Кваснєвський, представники різних церков, українські та польські чиновники. Особливо чисельною була польська делегація. Меморіал воїнам УГА залишався недобудованим і до кінця неупорядкованим. Однак зустріч пройшла в добрій атмосфері. Президенти поклали квіти до могили Івана Франка, потім перейшли до меморіалу воїнам УГА. Тут відбулася екуменічна молитва та спільна панахида. Службу відправляли кардинали Любомир Гузар та Мар'ян Яворський, а також представники українських православних церков. Потім відбулося відкриття і посвячення «Цвинтаря орлят», біля якого пройшли найбільші урочистості[203].

---

[199] Р. Онишкевич Цвинтар під загрозою. *Львівська газета.* 2005. 22 червня // Незалежний культурологічний часопис «Ї». Дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/arhiv2005.htm#7 (дата звернення: 22.10 2017).

[200] Стенограма 54-го пленарного засідання 7-ї сесії 4-го скликання Верховної Ради України. 22 червня 2005. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/7session/STENOGR/22_06.htm (дата звернення: 05.09 2022).

[201] Р. Онишкевич Цвинтар під загрозою.; P. Kościński Słowa i czyny Julii Tymoszenko. *Rzeczpospolita.* 2005. 23 czerwca. URL: http://archiwum.rp.pl/artykul/554289-Slowa-i-czyny-Julii-Tymoszenko.html (дата звернення: 10.03 2020).

[202] Стенограма 55-го пленарного засідання 7-ї сесії 4-го скликання Верховної Ради України. 23 червня 2005. URL: http://gska.rada.gov.ua/zakon/skl4/7session/STENOGR/23060507_55.htm (дата звернення: 22.07 2017).

[203] А. Борковський Примирення, а не перемир'я. *Україна Молода.* 2005. 25 червня. URL: http://www.umoloda.kiev.ua/number/456/113/16517/ (дата звернення: 02.09 2017).

У своїх промовах під час церемонії обидва президенти багато говорили про примирення. Віктор Ющенко сказав, що поховані на «Цвинтарі орлят» стали частиною львівської землі і тільки тут поляки можуть віддати їм шану. Президент України апелював до німецько-французького примирення, з якого почалося об'єднання Європи, в якій Польща та Україна бачать себе разом. Віктор Ющенко також висловив жаль з приводу смерті Папи Івана Павла II, який помер за два місяці до відкриття цвинтаря, у квітні 2005 р., та наголосив на його важливій ролі в польсько-українському примиренні[204]. Про переймання спадщини Папи Івана Павла II, цитуючи його заклики до примирення, говорив і Александр Кваснєвський. Він закликав пам'ятати про минуле, при цьому не роз'ятрюючи його, та висловив сподівання привітати Україну серед держав ЄС[205].

Відкриття «Цвинтаря орлят» та меморіалу воїнам УГА було досить помітним у ЗМІ. Церемонію відкриття транслювали українські та польські телеканали, інформація про неї з'явилася у світових ЗМІ, зокрема в ВВС[206]. Ця подія отримала переважно позитивні відгуки у Польщі та в Україні. В Польщі відкриття «Цвинтаря орлят» мало важливе символічне значення, тому до урочистостей привернули велику увагу. Натомість у Львові, попри схвальні відгуки, що відкриття нарешті відбулося і конфлікт розв'язано, були нарікання через більш помпезні урочистості на польському меморіалі, ніж на українському, менш представницьку делегацію з українського боку та незавершений і збудований у не зовсім пристосованому для цього місці меморіал УГА. Незадоволення викликало і зображення меча на центральній плиті, яке так і не зняли, попри протести з українського боку[207].

---

[204] Oczyśćmy pamięć z fałszu. Fragment przemówienia Wiktora Juszczenki. *Rzeczpospolita.* 2005. 25 czerwca. URL: http://archiwum.rp.pl/artykul/554861-Oczyscmy-pamiec-z-falszu.html (дата звернення: 11.03 2020).

[205] Pojednanie ponad mogiłami. Fragment przemówienia Aleksandra Kwaśniewskiego. *Rzeczpospolita.* 2005. 25 czerwca. URL: http://archiwum.rp.pl/artykul/554860-Pojednanie-ponad-mogilami.html (дата звернення: 10.03 2020).

[206] Польське і українське телебачення забезпечуть пряму трансляцію офіційного відкриття меморіалу воїнам УГА та легіонерам на увесь світ. *Укрінформ.* 2005. 23 червня. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/252882-polske__ukranske_telebachennya_zabezpechut_pryamu_translyatsyu_oftsynogo_vdkrittya_memoralu_vonam_uga_ta_legoneram_na_uves_svt_392995.html (дата звернення: 27.07 2017).;
Disputed polish cemetery reopens. *BBC.* 2005. June24. URL: http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/4618345.stm (дата звернення: 11.09 2022).

[207] G. Rudynek Nie wierzyliśmy, æe tego doczekamy. *Gazeta Wyborcza.* 2005. 24 czerwca. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/4403514/NIE-WIERZYLISMY--ZE-TEGO-DOCZEKAMY (дата звернення: 06.01 2022).;

Незважаючи на окремі неузгоджені моменти і деякі спроби знову порушити конфлікт, питання польського «Цвинтаря орлят» у Львові, яке протягом десятиліття викликало чи не найбільш гострі суперечки у польсько-українських стосунках, вдалося вирішити. Примирення щодо «Цвинтаря орлят» стало найбільш успішним прикладом польсько-українського примирення. Його розпочали інтелектуали та лідери церков і завершили президенти обох держав, коли для цього склалися сприятливі суспільно-політичні умови. Акція примирення першого листопада 2002 р. відбулася завдяки організованості інтелектуалів миротворців навколо інституцій, які могли здійснювати примирення принаймні на локальному рівні. На час проведення молитви примирення склалися загалом добрі контакти між УГКЦ та РКЦ в Україні, що мало позитивний вплив на її сприйняття. Польсько-українське зближення після Помаранчевої революції на політичному та суспільному рівнях, зростання кількості мнемонічних плюралістів і небажання львівської громадськості конфліктувати з новообраною державною владою, яка, на відміну від попередньої, мала високу підтримку в Галичині, а також активне втручання президента Ющенка дозволили провести офіційне відкриття польського і українського військових меморіалів. Спроби перешкодити цій акції були невдалими. Таким чином, питання «Цвинтаря орлят» практично перестало бути проблемою у польсько-українських відносинах.

А. Єрьомін У майбутнє підемо разом!. *Високий Замок.* № 111 (3032). 2005. 25 червня // Незалежний культурологічний часопис «Ї». Дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/wz25-06.htm (дата звернення: 20.06 2017).;
І. Сиривко Ненаше свято на нашій землі. *Поступ.* 2005. 25 червня. URL: http://postup.info/dinamic/usual.php?what=42192 (дата звернення: 12.09 2022).

РОЗДІЛ ІІІ
СПРОБИ ПРИМИРЕННЯ ЩОДО МАСОВИХ ВБИВСТВ 1943 Р. НА ВОЛИНІ: ВІД ПОЧАТКУ ПУБЛІЧНИХ ДИСКУСІЙ ДО ВІДЗНАЧЕННЯ 60-Х РОКОВИН ТРАГЕДІЇ

3.1. Виникнення теми «Волині» в публічному просторі у 1990-х рр.[208]

Про перші згадки про масові вбивства 1943 р. на Волині відсутні масові джерела (документи, опитування тощо), тому я аналізую їх головним чином за інтерв'ю з істориками та учасниками дискусій. У комуністичний період масові вбивства поляків на Волині у 1943 р. зокрема та польсько-український конфлікт під час і після Другої світової війни загалом, як і чимало інших травматичних подій, замовчувалися в ПНР та радянській Україні. Окремі згадки в історіографії чи публіцистиці були, як правило, мало інформативними[209]. Їх обговорювали лише в еміграційних середовищах. Однак можливості для досліджень не було і потрапляння еміграційних видань до країн соціалістичного табору було обмеженим.

Масові вбивства на Волині залишалися передусім у пам'яті родин жертв та тих, хто чули про ці події з їхніх слів. Так, наприклад, Богуміла Бердиховська знала про «Волинь» з дитячого віку, бо в будинку її дідів були утікачі з Волині, які потребували допомоги, і це збереглося в родинній пам'яті. Але така ситуація скоріше була винятковою і на загал про масові вбивства на Волині в час ПНР не говорили. Навіть вже в 1990-х рр. значна частина поляків нічого не знали про «Волинь»[210].

У Польщі існував доволі сильний антиукраїнський стереотип «націоналіста-різуна». Однак він не асоціювався з Волинню, але з діяльністю УПА у

[208] Про дискусії у 1990-х рр. див.: Т. Банах Масові вбивства 1943 р. на Волині в польсько-українських історичних дискусіях 1990-х рр. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки.* 2021. Т. 4. С. 65 – 72. DOI: https://doi.org/10.18523/2617-3417.2021.4.65-72.
[209] О. Каліщук Волинь'43. С. 41 – 52.
[210] Інтерв'ю з Богумілою Бердиховською. 20 червня 2019.

південно-східних районах сучасної Польщі. Досліджувати тему «Волині» було не дозволено, оскільки це була територія СРСР[211].

У 1980-х рр. студенти історії могли дізнатися про масові вбивства на Волині з книги Антоні Б. Щесняка і Вєслава З. Шоти «Дорога в нікуди…»[212], яку було видано в 1973 р., а потім забрано з відкритого доступу. Однак її можна було знайти в університетській бібліотеці, маючи спеціальний дозвіл. Проте питання «Волині» публічно в університеті не обговорювали[213].

Однак певна інформація про волинські події поширювалася в зацікавлених середовищах. У цей час видавалися книги Едварда Пруса, в яких автор безпідставно писав про понад 500 тисяч польських жертв на Волині[214]. Ця тема з'являлася у пресі, особливо регіональній, на прикордонні з Україною[215]. До того ж, у північно-західних областях Польщі часто поруч мешкали поляки, виселені з Волині чи Галичини, та українці, переселені в результаті акції «Вісла». Згадки про волинські події виникали у спілкуванні між цими людьми, проте не доходило до якихось конфліктів. Тому принаймні для частини діячів «Солідарності», заанґажованих у польсько-український діалог, було зрозуміло, що волинське питання потрібно досліджувати та обговорювати[216]. До цього закликав, зокрема, Богдан Скарадзінський (псевдонім Казімєж Подляський). У своїй відомій публіцистичній книжці «Білоруси – литовці – українці: наші вороги чи брати?» він писав: «Страшна різанина поляків на Волині і Поділлі, …, це справа, без розв'язання якої важко уявити собі злам у польсько-українських стосунках. (…) Ця провина - … - злочин народовбивства – спричинилася до того, що поляки бачили і бачать мордуючих українців навіть там, де їх зовсім не було»[217].

---

[211] Інтерв'ю з Ґжеґожем Мотикою. 8 березня 2019. Аргументацію цієї тези див.: G. Motyka Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939-1948 w polskiej historiografii po roku 1989. *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku* / Pod red. P. Kosiewskiego i G. Motyki. Kraków: Universitas, 2000. S. 165 – 168.

[212] A. B. Szcześniak, W. Z. Szota Droga do nikądd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1973. 587 s.

[213] Інтерв'ю з Томашем Стриєком. 8 березня 2019.

[214] Див. наприклад: E. Prus Atamania UPA: tragedia kresów. Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1988. 368 s.

[215] Інтерв'ю з Петром Тимою. 17 жовтня 2020.

[216] Інтерв'ю з Мирославом Чехом. 18 лютого 2021.

[217] Казімєж Подляський Білоруси – литовці – Українці: наші вороги чи брати? / Перекл. з пол. В. Поліщука. Мюнхен: Віднова, 1986. С. 32. Перше польське видання вийшло у 1983 р.

Волинське питання у цей час було марґінальним. У Польщі більше значення мала акція «Вісла» як внутрішня проблема, що стосувалася громадян цієї держави. Розповіді про пів мільйона польських жертв на Волині не викликали довіри у тих, хто про це зовсім нічого не знали, і сприймалися просто як антиукраїнська комуністична пропаганда. Оля Гнатюк згадує, що якийсь час не вірила, що на Волині відбулося масове винищення поляків. Її ставлення почало змінюватися, коли вона почула розповідь про це від своєї знайомої, родина якої постраждала саме на Волині[218].

В Україні тема «Волині», очевидно, замовчувалася ще більше. До горбачовської перебудови польсько-український конфлікт під час Другої світової війни був марґінальною темою навіть для істориків. Так, наприклад, Леонід Зашкільняк, як радянський історик, до певного часу вірив, що український національний рух відіграв у Польщі негативну роль, тому польський уряд мав право на боротьбу з ним. Працюючи в польських архівах над питаннями встановлення комуністичної влади, він бачив звіти про напади так званих «українських банд» в південно-східних районах Польщі, однак не надавав тому великого значення, навіть дізнавшись про польсько-український конфлікт на Волині і в Галичині. Ці питання для нього були другорядними[219].

На початку 1990-х рр. молоді дослідники могли почути про масові вбивства на Волині від своїх польських приятелів, приїхавши на стажування до Польщі. Про «Волинь» нічого не говорилося на лекціях і семінарах на історичному факультеті. Ярослав Грицак згадує, що вперше почув про вбивства поляків на Волині від Ярослава Дашкевича, який згадав про них лише в приватні розмові, стверджуючи, що вони були нічим невиправданими[220].

У Західній Україні, зокрема у Галичині, була своя пам’ять про утиски поляками українців та українські жертви конфлікту під час Другої світової війни. Зокрема Ярослав Грицак розповідає, що у підлітковому віці він чув від батьків та

[218] Інтерв’ю з Олею Гнатюк. 22 жовтня 2020.
[219] Інтерв’ю з Леонідом Зашкільняком. 27 листопада 2019.
[220] Інтерв’ю з Ярославом Грицаком. 2 січня 2019.

шкільного вчителя про приниження українців в період ІІ Речі Посполитої і жорстокі вбивства поляками українців під час Другої світової війни[221].

Про історичне упередження до поляків в юності, навіяне спогадами родичів, згадує і Мирослав Маринович. Він не пам'ятає, чи щось чув про волинські події до 1990-х рр., якщо й чув, то ця інформація була дуже незначною[222].

В публічному просторі тема масових вбивств на Волині виникла в 1990-х рр., спочатку в Польщі, а згодом і в Україні. В 1980-х рр. в кресових середовищах, а також серед ветеранів 27 волинської дивізії піхоти Армії Крайової (27 ВДП АК) вже збирали спогади свідків цих вбивств. У 1990 р. була опублікована книга Владислава Сємашка та Юзефа Туровського «Злочини українських націоналістів…»[223], яка базувалася на цих спогадах.

З початку 1990-х рр. спогади свідків вбивств на Волині почали публікувати в часописі «Карта». Творці часопису мали на меті збір свідчень про радянські репресії і спочатку не концентрувалися на польсько-українських відносинах. Однак після легалізації видання в 1990 р. та проголошення його як політично незалежного журналу «свідків історії» до редакції почали приходити листи родин жертв, найчастіше з Волині. Дописувачі просили опублікувати їхні спогади, оскільки вони були досі нікому невідомі. Перший матеріал стосовно вбивств на Волині вийшов у восьмому номері „Karty" в 1992 р.[224].

В академічній історіографії Ґрунтовно дослідженням польсько-українського конфлікту під час Другої світової війни займався Ришард Тожецький[225]. Його дослідження користувалися популярністю серед істориків.

Вже з початку 1990-х рр. волинське питання, хоча й досить побіжно, висвітлювалося і в українській історіографії. Одна з перших згадок про «українсько-польську різанину» на територіях спільного проживання поляків та українців, зокрема на Волині, містилася в книзі канадського історика

[221] Там само.
[222] Інтерв'ю з Мирославом Мариновичем. 7 лютого 2019.
[223] J. Turowski, W. Siemaszko Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu, 1939-1945. Warszawa, 1990. 180 s.
[224] Інтерв'ю зі Збіґнєвим Ґлюзою. 17 травня 2019.
[225] R. Torzecki Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993. 348 s.

українського походження Ореста Субтельного[226]. Він коротко подав польську та українську версії перебігу конфлікту і зазначив, що українські інтегральні націоналісти мали намір вигнати поляків з тих територій, де українці становили більшість.

Про польсько-український конфлікт на території Західної України писав відомий львівський історик Ярослав Дашкевич, який представляв переважно ексклюзивний національний погляд на історію. Критично оцінюючи польську присутність на «українських етнічних землях» як колонізаторську чи окупаційну, історик покладав відповідальність за польсько-український конфлікт головним чином на польську сторону. Проте він писав: «Терор 1943-1944 рр. по відношенні до польського населення Західної України (все ж таки і етнічно, й історично української землі!), навіть якщо його можна не лише пояснювати, але й пробувати виправдовувати ідеями помсти, провокаціями німецької та російської сторін, злочинами Армії крайової і польського за своїм складом гітлерівського КРІПО, нападами польських сіл на українські…, заслуговує суворого засудження» [227].

На початку 1990-х рр. відбулися і перші коммеморативні акції на Волині. Однак вони були мало помітними для широкого загалу. В серпні 1992 р. на території колишнього с. Острівки, поблизу Любомля Волинської обл. відбулися ексгумації та перепоховання загиблих від рук УПА поляків, а у вересні того ж року – посвячення цвинтаря в Засмиках (Ковельський р-н), де поховані солдати 27 ВДП АК. Хоч про ці коммеморативні заходи збереглося небагато інформації, проте, судячи з повідомлень в „Gazecie Wyborczej", вони відбулися за сприяння місцевої влади в атмосфері примирення[228].

---

[226] О. Субтельний Україна: історія / Перекл. з англ. Юрія Шевчука. Київ: Либідь, 1991. С. 412. Ця книга стала альтернативою радянській історіографії та за відсутності синтез з історії виданих в Україні на початку 90-х рр. мала значення університетського підручника.

[227] Я. Дашкевич Для кого дорога до нікуди? Про польсько-українські відносини в минулому та сучасному // Його ж, «Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстика (1989-2008). Київ: Темпора, 2011. С. 654.

[228] Ekshumacja ofiar UPA. *Gazeta Wyborcza.* 1992. 20 sierpnia. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/102117/EKSHUMACJA-OFIAR-UPA (дата звернення: 28.01 2019).; Pojednanie na Wołyniu. *Gazeta Wyborcza.* 1992. 31 sierpnia. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/102814/POJEDNANIE-NA-WOLYNIU (дата звернення: 28.12 2018).; Polski cmentarz na Wołyniu. *Gazeta Wyborcza.* 1992. 14 września. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/103780/POLSKI-CMENTARZ-NA-WOLYNIU (дата звернення: 28.12 2018).

У 1993 р., в 50-ті роковини масових вбивств на Волині, не було ніяких публічних акцій чи дискусій. На думку Ґжеґожа Мотики, тоді серед польських еліт була поширеною думка, що зарано давати однозначні оцінки цим подіям і Україна не була ще готовою до таких дискусій[229].

Перша, доволі невиразна, згадка про волинські події на міждержавному рівні містилася в спільній заяві президентів України та Польщі Леоніда Кучми та Александра Кваснєвського «До порозуміння і єднання» від 21 травня 1997 р. В переліку польсько-українських історичних конфліктів згадувалося і про «кров, пролиту на Волині», однак ні жертв, ні винуватців автори документу не назвали[230]. Більш чітко з цього приводу того ж дня висловився Александр Кваснєвський у своїй промові, яку виголосив у ВРУ. Згадавши про розуміння «трагічної долі українців», які постраждали в акції «Вісла», польський президент висловив побажання знайти розуміння «страждань польського народу під час трагічних подій на Волині, у Східній Галичині та на Поділлі у роки війни»[231]. Однак якоїсь реакції з українського боку на це звернення, чи будь-яких дискусій про «Волинь» у той час знайти не вдалося.

Таким чином, питання масових вбивств на Волині поступово проникало у польський, а згодом і в український публічний простір. Тривалий період замовчування з одного боку, а з іншого – використання цієї дражливої теми у пропагандивних цілях вимагали досліджень та обговорення її істориками.

3.2. Діалог істориків

Всередині 1990-х рр. обговорення конфліктних тем польсько-українських відносин розпочали історики[232]. Львівський історик Леонід Зашкільняк, який практично постійно брав участь у польсько-українських конференціях і семінарах, стверджує, що після утворення незалежної України та демократичних

[229] Ґ. Мотика Друга світова війна в польсько-українських історичних дискусіях. *Україна Модерна.* 2009. ч. 15. С. 128.
[230] Спільна заява президентів України і Республіки Польща «До порозуміння і єднання».
[231] Стенограма 86-го засідання Верховної Ради України. 21 травня 1997. URL: https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4089.html (дата звернення: 14.02 2021).
[232] Про діалог українських і польських істориків в 1990-х – 2000-х рр. див., наприклад: Л. Зашкільняк Співробітництво українських і польських істориків на сучасному етапі... С. 366 – 386.

змін у Польщі «… склалися досить сприятливі умови для співробітництва українських і польських істориків, … обговорювалися питання в основному позитивних стосунків, які повинні ґрунтуватися на тому, що єднало українців і поляків в минулому. І тут як би в приглушеному варіанті повставали такі давні конфліктні ситуації, ну скажемо ще Х ст., періоду Русі, Хмельниччина, козацькі війни. Ще навіть виходила на перший план українсько-польська війна 1918-1919 рр. за Львів і Галичину. Це була тоді найбільш така конфліктна (тема – Т. Б.), але вона менш-більш сприймалася нормально, якихось таких особливих суперечностей не було. … Протистояння почало зароджуватися десь в середині 90-х років. Ну і можна знайти таку дату ключову – … конференція в Подкові Лєсній під Варшавою»[233].

У червні 1994 р. в Подкові Лєсній, поблизу Варшави, відбулася спільна конференція польських та українських істориків під назвою «Поляки і українці 1918–1948. важкі питання». Організатором конференції був осередок „Karta". за словами Збіґнєва Ґлюзи, після першої публікації у «Карті» матеріалів про масові вбивства на Волині до редакції часопису продовжували приходити листи з позицією, що цього недостатньо, що потрібно більше писати про волинські події. Тоді дійшли до висновку, що публікації в кожному номері цих жахливих подій не мають сенсу і необхідне спільне польсько-українське обговорення, не лише «Волині», а й подій, які відбувалися до та після 1943 р.[234].

Конференція складалася з семи тематичних панелей, на кожній з яких з доповідями виступали один український та один польський історики. Учасники конференції затвердили спільну декларацію, яку виголосили на відкритій прес-конференції. В декларації було подано тези, з якими обидві сторони погоджувалися і ті, які вони інтерпретували по-різному[235]. З українського боку у конференції брали участь історики з Києва, Луцька та Львова: Володимир Баран, Юрій Данилюк, Ярослав Ісаєвич, Іван Кичій, Віктор Коваль, Вадим Ковалюк, Микола Кучерепа, Микола Литвин, Володимир Репринцев, Олександр Рубльов,

[233] Інтерв'ю з Леонідом Зашкільняком. 27 листопада 2019.
[234] Інтерв'ю зі Збіґнєвим Ґлюзою. 17 травня 2019.
[235] З. Ґлуза «Карта» і «волинське питання». *Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943* / ідея, вибір, редактор – О. Зіньчук. Люблін: Stowarzyszenie „Panorama kultur", 2012. С. 216 – 217.

Михайло Швагуляк. З польського боку брали участь дослідники з різних інституцій Варшави: Рафал Внук, Міхал Клімецький, Ґжеґож Мотика, Урсуля Олєх, Ришард Тожецький, Анджей Фрішке, Анджей Хмєляж, Марек Ясяк, представники ССВАК (історик Владислав Філяр і Владислав Сємашко) та осередку «Карта» (Пьотр Мітцнер)[236].

Питання про польсько-український конфлікт під час Другої світової війни, особливо події 1943 р. на Волині, викликали чи не найбільше розбіжностей. В 4 пункті декларації зазначалося, що «польська сторона» покладає головну відповідальність за ці події на керівництво Організації українських націоналістів самостійників-державників (ОУН-СД) і УПА, при цьому стверджуючи, що «у «волинській різанині» взяла участь значна частина українського населення даної території», і «кваліфікує випадки екстермінації цивільної людності як злочин геноциду», натомість «українська сторона» покладала відповідальність за «особливу жорстокість конфлікту» на «крайні націоналістичні угруповання обох народів» та зазначала, що «ескалації жорстоких актів сприяла деморалізація суспільства, що була наслідком ідеології і практики обох тоталітарних режимів» (йдеться про нацистський і радянський режими). Представники з українського боку вважали, що «Армія Крайова послідовно здійснювала програму повернення Західної України до складу польської держави … і це викликало негативну реакцію українського суспільства», а також підкреслювали, що «перші терористичні акції були спрямовані проти поляків, які працювали в німецькій адміністрації» і що «не всі випадки вбивств мали політичну або національну мотивацію». «Польська сторона» тоді приблизно оцінювала кількість польських жертв на Волині у 50 тисяч і висловлювала очікування висвітлення в українській історіографії «фактів виняткових жорстокостей щодо поляків»[237].

Збіґнєв Ґлюза вважає, що попри певні напруження впродовж дискусії, прийняте комюніке було кроком до польсько-українського порозуміння. Однак ця

[236] Komunikat historyków polskich i ukraińskich na temat najnowszych dziejów obu narodów. *Biuletyn Informacyjny Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego.* 1996. Nr 2. S. 79 – 80.
[237] Цит. за: Наше співробітництво з «Картою». *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* 1995. 1 / 2. С. 115 – 116.

подія не була висвітлена у ЗМІ, незважаючи на велику кількість журналістів на прес-конференції[238].

Конференція у Подкові Лєсній була першою, на якій польські та українські історики порушили волинське питання, і значною мірою задала тон дискусіям про ці події. Позиції, які групи істориків з обох країн задекларували під час цієї конференції, загалом повторювалися й на наступних спільних семінарах. Цикл таких семінарів розпочався у 1996 р. Його ініціювали ССВАК, зокрема колишні солдати 27 ВДП АК, та ОУП[239].

Переговори між ССВАК, зокрема тими його учасниками, котрі походили зі східних територій ІІ Речі Посполитої та воювали з УПА, на яку цілковито покладали вину за волинські події, та ОУП, яке представляли українці, народжені в комуністичній Польщі, батьки яких були жертвами акції «Вісла», проходили непросто. Голова волинського округу ССВАК Анджей Жупанський пізніше пояснював, що, організовуючи такі семінари та звертаючись з цією пропозицією до ОУП, ветерани 27 ВДП АК керувалися прагненням розповісти правду про масові вбивства на Волині, зробити її доступною для суспільства. Він писав: «... ми підкреслили, що головною, так насправді єдиною, проблемою є справа геноциду на кресах та відповіді на питання: мав він місце, чи ні? хто це допустив? Всі інші проблеми, які порушувалися в документі, є другорядними і можна буде легко дійти до порозуміння» (перекл. з пол.) [240]. Натомість Петро Тима стверджує, що семінари планувалися як суто наукові заходи, де історики мали рівною мірою досліджувати всі питання польсько-українського конфлікту під час і після Другої світової війни та відносин міжвоєнного періоду. Тому його вразила пізніша заява Анджея Жупанського[241].

Члени ССВАК вели переговори про проведення семінарів не лише з ОУП, але й з представниками Організації ветеранів України (ветерани Червоної армії),

[238] З. Ґлуза «Карта» і «волинське питання»… С. 217.
[239] Україна-Польща: важкі питання. Т. 1-2: Матеріали ІІ міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках». Варшава, 22-24 травня 1997. Варшава: Тирса, 1998. С. 7.
[240] A. Żupański Droga do prawdy o wydarzeniach na Wołyniu. S. 113.
[241] Інтерв'ю з Петром Тимою. 17 жовтня 2020.

яка була негативно налаштована до ОУН і УПА. Однак ці контакти не принесли очікуваних для їх ініціаторів результатів[242].

Перед проведенням семінарів представники 27 ВДП АК зверталися за допомогою до Яцека Куроня та Єжи Ґедройця, які були прихильниками польсько-українського примирення. На думку Боґуміли Бердиховської, це свідчить про те, що тоді цьому середовищу «йшлося про історію, а не про політику»[243]. Принаймні ці ветерани АК відмежовувалися від радикальних необґрунтованих заяв тих кресових середовищ, які стверджували про 500 тисяч польських жертв на Волині[244].

З 1996 по 2001 р. почергово у Луцьку та Варшаві відбулося 10 семінарів, щоправда останні два були об'єднані, тому що на весні 2001 р. в Луцьку семінар не відбувся через відмову від участі в організації ОУП, спровоковану висловлюваннями окремих польських учасників щодо акції «Вісла». Семінари відбувалися переважно двічі на рік. У них брали участь кілька десятків українських і польських істориків з різних академічних осередків. З українського боку це були групи дослідників з Києва, Львова та Луцька, а також історики з інших міст Західної України та на деяких семінарах українці з Польщі історик Роман Дрозд та Микола Сивіцький. На п'ятому семінарі в дискусії брав участь активний учасник польсько-українського діалогу з часів паризької «Культури» Богдан Осадчук, а на дев'ятому-десятому – член ОУН «двійкарів» [245] Євген Стахів з Нью-Йорку, який критично ставився до Бандери і бандерівців. Польську сторону представляли історики з Варшави, Кракова, Торуня, Вроцлава та інших міст. Варто зауважити, що у семінарах постійно брали участь організатори з польського боку: історик і ветеран АК Владислав Філяр (як дискутант і часто як доповідач), а також ветерани АК Анджей Жупанський та Едмунд Бакуняк (як дискутанти), останні два не були істориками. Доповіді виголошені на семінарах (за винятком першого), дискусії та кінцеві протоколи узгоджень і розбіжностей

[242] A. Żupański Droga do prawdy o wydarzeniach na Wołyniu. S. 123 – 125.
[243] Інтерв'ю з Боґумілою Бердиховською. 20 червня 2019.
[244] A. Żupański Droga do prawdy o wydarzeniach na Wołyniu. S. 81, 96 – 97, 116.
[245] Група, що виступала за демократизацію націоналістичного руху і всередині 1950-х рр. остаточно віддокремилася від ОУН (Б) на еміграції.

присутніх польських і українських істориків опубліковано у 1 – 9 томах видання «Україна – Польща: важкі питання»[246] („Polska – Ukraina: trudne pytania")[247], які виходили польською та з деяким запізненням українською мовами.

На першому семінарі з доповіддю виступив останній командир УПА Василь Кук, що викликало незадоволення польських організаторів. Анджей Жупанський писав, що присутність Василя Кука була неузгодженою та несподіваною для польської сторони[248].

ССВАК перед семінарами, починаючи з третього, проводив обговорення всіх польських доповідей за участю інших істориків, зокрема із середовища ветеранів. В самій організації існували різні думки щодо доцільності проведення семінарів та діалогу з українцями чи тими польськими середовищами, які мали більш проукраїнську позицію[249]. Крім цього, на ідею проведення семінарів негативно відреагували інші польські ветеранські середовища, пов'язані з прокомуністичними збройними формуваннями[250].

Масові вбивства на Волині були однією з найбільш дискусійних тем на семінарах. Не було жодного семінару, на якому б не згадували про «Волинь». Навіть при обговоренні акції «Вісла» деякі польські учасники семінару, зокрема Едмунд Бакуняк та Збіґнєв Пальський, висловлювали думку, що акція «Вісла» була безпосереднім наслідком подій на Волині, тому відповідальність за її результати покладається на ОУН і УПА[251]. Це зрештою і спричинило вихід ОУП з організації семінарів.

Дещо спрощуючи, можна сказати, що в інтерпретаціях волинських подій польськими і українськими істориками на цих семінарах бачимо погляди, які й досі є значною мірою характерними для польської та української історіографій, а

[246] Україна-Польща: важкі питання. Т. ½-9. Варшава; Луцьк, 1998-2008.
[247] Polska-Ukraina: trudne pytania. T. 1/2-9. Warszawa: Karta, 1998-2002.
[248] A. Żupański Droga do prawdy o wydarzeniach na Wołyniu. S. 121 – 122.
Присутність Василя Кука на семінарі підтверджує і Микола Кучерепа: М. Кучерепа Роль та значення міжнародних наукових семінарів «Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни». *Відгомін волинської трагедії в історичній пам'яті польського й українського народів* / Редкол.: В. Ф. Солдатенко (голова) та ін. Київ: ДП НВЦ «Пріорітети», 2013. С. 158.
[249] A. Żupański Droga do prawdy o wydarzeniach na Wołyniu. S. 220.
[250] Інтерв'ю з Ґжеґожем Мотикою. 8 березня2019.
[251] Україна-Польща: важкі питання. Том 8: Матеріали VIII міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 6-8 листопада 2000. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008. С. 195, 215.

також публічного дискурсу в обох країнах. Польські дослідники здебільшого наголошували на тому, що масові вбивства польського населення Волині, здійсненні відділами УПА, за підтримки місцевих українців, були спланованими та зорганізованими. Вони характеризували ці події переважно як «екстермінацію» (винищення), «етнічну чистку», «різню», «злочин», рідко як «геноцид». Стосовно акцій польської самооборони та підпілля проти цивільного українського населення дослідники підкреслювали їхню незначну кількість порівняно з антипольськими акціями та відплатний характер, а також те, що вони не мали на меті винищення українців на цій території. Однією з головних причин антипольської акції польські історики вважали діяльність ОУН (Б), що ґрунтувалася на ідеології інтеґрального націоналізму, проте називали і інші чинники: давні соціальні та національні польсько-українські антагонізми, національну політику II Речі Посполитої, використання вже наявного конфлікту нацистським і радянським режимами, взаємну непоступливість у територіальному питанні польського еміграційного уряду та керівництва ОУН (Б)[252].

Українські історики, як правило, не виокремлювали волинські події з усього перебігу польсько-українського конфлікту під час та після Другої світової війни. Більшість із них вважали, що початком цього конфлікту були вбивства поляками представників української інтелігенції на Холмщині (Південно-Східна частина Люблінського воєводства) у 1941-1942 рр. Події на Холмщині, на їхню думку, мали безпосередній вплив на те, що пізніше відбулося на Волині. Українські дослідники здебільшого характеризували волинські події як «польсько-український конфлікт», «малу війну між народами», «взаємну різню», «трагедію», «збройну конфронтацію», підкреслюючи взаємність насильницьких дій та участь у них третіх сторін (нацистів, радянських партизанів, НКВС). Іноді українські науковці використовували також терміни «злочини» та «етнічні чистки», при цьому так само характеризуючи і польські акції проти українців. Деякі історики,

[252] Україна-Польща: Важкі питання. Т. 1-2. С. 108 – 111, 121 – 126, 149 – 151, 181 – 182, 199, 215 – 217, 220, 222 – 223; Т. 3. Варшава: Тирса, 1998. С. 37 – 38, 56 – 57, 63 – 66, 72 – 73, 111, 119 – 120, 139, 151, 183 – 184, 213 – 218; Т. 4. Варшава: Тирса, 1999. С. 258 – 265, 271 – 272, 278 – 280, 285 – 289, 306 – 308; Т. 5. Варшава: Тирса, 2001. С. 31 – 38, 41 – 44, 78 – 79, 83 – 84, 87, 109 – 110, 116, 124 – 128, 211 – 218, 222 – 252, 260 – 262; Т. 6. Warszawa: Karta, 2000. S. 37 – 41, 84 – 85, 203 – 204, 219 – 227; Т. 7. Warszawa: Karta, 2000. S. 90 – 94, 251 – 257; Т. 9. Луцьк: ВМА «Терен», 2004. С. 36 – 43, 78 – 79, 308 – 331, 412 – 414.

зокрема Юрій Киричук та Юрій Макар, більше акцентували на соціальних причинах конфлікту, тобто на протистоянні між українськими селянами та польськими осадниками. Оцінки українськими істориками ролі ОУН і УПА в конфлікті на Волині були різними: від намагання перекласти відповідальність за вбивства цивільного населення на інші військові формування та пояснення випадків знищення польських сіл відділами УПА виключно як вимушених дій у відповідь на дії польського підпілля чи радянських партизанів (Володимир Сергійчук, Володимир Ханас) до визнання спланованості антипольської акції керівництвом УПА (Ігор Ільюшин, Станіслав Кульчицький). Однак усі вони вважали, що причиною конфлікту була не ідеологія ОУН (Б), але воєнні обставини чи зумовлена ними політика цієї організації[253].

На семінарах досить часто порушувалося питання про кількість жертв польсько-українського конфлікту, в тому числі на Волині. Польські історики оцінювали і досі оцінюють кількість польських жертв на Волині приблизно у 50 - 60 тисяч. Основною працею щодо їх підрахунку, здійсненого головним чином на матеріалах спогадів свідків, була двотомна книга Владислава та Еви Сємашків[254], видана у 2000 р. Ця книга була написана з позицій кресових середовищ і значною мірою спричинила загострення дискусій про «Волинь». Українські історики, зокрема з Волині, на семінарах намагалися полемізувати з цією книгою, протиставляючи їй дослідження краєзнавця з Володимира-Волинського Ярослава Царука, який збирав спогади про польсько-український конфлікт у своєму районі. За його підрахунками, кількість польських жертв у Володимир-Волинському районі була значно меншою, ніж за даними Владислава та Еви Сємашків, натомість кількість українських жертв значно перевищувала польські[255].

---

[253] Там само. Т. 1-2. С. 113 – 116, 125 – 132, 198, 203 – 204, 206 – 207, 217, 221; Т. 3. С. 79 – 104, 109 – 110, 121, 124, 213 – 218; Т. 4. С. 131 – 133, 244 – 250, 287 – 289, 308; Т. 5. С. 23 – 24, 110 – 115, 121 – 124, 128 – 134, 186 – 201, 221 – 245, 297 – 302; Т. 6. S. 61 – 71, 81, 87 – 89, 180 – 181, 195 – 196, 202 – 204, 211, 218 – 227, 313 – 315; Т. 9. С. 45 – 65, 77 – 78, 333 – 349, 353 – 368, 386 – 391, 404 – 408, 424 – 425, 428 – 431.

[254] W. Siemaszko, E. Siemaszko Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945, t. 1-2. Warszawa: Wydawnictwo „von Borowiecki", 2000. 1433 s.

[255] Я. Царук Трагедія волинських сіл 1943-1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 190 с.

Ще на третьому семінарі (травень 1998 р.) виникла ідея спільного створення польськими та українськими дослідниками поіменної бази даних жертв конфлікту на основі всіх доступних джерел. Координацією проекту мали займатися осередок «Карта» та Волинський державний університет ім. Лесі Українки (тепер Волинський національний університет (ВНУ) ім. Лесі Українки). Польська сторона розпочала роботу, натомість для української частини дослідження так і не змогли знайти фінансування. Тому цей проєкт не приніс очікуваних результатів[256].

У 2003 р. як підсумок семінарів польські історики видали книгу «Польща-Україна: важка відповідь…», у якій зібрали всі кінцеві протоколи семінарів, а також подали хронологію подій на Волині і в Галичині у 1939-1945 рр., яку за планом мали опрацювати польські історики разом з українськими. Спочатку над нею працювали Владислав Філяр, Міхал Клімецький та Михайло Швагуляк, однак в підсумку вийшла хронологія авторства тільки двох згаданих польських істориків[257].

Читаючи дискусії польських та українських істориків, можна погодитися з думкою Ґжеґожа Мотики, що обидві групи істориків створили так звані «національні команди», для яких часто панувало неписане правило: «своїх не критикуємо»[258]. Хоча були, звісно, винятки, наприклад, різне трактування українськими істориками ролі ОУН і УПА у волинських подіях, чи різні інтерпретації акції «Вісла» польськими істориками. Все ж, кожна зі сторін передусім намагалася представити свою позицію. Очевидно, це було зумовлено очікуваннями від цих семінарів певними середовищами в обох країнах. В Польщі кресові та ветеранські середовища вимагали розповісти «правду про Волинь», а в Україні лише починалися дискусії про діяльність ОУН і УПА, які викликали поділи всередині країни і громадськість була неготовою до дискусій про минуле з сусідніми державами. Проте польсько-українські семінари істориків сприяли

[256] Україна-Польща… Т. 3. С. 117, 125 – 135, 232 – 233, 241 – 244; Т. 4. С. 12, 290 – 295, 319 – 325; Т. 6. S. 95 – 109; Т. 9. С. 10.
[257] Polska-Ukraina: trudna odpowiedź. Dokumentacja spotkań historyków (1994-2001). Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939-1945). Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych; Ośrodek Karta, 2003. S. 9.
[258] Інтерв'ю з Ґжеґожем Мотикою. 8 березня 2019.

встановленню контактів між науковцями обох країн. Значна частина учасників цих семінарів брала участь і в публічних дискусіях, тому мала певний вплив на формування дискурсів про польсько-український конфлікт.

3.3. Дискусії у пресі

В 1990-х рр. дискусії про масові вбивства на Волині велися здебільшого у вузьких колах істориків і нечасто з'являлися у ЗМІ. Так, наприклад, у „Gazecie Wyborczej" до відомої дискусії у 1995 р. волинське питання виникало найчастіше в контексті обговорення інших польсько-українських конфліктів, зокрема у згадках про конфлікт у південно-східних районах сучасної Польщі та акцію «Вісла»[259].

Безпосередньо волинської теми, окрім вже згаданих коротких повідомлень про ексгумацію та перепоховання жертв у 1992 р., стосувалися ще кілька публікацій. У серпні 1993 р. було опубліковано статтю Данути та Єжи Сосновських, яка була реакцією на публікацію вжурналі „Więź" спогадів про конфлікт на Поділлі. Вони висловлювали думку, що потрібно дивитися на конфлікт не лише з погляду польських жертв, але враховуючи різні його аспекти і українське бачення[260]. У вересні того ж року у газеті було повідомлення про відкриття пам'ятника 27 ВДП АК у Варшаві[261], а в лютому 1994 р. – коротка замітка про вимогу родин жертв перервати мовчання про «Волинь»[262].

---

[259] J. Borkowicz Aby wiedzieć, co przebaczyć. *Gazeta Wyborcza.* 1991. 9-10 kwietnia. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/6050499/Aby-wiedziec--co-przebaczyc (дата звернення: 28.12 2018).; A. Krzemiński Sąsiadami pozostaniemy zawsze. *Gazeta Wyborcza.* 1991. 18-19 września. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/6062510/Sasiadami-pozostaniemy-zawsze (дата звернення: 18.01 2019).; „Akcja Wisła" – historia zakłamana. *Gazeta Wyborcza.* 1993. 29 stycznia. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/114687/-Akcja-Wisla----historia-zaklamana (дата звернення: 28.01 2019).; M. Czech Przeszłość zostawmy historykom. *Gazeta Wyborcza.* 1993. 2 marca. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/117410/Przeszlosc-zostawmy-historykom (дата звернення: 28.01 2019).; Pojednanie warunkowe. *Gazeta Wyborcza.* 1994. 10 stycznia. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/143081/Pojednanie-warunkowe (дата звернення: 28.12 2018).

[260] D. Sosnowska, J. Sosnowski Paradoks wnuczka. *Gazeta Wyborcza.* 1993. 27 sierpnia. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/132392/PARADOKS-WNUCZKA (дата звернення: 18.01 2019).

[261] Pomnik wołyniaków. *Gazeta Wyborcza.* Dodatek Gazeta Stoleczna. 1993. 13 września. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/16905/Pomnik-Wolyniakow---Dzis-w-miescie (дата звернення: 18.01 2019).

[262] Wołyń 1943. *Gazeta Wyborcza.* 1994. 26 lutego. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/314669/Wolyn-1943 (дата звернення: 28.12 2018).

Першою значною дискусією про волинські події був цикл публікацій у „Gazecie Wyborczej" під назвою «Волинь: пошук правди», який виходив упродовж липня – листопада 1995 р. У ньому публікували як спогади жертв, так і коментарі істориків та публіцистів. Починався цей цикл зі статей Владислава Філяра та історика з Луцька Костянтина Сміяна, перед якими була поміщена замітка редакції, що правда про час «волинської трагедії» по-різному виглядає з польської та української сторін і стаття українського автора може бути шокуючою для польських читачів[263]. Владислав Філяр писав про напади УПА на польські села[264], натомість Костянтин Сміян писав про «розправу» АК з українським населенням Волині влітку 1943 р. і що УПА була змушена відповідати тим самим[265].

Через кілька днів вийшла стаття іншого волинського історика Івана Кичія, в якій він стверджував, що напади на польські села здійснювали радянські партизани, переодягнені в мундири УПА, та що поляки разом з ними боролися проти українського визвольного руху[266].

Статті Костянтина Сміяна та Івана Кичія викликали обурення у представників польських кресових та ветеранських середовищ. Вони писали про своє бачення цих подій, вимагали розповісти «правду» та засудити злочини ОУН і УПА[267].

Інші дописувачі газети висловлювали більш поміркований погляд на події, розмірковували над причинами конфлікту, намагалися розглянути його в

[263] Krwawy lipiec '43. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 13 lipca. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/188713/Krwawy-lipiec--43 (дата звернення: 29.12 2018).
[264] W. Filar Likwidatorzy z UPA. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 14 lipca. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/188873/Likwidatorzy-z-UPA (дата звернення: 29.12 2018).
[265] K. P. Smijan Szowiniści z AK. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 14 lipca. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/188874/Szowinisci-z-AK (дата звернення: 29.12 2018).
[266] I. Kyczij Wola Ostrowiecka i Perekirkut. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 19 lipca. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/189267/WOLA-OSTROWIECKA-I-PEREKIRKUT (дата звернення: 29.12 2018).
[267] A. Żupański Karkołomne twierdzenia. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 25 lipca. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/189753/Karkolomne-twierdzenia (дата звернення: 29.12 2018).;
Z. Rudny Nie urazić pobratymców. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 27 lipca. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/189948/Nie-urazic-pobratymcow (дата звернення: 24.06 2019).;
A. Pawłowski Za czyim podszeptem. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 9 sierpnia. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/191032/Za-czyim-podszeptem (дата звернення: 29.12 2018).;
W. Kubów Cierpkie winogrona. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 24 sierpnia. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/192222/Cierpkie-winogrona (дата звернення: 28.01 2019).;
J. Wołyniak Od Słucza po San. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 24 sierpnia. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/192226/Od-Slucza-po-San (дата звернення: 29.12 2018).

ширшому контексті польсько-українських стосунків, писали про те, що були польські акції у відповідь проти українського населення. Деякі з них наголошували на давніх соціальних антагонізмах[268]. Історик Ришард Тожецький писав: «безпосереднім приводом польсько-української боротьби було зіткнення двох концепцій: польської «статус quo ante bellum» з українською спробою відновлення держави»[269].

З-поміж політиків у дискусії взяв участь лише віце-маршал польського Сейму, представник «Унії праці» (УП) Александр Малаховський, який був родом зі Львова. Він закликав взаємно вибачити «братовбивчу боротьбу» заради добрих стосунків у майбутньому та «віддати минуле історикам»[270].

З українського боку до дискусії долучилися ще два представники з Луцька (історик Микола Кучерепа та краєзнавець Ярослав Царук), лише один київський історик Володимир Репринцев, а також Богдан Осадчук та історик й один з ініціаторів польсько-українського примирення Петро Потічний з діаспори. Українські історики визнавали, що ОУН проводила «деполонізацію» Волині і Галичини шляхом виселення та селективного винищення поляків, однак більше наголошували на різних факторах, що спричинили таку політику організації, і покладали відповідальність за конфлікт на «крайні націоналістичні сили обох народів». Володимир Репринцев розглядав конфлікт в категоріях колоніалізму[271], а Микола Кучерепа закликав до створення спільної комісії експертів для його дослідження[272]. Богдан Осадчук порівнював «українські етнічні чистки поляків» на Волині із сербськими злочинами у Боснії та Герцеговині, проте стверджував, що спочатку було вбивство українського вчителя на Холмщині. Як і у

---

[268] J. Roszkowski Zmętnienie soczewki. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 25 lipca. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/189751/Zmetnienie-soczewki (дата звернення: 24.06 2019).;
K. Szram Nieszpory w odwecie. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 27 lipca. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/189952/Nieszpory-w-odwecie (дата звернення: 24.06 2019).;
L. Włodkowski Bezustanne drażnienie. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 9 sierpnia. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/191031/Bezustanne-draznienie (дата звернення: 29.12 2018).

[269] R. Torzecki Gdzie Sicz, gdzie Wisła. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 19 września. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/194467/GDZIE-SICZ--GDZIE-WISLA (дата звернення: 29.12 2018).

[270] A. Małachowski Nie wplątać wnuków w konflikt dziadów. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 26 października. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/198030/Nie-wplatac-wnukow-w-konflikt-dziadow (дата звернення: 24.06 2019).

[271] W. Reprincew Mit rezuna. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 9 października. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/196302/MIT-REZUNA (дата звернення: 29.12 2018).

[272] M. Kuczerepa Z tej i tamtej strony. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 7 września. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/193454/Z-TEJ-I-TAMTEJ-STRONY (дата звернення: 29.12 2018).

Володимира Репринцева, у статті Богдана Осадчука також присутній колоніальний дискурс[273]. Статті Володимира Репринцева та Богдана Осадчука викликали критику Ришарда Тожецького, який з приводу закидів у колоніальному визиску польською владою українців зазначив: «Даруймо ці міти – як то українцям було погано в Польщі. Не очікую порівнянь з СРСР. Але може варто нагадати, що з середини XVII ст. аж до кінця Другої світової війни нас усували з східних теренів. Це коштувало (польській – Т. Б.) нації дуже багато» (перекл. з пол.)[274].

У дискусії взяли участь і відомі українці з Польщі: Юрій (Єжи) Рейт, Володимир Мокрий, Мирослав Чех, Стефан Козак та Євген Місило. Майже всі вони, окрім Євгена Місила, який вважав, що це обговорення не матиме жодних результатів, позитивно оцінили порушення волинського питання газетою та закликали до подальшого діалогу істориків і порозуміння[275].

Підсумком дискусії стала стаття головного редактора „Gazety Wyborczej" Адама Міхніка, який закликав до примирення і наголошував на тому, що кожна сторона повинна проаналізувати передусім свої провини[276].

Цикл публікацій у часописі „Gazeta Wyborcza" був єдиною значною публічною дискусією про масові вбивства на Волині до відзначення їхніх 60-х роковин у 2003 р. В наступні роки після дискусії 1995 р. волинське питання час від часу порушувалося у газеті як одна з найбільших невирішених проблем, що

---

[273] B. Osadczuk Model przebaczenia. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 18 października. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/197247/MODEL-PRZEBACZENIA (дата звернення: 29.12 2018).

[274] R. Torzecki Przebaczyć, jeśli nie można zapomnieć. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 26 października. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/198033/Przebaczyc--jesli-nie-mozna-zapomniec (дата звернення: 24.06 2019).

[275] J. Rejt Gesty polityków nie wystarczą. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 26 października. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/198029/Gesty-politykow-nie-wystarcza (дата звернення: 24.06 2019).;
W. Mokry Panichida na Kanoniczej. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 26 października. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/198031/Panichida-na-Kanoniczej (дата звернення: 29.12 2018).;
M. Czech Wyzwanie. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 26 października. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/198032/Wyzwanie (дата звернення: 29.12 2018).;
S. Kozak Pisać i mówić systematycznie. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 26 października. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/198034/Pisac-i-mowic-systematycznie (дата звернення: 24.06 2019).;
E. Misiło Nie oczekiwać przeprosin. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 26 października. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/198036/Nie-oczekiwac-przeprosin (дата звернення: 24.06 2019).

[276] A. Michnik Rana Wołynia. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 10 listopada. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/199365/Rana-Wolynia (дата звернення: 29.12 2018).

перешкоджають польсько-українському примиренню[277].

Кілька статей у провідних польських газетах було опубліковано у липні 1998 р. з нагоди 55-х роковин масових вбивств на Волині, які тоді відзначалися лише кресовими середовищами. Спроби залучення до них державних та місцевих чиновників, а також Церкви закінчилися практично без успіху[278].

Наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. публікації про «Волинь» у польській пресі з'являлися нечасто, однак ця тема вже була досить помітною. У 1999 р. на каналі TWP 1 вийшов документальний фільм Вінцента Роніша «Криптонім пожоґа»[279], який не викликав якихось дискусій, а лише короткий огляд у „Gazecie Wyborczej" та лист свідка подій, опублікований у газеті „Rzeczpospolita" без жодного коментаря редакції[280]. У „Rzeczpospolitej" було опубліковано кілька схвальних коментарів про вже згадану книгу Владислава та Еви Сємашків і присвоєння їй літературної премії ім. Юзефа Мацкевіча, а в "Gazecie Wyborczej" – тільки повідомлення про присвоєння премії[281].

У 2001-2002 рр. волинське питання порушувалося також у дискусіях стосовно акції «Вісла» та як реакція на дискусії в Україні з нагоди 60-ї річниці створення УПА. У пресі публікувалися статті та інтерв'ю Ґжеґожа Мотики, який заперечував погляд, згідно з яким антипольська акція УПА на Волині і в Галичині

---

[277] Див., наприклад: Ta sprawa do dziś nie jest załatwiona.... *Gazeta Wyborcza.* 1996. 20 grudnia. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/234332/Ta-sprawa-do-dzis-nie-jest-zalatwiona--- (дата звернення: 29.12 2018).;
Ukraina, Polska, historia. *Gazeta Wyborcza.* 1997. 18 marca. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/241615/Ukraina--Polska--historia (дата звернення: 24.08 2019).

[278] J. Młynarski, P. Smoleński Pojednanie według naszych zasad. *Gazeta Wyborcza.* 1998. 20 lipca. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/477275/Pojednanie-wedlug-naszych-zasad (дата звернення: 30.12 2018).;
A. Kaczyński Pamięć Wołynia. *Rzeczpospolita.* 1998. 24 lipca. URL: http://archiwum.rp.pl/artykul/186281-Pamiec-Wolynia.html (дата звернення: 19.02 2020).

[279] Kryptonim „Pożoga". URL: https://vod.tvp.pl/video/kryptonim-pozoga,kryptonim-pozoga,793440 (дата звернення: 22.04 2020). «Пожоґа» - криптонім 27 ВДП АК. У фільмі польські свідки та представники 27 ВДП АК розповідають свої спогади про події 1943 р. та діяльність самої дивізії.

[280] T. Sobolewski Kryptonim „Pożoga". *Gazeta Wyborcza.* Dodatek Gazeta Telewizyjna. 1999. 30 kwietnia. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/801492/Kryptonim--Pozoga- (дата звернення: 02.07 2019).;
Z. Okoń Nic nie usprawiedliwia ludobójstwa. *Rzeczpospolita.* 1999. 15 maja. URL: http://archiwum.rp.pl/artykul/227116-Listy.html (дата звернення: 07.03 2020).

[281] T. Stańczyk Wołyńskie inferno. *Rzeczpospolita.* 2001. 14 lipca. URL: https://archiwum.rp.pl/artykul/345082-Wolynskie-inferno.html (дата звернення: 23.04 2020).;
J. Biernacki Do redakcji. Wołyńskie inferno. *Rzeczpospolita.* 2001. 11 sierpnia. URL: https://archiwum.rp.pl/artykul/348657-Wolynskie-inferno.html (дата звернення: 13.03 2020).;
W. Odojewski Zapominane ludobójstwo. *Rzeczpospolita.* 2002. 20 sierpnia. URL: https://archiwum.rp.pl/artykul/398270-Zapominane-ludobojstwo.html (дата звернення: 13.03 2020).;
P. Niemczyk Nagroda Mackiewicza. *Gazeta Wyborcza.* 2002. 28 października. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/1865915/Nagroda-Mackiewicza (дата звернення: 19.01 2019).

була причиною акції «Вісла» та розмірковував про вшанування у Західній Україні тих провідників УПА, які вважаються відповідальними за антипольську акцію на Волині[282].

В українських центральних ЗМІ у цей період волинське питання було непомітним. Натомість, вже на початку 1990-х рр. воно висвітлювалося в регіональних волинських газетах. Зокрема, у луцькій газеті «Віче» передруковували та дискутували щодо матеріалів із „Gazety Wyborczej"[283].

У 1990-х рр. тема «Волині» не була провідною в польсько-українських історичних дискусіях. Більш помітними для громадськості були конфлікти навколо цвинтарів і пам'ятників. Очевидно, це було зумовлене різними факторами. Можливо, місця поховань викликали більше емоцій, бо були зрозумілими і не потребували додаткових аргументів для суспільної групи, для якої вони мали значення. Натомість конфлікти минулого після тривалого замовчування намагалися досліджувати і було уявлення, що можна знайти додаткові джерела, точніше скласти хронологію подій, підрахувати кількість жертв, що дасть змогу краще зрозуміти ці події або ж знайти переконливіші аргументи для своєї інтерпретації. Крім того, політика пам'яті польської та української держав на той час не була ще такою активною, як у 2000-ні рр. і політики намагалися не порушувати історичних питань. Дискусії відбувалися здебільшого в досить вузькому колі істориків та суспільних груп, в яких була жива колективна пам'ять про ці події.

---

[282] G. Motyka Co ma „Wisła" do Wołynia. *Gazeta Wyborcza.* 2001. 24 marca. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/1382211/Co-ma--Wisla--do-Wolynia- (дата звернення: 19.01 2019).;
Idem, Lachów usun ąć!. *Gazeta Wyborcza.* 2002. 13 kwietnia. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/1722416/LACHOW-USUNAC- (дата звернення: 19.01 2019).;
Nic, tylko wstyd. Z Grzegorzem Motyką rozmawiał Paweł Smoleński. *Gazeta Wyborcza.* 2002. 27 kwietnia. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/1737803/NIC--TYLKO-WSTYD (дата звернення: 19.01 2019).;
G. Motyka Cień Kłyma Sawura. *Rzeczpospolita.* 2002. 28 września. URL: https://archiwum.rp.pl/artykul/403586-Cien-Klyma-Sawura.html (дата звернення: 11.02 2020).

[283] О. Каліщук Українсько-польське протистояння на Волині та у Галичині… С. 265.

3.4. Спільне відзначення 60-х роковин масових вбивств на Волині на державному рівні[284]

Наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. у Польщі публічні дискусії про історію загострилися. Після перемоги на парламентських виборах 1997 р. правоцентристського об'єднання Виборча унія Солідарність і тривалих дискусій, у 2000 р. був створений Інститут національної пам'яті (ІНП), головною метою якого була історична та правова оцінка комуністичної спадщини Польщі, але також конфліктів з сусідніми народами. У 2000-2002 рр. точилася дискусія про вбивство поляками євреїв у містечку Єдвабне у 1941 р., спровокована виходом книги американського історика польсько-єврейського походження Яна Томаша Ґросса «Сусіди». Ця дискусія, очевидно, була шокуючою для тієї частини польського суспільства, в колективній пам'яті якої поляки були лише жертвами і героями та не могли бути винуватцями злочину[285].

Україна у той час загрузла у внутрішньо- та зовнішньополітичних проблемах, безрезультатних протестах опозиції та громадськості проти дедалі більш авторитарної влади президента Леоніда Кучми та його соратників. Тому питання інтерпретацій минулого перебували на маргінесі суспільно-політичних дискусій. Все ж, відмінна історична пам'ять у різних регіонах та відносини з сусідніми державами змушували політиків та активну частину громадськості вести свої спроби подолання минулого. На відміну від Польщі, де конфлікти пам'ятей із сусідніми державами мали національний масштаб, в Україні польсько-український конфлікт пам'ятей досить гостро був присутній у Галичині та меншою мірою на Волині і зовсім не мав значення для більшої частини країни, а центральна влада втручалася в нього, очевидно, з геополітичних міркувань.

На цьому тлі наближалися 60-ті роковини масових вбивств на Волині. Кресові та ветеранські середовища Польщі, пов'язані з Волинню, які репрезентували жертв і в цих дискусіях відігравали роль мнемонічних воїнів,

---

[284] Про дискусії 2003 р. та відзначення роковин масових вбивств див. Т. Банах Спроби польсько-українського примирення в 60-ті роковини масових вбивств 1943 р. на Волині. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія.* 2022. Вип. 1 (46). С. 69 – 81. DOI: https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(46).2022.257490.

[285] Детальніше про дискусію див.: P. Forecki Od Shoah do Strachu: spory o polsko-żydowską przeszłość i pamięć w debatach publicznych. Poznań: Wydawnictwo poznańskie, 2010.

вимагали, передусім від польської влади, щоб їхня «правда» була почутою, невинні жертви належно вшановані, а винуватці, з їхнього погляду ОУН і УПА, засуджені. Про масові вбивства на Волині вже було достатньо відомо, завершилися семінари істориків, Україна, попри корупційні скандали та політичні конфлікти, була відносно стабільною незалежною державою, тому вагомих причин, щоб не порушувати це питання на міждержавному рівні, не було.

І польська, і українська влади намагалися займати позицію мнемонічних плюралістів, кожна при цьому враховуючи свої національні історичні наративи про волинські події та польсько-український конфлікт під час і після Другої світової війни. Польська влада, президент Александр Кваснєвський і коаліція СДЛ та УП, що складала більшість у парламенті, очевидно, не була зацікавлена як у внутрішньопольських так і в дискусіях із сусідами про минуле. Проте вона була змушена реагувати на заклики кресових і ветеранських середовищ та правих сил порушити волинське питання і вшанувати жертв. Українська влада на чолі з президентом Леонідом Кучмою була байдужою до польсько-українського конфлікту, який відбувався у Західній Україні, але зацікавлена у збереженні добрих відносин з Польщею. Водночас центральна влада в Україні мала враховувати позицію активної громадськості у Західній Україні та національно-демократичної опозиції.

У листопаді 2002 р. в „Gazecie Wyborczej" з'явилася інформація про те, що Україна дала попередню згоду на відкриття пам'ятника полякам, які загинули на Волині у 1943 р. від рук українців. Про це поінформував голова БНБ РП Марек Сівєц, який очолював організацію підготовки до відзначення роковин «Волині»[286].

Із середини лютого 2003 р. в Польщі та Україні розпочалися активні публічні дискусії про спільне відзначення роковин «Волині», а також про інтерпретації цих подій. Дискусії велися як на державному рівні із залученням різних зацікавлених сторін, так і між інтелектуалами, які займали позицію діалогу, із залученням Католицької церкви.

[286] Upamiętnić Wołyń. *Gazeta Wyborcza.* 2002. 13-14 listopada. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/1902957/Upamietnic-Wolyn (дата звернення: 19.01 2019).

13 лютого відбулася зустріч двох президентів, Леоніда Кучми та Александра Кваснєвського, під час якої вони домовилися про спільні заходи для вшанування жертв масових вбивств на Волині. Після зустрічі Леонід Кучма заявив: «… злочини проти людства не можуть мати ніяких аргументів для виправдання. … Якою б гіркою не відкрилася правда, вона не повинна нашкодити нашим стосункам…»[287].

У той же час голова польсько-української депутатської групи від польського Сейму Ян Бира висловив ідею спільної заяви парламентів у справі «Волині». Він сказав, що в Польщі є очікування якогось символічного жесту у цій справі з українського боку: «Ми намагатимемося переконати наших українських партнерів у тому, що вшанування тих трагічних хвилин у Польщі матиме кращий вимір, проходитиме більш гідно, якщо з українського боку буде зроблено якийсь жест»[288].

25 лютого Марек Сівєц здійснив візит до Києва. Справа «Волині» була однією з головних тем перемовин. Оскільки цей візит відбувався напередодні березневого саміту в Брюселі, на якому між іншим мали обговорюватися відносини ЄС зі східними сусідами, українські ЗМІ писали про залежність польсько-українських взаємин та позиції Польщі щодо України в ЄС від ставлення та кроків України у справі «Волині»[289].

Польща у той час готувалася до вступу в ЄС і вважалася головною союзницею України в Європі. Після скандалу, що виник восени 2002 р. через ймовірний продаж Україною радарних систем «Кольчуга» Іраку, внаслідок чого президенту Леонідові Кучмі загрожувала міжнародна ізоляція, президент Александр Кваснєвський був чи не єдиним із західних лідерів, хто продовжував

---

[287] Цит. за: Ми відлуння одне одного. *Дзеркало тижня.* 2003. № 6 (15-21 лютого). URL:https://dt.ua/ARCHIVE/mi_vidlunnya_odne_odnogo.html/?version=complete (дата звернення: 23.01 2020).

[288] Ян Бира: Ми маємо право очікувати на певний жест від українців. *Дзеркало тижня.* 2003. № 6 (15-21 лютого). URL: https://dt.ua/ARCHIVE/yan_bira_mi_maemo_pravo_ochikuvati_na_pevniy_zhest_vid_ukrayintsiv.html (дата звернення: 22.01 2020).

[289] Див., наприклад: В. Зам'ятін Дипломатично-атмосферні пошуки. *День.* 2003. № 37 (27 лютого). URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/den-planeti/diplomatichno-atmosferni-poshuki (дата звернення: 03.02 2020).;
І. Сагайдачний Україна-Польща: випробування дружбою. *Дзеркало тижня.* 2003. № 8 (1-7 березня). URL: https://dt.ua/POLITICS/ukrayinapolscha_viprobuvannya_druzhboyu.html (дата звернення: 22.01 2020).;
І. Пукіш Травмована пам'ять. *Високий Замок.* № 39 (2471). 2003. 28 лютого // Незалежний культурологічний часопис «Ї». Дискусія щодо подій на Волині 1943 р. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/volyn/wz27-02.htm (дата звернення: 26.01 2020).

контактувати з ним. Значна частина громадськості прозахідної орієнтації в Україні побоювалася, що в такій ситуації Леонід Кучма остаточно спрямує зовнішню політику України в бік Росії. До того ж, перемовини про запровадження Польщею візового режиму для українців, які раніше могли їздити без віз, створювали у багатьох відчуття постання нової «стіни» між Україною та Заходом. На тлі цього будь-які заклики про те, що Україна має вибачитися за «Волинь», часто сприймалися як тиск і як поступки української влади Польщі.

Марек Сівєц публічно заявляв, що Польща не чинить тиск на українську владу, проте «… кожен жест був би високо оцінений, особливо родинами жертв, вбитих на Волині, та ще живими свідками тих кривавих подій»[290]. Чиновник порушив також питання оцінки ОУН і УПА: «Поляки не піднімають питання про засудження всієї діяльності ОУН-УПА. (…) Однак вважаю, що злочини потрібно засуджувати. Всі і завжди»[291].

При канцелярії президента РП була створена група, яка займалася організацією відзначення 60-х роковин масових вбивств на Волині. Її очолював Марек Сівєц. До складу цієї групи входили політики, історики, представники кресових середовищ. Її склад не був сталим, на різних етапах в обговоренні могли брати участь різні особи. Збіґнєв Ґлюза, який був запрошений до цієї групи як директор осередку «Карта», вийшов з неї, бо вважав, що «ця справа є занадто складною, щоб підготувати її як одноденний захід, … що примирення вимагає глибокого порозуміння…» (перекл. з пол.) та усвідомлював, що Україна не була готовою до такого акту[292]. Ґжеґож Мотика назвав такий тиск з польського боку «оксамитовим», порівнюючи його з відзначенням наступних річниць. На думку історика, така політика польської влади була зумовлена втомою від того, що в Україні не було відповідної реакції на «політику відкритості щодо українців через засудження тих речей, які були поганими з нашого (польського – Т. Б.) боку, звідси засудження акції «Вісла»…» (перекл. З пол.)[293].

---

[290] М. Сівец Совість кожного підкаже потрібні слова. *Дзеркало тижня.* 2003. № 9 (8-14 березня). URL: https://dt.ua/POLITICS/sovist_kozhnogo_pidkazhe_potribni_slova.html (дата звернення: 22.01 2020).
[291] Там само.
[292] Інтерв'ю зі Збігнєвим Ґлюзою. 17 травня 2019.
[293] Інтерв'ю з Ґжеґожем Мотикою. 8 березня 2019.

Якщо у Польщі, попри дещо різні інтерпретації волинських подій та відмінні бачення про те, як вести діалог з Україною, загалом існував консенсус стосовно того, що на Волині була антипольська акція УПА, то в Україні точилися суперечки не лише щодо подій 1943 р. і взагалі про доцільність їх виокремлення із усього перебігу польсько-українського конфлікту під час Другої світової війни, але й стосовно оцінки ОУН і УПА. Однак саме дискусія про масові вбивства 1943 р. на Волині стала першою великою історичною дискусією в Україні з часу проголошення незалежності. Вона велася на шпальтах головних впливових газет і центральних телевізійних каналів. У ній взяли участь найвпливовіші політики. Такої уваги на той час ще не мали ні тема голодомору 1932-1933 рр., круглі, 70-ті, роковини якого також припадали на 2003 р., ні засудження радянських репресій, ні справа реабілітації воїнів УПА[294]. Дискусії про «Волинь» у 2003 р. в Україні були значно гострішими, ніж у Польщі. Як зауважила Боґуміла Бердиховська, якби «волинську» дискусію оцінювали за кількістю публікацій та тим, хто брав у ній участь, можна було б дійти до хибного висновку, що ця справа є одним з найбільших історичних питань в сучасній Україні. Однак про те, що так не було, свідчили передусім опитування суспільної думки, які проводилися в перших місяцях 2003 р.[295].

Опитування, які проводив центр Разумкова у всіх регіонах України у квітні 2003 р., показали, що 48,9% респондентів нічого не знали про вбивства на Волині, а 28,4% чули про них, але не знали, про що йдеться. Єдиним регіоном, де значна більшість мешканців принаймні чули про волинські події, був захід. Однак уявлення тих, хто знали про волинські події в Україні, відрізнялися від уявлень поширених у польському суспільстві. Так, серед респондентів, які оцінили свої знання про ці події як «добрі» (7,9%) і «в загальних рисах» (14,8%), 4,8% поклали провину за них на українців, 15,1% – на поляків, 37,6% – на обидві сторони, 25% вважали, що ніхто не винен, але так склалися обставини, для 14,3% було важко відповісти. З приводу відзначення роковин волинських подій думки респондентів, котрі про них знали, розділилися. Лише 17,9% респондентів вважали, що

[294] Я. Грицак Важке примирення. С. 132.
[295] B. Berdychowska Ukraińcy wobec Wołynia. S. 67 – 68.

необхідно провести траурний день на державному рівні із широким залученням громадськості та преси, ще 7,6% зазначили, що такий день потрібно проводити без привернення уваги громадськості, а 22,1% – що його варто провести на Волині, не залучаючи всієї України. 40% респондентів відповіли, що офіційних заходів проводити непотрібно і майже 10% не визначилися. Найбільшу підтримку відзначення роковин волинських подій у різних форматах (разом 63%) отримало на Заході. Лише 8,7% респондентів, котрі знали про масові вбивства на Волині, були переконані, що українці повинні попросити вибачення за них у поляків, 41,7% вважали, що не потрібно просити вибачення, а 34,4% – що українці мають просити вибачення у поляків лише за умови, якщо поляки попросять вибачення в українців[296].

Окремо проводилося опитування у волинській області. Згідно з ним, 89,7% респондентів знали про «українсько-польський конфлікт у 1943-1944 роках на Волині». Основним джерелом їхнього знання були ЗМІ. 41,3% опитаних вважали, що більших втрат у цьому конфлікті зазнали українці, 14,4% – що поляки, 25,7% – що втрати були рівнозначні, 18,6% було важко відповісти. 38,7% респондентів стверджували, що конфлікт розпочали поляки, 16,1% – що українці, 23,2% покладали відповідальність за його початок на третіх сторін (німців – 12,1% та червоних партизанів або НКВС – 11,1%), 20,3% не змогли відповісти[297].

Опитування на цю тему проводилися також в Польщі у липні, напередодні відзначення роковин. Респонденти мали відповісти на питання, хто був жертвою, а хто виконавцем «злочину» на Волині (питання було відкритим, без пропонованих варіантів відповідей), а також, чи спричиниться відзначення річниці до польсько-українського примирення. Це опитування показало, що в Польщі також значна частина суспільства нічого не знала про волинські події. 44% респондентів не могли відповісти, хто був жертвою, а 45% не назвали виконавців «злочину», 9%, очевидно, плутаючи Волинь з Катинню, називали

[296] Опитування опубліковано в: Дзеркало тижня. 2003, № 19 (24-30 травня).

[297] Волинська обласна державна адміністрація. Управління з питань внутрішньої політики. Відділ політичного аналізу і прогнозування. Звіт за результатами вивчення громадської думки на тему: «Українсько-польський конфлікт на Волині 1943-1944 років». Луцьк, березень 2003. У цьому опитуванні немає інформації про вибірку респондентів, тому важко сказати, на скільки воно репрезентативне. У всякому разі це опитування показує, як оцінювали конфлікт мешканці Волинської обл., які про нього знали.

жертвами польських офіцерів, солдатів та ін. Все ж у Польщі переважало переконання, що жертвами були поляки (41%), 5% опитаних назвали жертвами поляків та українців. Більше розбіжностей було щодо винуватців. Проте близько третини респондентів назвали виконавцями українців (19%) та «УПА», «українських націоналістів», «українське військо» (10%). 21% опитаних вважали виконавцями росіян, СРСР, Сталіна, НКВС тощо. Відповідали також, що українці під керівництвом чи співучасті німців або НКВС. Лише 3% респондентів назвали виконавцями «поляків та українців», «взаємну різню», «обидві сторони». Це свідчить про те, що досить популярний в Україні наратив про взаємність провин був мало поширеним у Польщі. Щодо того, чи сприятиме відзначення річниці польсько-українському примиренню, думки поляків розділилися: 37% відповіли «так», 30% – «ні» і 33% – «важко відповісти»[298].

Видається, що наведені вище опитування є значною мірою відображенням публічних дискурсів, поширених в обох країнах, стосовно інтерпретації волинських подій та про те, як повинно відбуватися міжнаціональне примирення. З різних інтерпретацій самих подій випливали і різні бачення того, яким повинно бути відзначення їх роковин. Про потребу визнання волинського злочину у Польщі говорили не лише радикальні представники кресових середовищ та політики, а й помірковані, налаштовані на діалог громадські діячі. Так, наприклад, багатолітній директор радіо „Wolna Europa" Ян Новак-Єзьоранський, який також був ветераном АК, сказав: «… ми навзаєм наробили одне одному кривди, але різня на Волині була чимсь особливим. (…) Чим міцнішим буде той аспект визнання (у цьому випадку скоєного злочину), висловлення жалю, і не лише з боку найвищої влади, а й з боку суспільного чинника, тим легше нам буде цей розділ закрити. Так, щоб він не обтяжував нашого майбутнього»[299].

В Україні така позиція мала мало шансів бути сприйнятою. Про необхідність примирення з Польщею часто говорили інтелектуали та політики,

[298] Rocznica zbrodni na Wołyniu – pamięć i pojednanie: komunikat z badań. Warszawa, lipiec 2003. URL: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2003/K_117_03.PDF (дата звернення: 10.02 2020).

[299] Ян Новак-Єзьоранський: Найважливіше, щоб ця річниця не знищила наших стосунків і співпраці. *Дзеркало тижня*. 2003. № 6 (15-21 лютого). URL: https://dt.ua/ARCHIVE/yan_novak-ezoranskiy_nayvazhlivishe,_schob_tsya_richnitsya_ne_znischila_nashih_stosunkiv_i_spivprats.html (дата звернення: 22.01 2020).

однак, за винятком частини миротворців, які намагалися переосмислювати насамперед власне минуле, більшість з них підкреслювали взаємність провин і взаємність вибачень та не погоджувалися з тим, що у вбивствах на Волині винна передусім УПА. Така позиція була аргументована тим, що питання не є вповні дослідженим, українські історики почали вивчати його пізніше, ніж польські, потрібне відкриття архівів, сумнівами у польських підрахунках кількості жертв. Доволі поширеним був погляд про давні соціальні антагонізми[300] та несправедливу політику II Речі Посполитої щодо українців у міжвоєнний період як про основні причини майже неминучого кривавого конфлікту та нагадування про польські акції у відповідь проти українців, які були так само жорстокими. Цей погляд подавався у провідних ЗМІ, його намагалися аргументувати при узгодженні спільних заяв парламентів і президентів з приводу річниці волинських подій. Крім того, політики та журналісти іноді висловлювали думку, що потрібно відзначати річниці позитивних моментів у польсько-українських відносинах, не зосереджуючи увагу тільки на конфліктах[301].

Інтерпретацію подій на Волині як спільної трагедії двох народів обґрунтовували і деякі історики. Так, зокрема, Юрій Шаповал писав: «Потрібне … нагадування про загибель і поляків, і українців, потрібно створити колективну пам'ять про спільну трагедію наших народів. Україна і Польща повинні засудити минуле обопільне насильство, щоб «волинський синдром» знов не дався взнаки»[302].

З боку влади були спроби представлення дещо іншого погляду на волинські події. Окрім вже згаданого висловлювання Леоніда Кучми про «злочин проти людяності», на початку квітня в газеті «День» був опублікований текст

[300] В історіографії цю позицію представляє головним чином Богдан Гудь. На його думку, українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни виник внаслідок поєднання давніх соціальних і релігійних чинників з національними і політичними. Див.: Б. Гудь З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст. / Авторизований перекл. з пол. А. Павлишина. Харків: Акта, 2018. С. 24 – 25.

[301] Див., наприклад: Волинь – 1943/1944: невідома трагедія. *День*. 2003. № 78, 82 (7, 16 травня). URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/nota-bene/volin-19431944-nevidoma-tragediya-0, https://day.kyiv.ua/uk/article/nota-bene/volin-19431944-nevidoma-tragediya (дата звернення: 24.01 2020).

[302] Ю. Шаповал Чи подолано «волинський синдром»?. *День*. 2003. № 47 (15 березня). URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/chi-podolano-volinskiy-sindrom (дата звернення: 23.01 2020).

Віктора Медведчука[303], в якому автор писав: «Мене як українця насамперед цікавить питання про відповідальність відомих українських політичних сил за терористичні дії, що призвели до смерті тисяч мирних людей. Ці дії набули характеру спрямованої проти польського населення масштабної етнічної чистки і, поза сумнівом, підлягають засудженню як злочинні». Відповідальність за антипольську акцію автор покладав на її «ініціаторів та виконавців зі складу ОУН і УПА», зазначав, що «їх було б невірним ототожнювати з усіма бійцями УПА, які вели боротьбу за незалежність України з озброєним противником». В тексті згадувалося також про акції польських збройних формувань проти цивільного українського населення[304]. Можливо, якби подібну позицію висловив політик з кращою репутацією, вона б могла стати підставою для діалогу. Через кілька днів після публікації тексту Віктора Медведчука Богуміла Бердиховська висловила жаль з приводу того, що «на такий текст не спромігся жоден із демократичних політиків України»[305].

Наприкінці травня з листом вибачення до Адама Міхніка звернувся Віктор Ющенко. Мабуть, цей текст був адресований передусім польським читачам. Після доволі довгої розповіді про травматичну пам'ять своєї родини та українських жертв тоталітарних режимів, а також жертв народів, які жили поруч з українцями, Віктор Ющенко висловив жаль з приводу «волинської трагедії»: «Для мене найбільшим тягарем є те, що мої родичі вчинили полякам – і часто чинили це в ім'я патріотизму. (…) жодна мета не виправдовує смерті невинних людей… Такі методи боротьби завжди і всюди мусять бути засуджені. Мусимо сказати

[303] Один з найвпливовіших проросійських політиків в Україні (у той час він ще цього публічно не декларував), тодішній голова Адміністрації президента та представник пропрезидентської Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) – СДПУ(о). У 2022 р. переданий РФ внаслідок обміну полоненими в замін за українських військових. Текст був написаний з позиції соціал-демократа, а не очільника Адміністрації президента. Проте СДПУ (о) фактично не була ідеологічною партією, декларативно займала поміркована центристську позицію та підтримувала європейський вектор України. До її складу входили різні політики, зокрема і Леонід Кравчук, який займав зовсім відмінну від Медведчука позицію щодо волинських подій, підтримуючи поширений в Україні наратив про взаємність провин, та згадував про приниження поляками українців, які йому доводилось бачити дитиною на Волині. Позицію Леоніда Кравчука див. у: Волинь 1943/1944.

[304] В. Медведчук Волинь – наш спільний біль. *День.* 2003. № 59 (2 квітня). URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/volin-nash-spilniy-bil (дата звернення: 24.01 2020).
Фрагмент перекладений польською: W. Medwedczuk Wołyń, nasz wspólny ból / Tłum. M. Wojciechowski. *Gazeta Wyborcza.* 2003. 24 kwietnia. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/2066292/Wolyn--nasz-wspolny-bol (дата звернення: 19.01 2019).

[305] Цит. за: Чиїм болем є Волинь?. *Радіо Свобода.* 2003. 8 квітня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/902109.html (дата звернення: 29.01 2020).

згідно з християнськими та загальнолюдськими етичними нормами: «прощаємо і просимо прощення». Розуміючи відповідальність за невинні жертви серед поляків, говоримо: «Вибачте нам» (перекл. з пол.). Далі автор закликав зрозуміти умови, в яких знаходився український визвольний рух, не виправдовуючи при цьому те, «чому виправдатися не дано» (перекл. З пол.)[306]. Віктор Ющенко нагадував і про терпіння українців у польсько-українському конфлікті, апелюючи при цьому до інтерв'ю Яна Новака-Єзьоранського, опублікованого на шпальтах „Gazety Wyborczej" два тижні перед тим. У цьому інтерв'ю Ян Новак-Єзьоранський серед іншого порушив і питання «Волині», сказавши, що про це не може мовчати, бо «це був акт неймовірного звірства з боку українців» (перекл. З пол.), при цьому додавши, що, відзначаючи річницю, потрібно шанувати національну вразливість українців[307]. З цього приводу Віктор Ющенко написав: «Ми дійшли до питання, яке, як гадаю, не є достатньо зрозумілим нашим польським приятелям. В ім'я справжнього примирення наших народів прагну, щоб ви зрозуміли позицію українців, котрі не можуть байдуже оминути історичну пам'ять своїх родичів. А ця пам'ять переповнена свідченнями страшних злочинів, неймовірних жорстокостей з боку поляків…» (перекл. З пол.)[308]. У тексті помітна зміна акцентів: коли йдеться про вбивства поляків, то вжито «трагедія» чи «кривавий конфлікт», натомість вбивства українців названі «злочинами». Віктор Ющенко однак визнав, що у цій політизованій дискусії і в Польщі, і в Україні лунали голоси, образливі для іншої сторони, зокрема від частини його соратників[309].

Попри деяку неоднозначність формулювань, лист Віктора Ющенка, який тоді мав репутацію проєвропейського політика, опозиційного до чинної влади та вже сприймався як найбільш прогнозований кандидат від опозиції на майбутніх президентських виборах, був схвально сприйнятий польськими політиками з

[306] W. Juszczenko Kamienie pamięci. *Gazeta Wyborcza.* 2003. 30 maja. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/2099341/Kamienie-pamieci (дата звернення: 20.01 2019).
Українською опубліковано неповний текст листа: Ющенко про волинську трагедію. *Поступ.* 2003. 10 червня. URL: http://postup.brama.com/dinamic/i_pub/usual.php?what=10735 (дата звернення: 25.01 2020).
[307] Jeziorański. Rozmawiała Teresa Torańska. *Gazeta Wyborcza.* 2003. 14-15 maja. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/2084060/Jezioranski (дата звернення: 18.07 2019).
[308] W. Juszczenko Kamienie Pamięci...
[309] Ibid.

різних партій – від СДЛ до Права і Справедливості (ПіС) та Національно-християнського об'єднання [310].

Протягом лютого – липня 2003 р. було ще чимало листів, заяв і звернень від різних груп політиків та громадських об'єднань чи окремих осіб, в польських та українських ЗМІ обговорювалися можливі варіанти відзначення роковин волинських подій, у кількох містах (Київ, Острог, Луцьк, Львів, Люблін) відбувалися конференції, присвячені цим подіям, на яких були присутні історики, журналісти, громадські діячі та політики. Ці дискусії часом супроводжувалися невеликими пікетами УНА-УНСО, розклеюваннями листівок членами Соціал-націоналістичної партії України (з 2004 р. відома як ВО «Свобода») з вимогою не брати участі у відзначенні річниці, а також протестними висловлюваннями інших організацій, окремих осіб чи цілих груп. Вони вбачали у відзначенні роковин певні загрози та категорично не погоджувалися з тим, що Україна повинна вибачитися за «Волинь», іноді натомість вимагаючи каяття від Польщі або (у більш поміркованих заявах) принаймні невтручання у внутрішні справи України. Спільним для цих середовищ, яких можемо назвати мнемонічними воїнами, було сприйняття територій в етнічних категоріях, Польщі як одного з окупантів і колонізаторів «українських етнічних земель» та апологетичне ставлення до ОУН і УПА[311].

Послідовно українсько-польський конфлікт в категоріях колоніалізму, як вимушену боротьбу українців проти колоніального визискування їх поляками, та антипольську акцію на Волині як частину цієї боротьби, розглядав Ярослав Дашкевич. Якщо ще на початку 1990-х рр. він хоча й доволі критично оцінював дії Польщі на українських землях, однак визнавав, що український терор проти польського населення на Волині і в Галичині «заслуговує суворого засудження», то вже у 2003 р. подібних цитат у текстах історика не знаходимо.

---

[310] Prawdy gorzkie i bolesne. *Gazeta Wyborcza.* 2003. 4 czerwca. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/2103833/Prawdy-gorzkie--i-bolesne (дата звернення: 21.01 2019).

[311] Див., наприклад: З приводу відзначення в Польщі 60-річчя трагічних подій 1943 року на Волині. Відкритий лист. *Голос України.* 2003. 16 травня. URL: http://www.golos.com.ua/article/244478 (дата звернення: 13.02 2020).; Заява проводу ОУН з приводу польсько-українських подій на Волині 43-44 років. Київ, березень 2003 року. *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* Дискусія щодо подій на Волині 1943 р. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/volyn/zayavaOUN.htm (дата звернення: 27.01 2020).

Він покладав всю вину за конфлікт на польську сторону як на сильнішу, писав про вимушену національно-визвольну боротьбу українців на три фронти і що «методи боротьби диктує ворог». Формули примирення, на його думку, «можна б трактувати як бутафорну романтику…, якби у польсько-українському випадку вони не були скеровані на честь і гідність української нації, на її право піднімати повстання проти поневолювачів»[312].

Окремої уваги заслуговує сприйняття відзначення роковин на самій Волині, де мали відбутися коммеморативні заходи. Навчені досвідом спротиву львівської громадськості у справі відкриття «Цвинтаря орлят», відповідальні за організацію відзначення роковин волинських подій київські та варшавські чиновники їздили на Волинь кілька разів та вели перемовини з місцевими представниками. Волинська громадськість, як видається, сприйняла ідею спільного з Польщею відзначення роковин масових вбивств неохоче. Тому деякі плановані акції, як от встановлення «монументу примирення» в Луцьку, довелося відмінити. Однак активних протестів на Волині, на відміну від Львова, не було. Тут існувала своя пам'ять про ці події. Як і в Польщі, жили ще їхні свідки, які пам'ятали передусім своїх жертв. Волинські історики та чиновники наголошували на тому, що не підраховано кількість польських і українських жертв, у вбивствах поляків могли бути винні також німці чи радянські партизани, є села, де більше постраждали українці. Деякі представники місцевого самоврядування висловлювали думку, що не потрібно проводити офіційних заходів з політичними промовами, можна відправити просто панахиду[313]. Видається, що волинські чиновники та представники громадськості взагалі воліли б не розпочинати дискусію, якби їх до цього не спонукали зовнішні чинники. Вони намагалися конструювати свою візію минулого у відповідь на іншу, польську, позицію, проте були досить пасивними та настороженими до будь-яких зовнішніх втручань. Мабуть, їх можна помістити десь між ммнемонічними воїнами та відмовниками.

---

[312] Я. Дашкевич Акція «Волинь»: Волинський казан та його творці // Його ж, «Учи неложними устами сказати правду»… С. 231 – 249.

[313] Н. Малімон Чужі пам'ятники. *День.* 2003. № 78 (7 травня). URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/chuzhi-pamyatniki (дата звернення: 24.01 2020).;
ІЇ ж, Пам'ятник – ще не знак примирення!. *День.* 2003. № 83 (17 травня). URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/pamyatnik-shche-ne-znak-primirennya (дата звернення: 24.01 2020).

Напередодні самого відзначення роковин, що відбулося за участю президентів України і Польщі 11 липня в с. Павлівка (колишній Порицьк) Волинської обл., 10 липня ВРУ та Сейм Польщі ухвалили спільну заяву. Узгодження її тексту тривало кілька місяців і до останнього моменту не було певності, що депутати обох парламентів проголосують за її схвалення. У польському Сеймі, окрім проєкту узгодженого з українськими депутатами, було ще 2 альтернативних проєкти правих партій Ліга польських сімей (ЛПС) та ПіС які вимагали назвати події на Волині геноцидом. Однак сеймова Комісія закордонних справ голосами більшості прийняла проєкт, узгоджений з українською стороною. Спроба депутатів ПіС внести поправку при голосуванні в Сеймі, замінивши в тексті постанови «трагедію» на «геноцид», була безрезультатною, тому ця партія взагалі не брала участі в голосуванні. За постанову проголосували 323 депутати, 35 (головним чином з ЛПС та правих кіл) проголосували проти і 14 утрималися. Польський Сейм прийняв ухвалу через дві години після того, як за неї проголосувала ВРУ, де активні дискусії велися до кінця[314].

ВРУ схвалила заяву мінімальною більшістю у 227 голосів, при 226 необхідних. Більшість депутатів з національно-демократичної опозиції, яких можемо зарахувати до мнемонічних воїнів, вважали, що ця заява є односторонньою, в ній йдеться передусім про польських жертв, тому її ухвалення буде приниженням «національної гідності» українців. Постанова була прийнята передусім голосами депутатів від пропрезидентських фракцій. За неї також голосували кілька депутатів БЮТ та деякі депутати «Нашої України», зокрема Віктор Ющенко. Проте більшість націонал-демократів заяву не підтримали. За неї не голосували і комуністи. Вони вимагали засудження ОУН і УПА та стверджували, що українська держава і народ не несуть відповідальності за дії

[314] Bez słowa o ludobójstwie. *Rzeczpospolita.* 2003. 8 lipca. URL: http://archiwum.rp.pl/artykul/442430-Bez-slowa-o-ludobojstwie.html (дата звернення: 12.02 2020).;
Jednym głosem. *Rzeczpospolita.* 2003. 11 lipca. URL: https://archiwum.rp.pl/artykul/442951-Jednym-glosem.html (дата звернення: 17.02 2020).

націоналістів[315]. Комуністи фактично зайняли позицію відмовників. У цей період вони, здається, ще не бачили для себе політичної користі із втручання у справу «Волині». Вони були мнемонічними воїнами в дискусії щодо ОУН і УПА, тому у волинському питанні підтримували польську позицію з вимогою засудження УПА, однак активно не втручалися в цю дискусію.

Сам текст заяви був компромісним. Якщо на початку його обговорення з польського боку лунали означення «геноцид», «етнічна чистка», «злочин», потім було повідомлення про те, що погодилися назвати події на Волині «екстермінацією», то в остаточному варіанті читаємо про «трагедію». В тексті бачимо переважно пасивні конструкції, більшу зосередженість на жертвах, ніж на винуватцях, про вибачення згадувалося лише в майбутньому часі[316]. Ухвалення цієї заяви було певним політичним жестом, який до кінця не задовольняв жодну зі сторін, однак залишав можливість для діалогу.

11 липня відбулися урочисті заходи у Павлівці[317] за участю двох президентів. Вони спільно відкрили пам'ятник українсько-польського примирення, на якому був напис українською і польською мовами: «Пам'ять – скорбота – єднання». Президенти , кожен державною мовою своєї країни, звернулися зі спільною заявою, в якій висловили пошану «жертвам кривавих братовбивчих конфліктів», згадували про всі території їх поширення (Волинь, Галичину, Холмщину) та закликали до пошуку правди і «здійснення публічного морального засудження виконавців злочинів, вчинених проти українського та польського народів», яких однак не назвали[318].

Побоювання українських мнемонічних воїнів та надії польських, що український президент вибачиться за «Волинь» перед поляками, не справдилися. У спільній заяві президентів зазначалося: «Ми переконані, що взаємне прощення буде першим кроком до повного примирення молодих поколінь українців і

[315] Стенограма 75-го засідання Верховної Ради України IV скликання. 10 липня 2003 р. URL: https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/1645.html (дата звернення: 17.02 2020).
[316] Заява з нагоди 60-ї річниці волинської трагедії. 10.07 2003. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=15459&pf35401=37971 (дата звернення: 28.05 2019).
[317] Одне із сіл, в якому 11 липня 1943 р., під час організованого УПА нападу на десятки польських сіл, було вбито близько 200 поляків. Про це див.: G. Motyka Wołyń'43... S. 214.
[318] Про примирення в 60-ту річницю трагічних подій на Волині. *Голос України.* 2003. 15 липня. URL: http://www.golos.com.ua/article/242813 (дата звернення: 18.02 2020).

поляків, що цілком звільняться від упереджень трагічного минулого»[319]. Окремі промови президентів були на загал поміркованими. Проте кожна з них відображала найпоширеніші національні інтерпретації волинських подій, при цьому їхні автори намагалися бути чутливими до погляду іншої сторони. Леонід Кучма не просив вибачення, тільки висловив співчуття всім постраждалим полякам і засудив насильство проти мирного польського та українського населення [320]. Натомість Александр Кваснєвський сказав: «Знаю, що ці слова можуть для багатьох бути болючими, але жодна мета, ані жодна цінність, навіть така висока як свобода та суверенітет нації не можуть виправдати геноциду, різні цивільних людей…» (перекл. з пол.). Водночас він висловив розуміння того, яке значення має боротьба УПА за незалежність України в історичній свідомості українців і наголосив, що не мають виправдання польські акції у відповідь проти українців, а також згадав про «помилкову польську політику» щодо українців у міжвоєнний період. Стосовно вибачення польський президент сказав, що це «справи сумління і серця, а не політики», однак він хотів би, щоб слова вибачення і примирення були сказані з обох сторін[321].

У Павлівці були присутні значна кількість поляків, серед яких були очевидці тих подій та родичі жертв. один з них, Станіслав Філіповіч, виступив з промовою. Він згадував про напад відділу УПА на польський костел у тодішньому Порицьку 11 липня 1943 р., після якого йому пощастило вижити, і дякував місцевій владі та жителям за допомогу з відновлення польського цвинтаря і догляд за ним[322].

Натомість чимало українців, зокрема місцевих мешканців, не мали змоги потрапити до місця відзначення роковин. За огорожею пікетували кілька сотень українських правих активістів, які приїхали застерегти Леоніда Кучму від вибачень. Офіціоз відбувався під охороною великої кількості міліціонерів.

---

[319] Там само.
[320] Л. Кучма. Виступ президента України з нагоди 60-ї річниці волинської трагедії. *Урядовий кур'єр.* 2003. 15 липня. С. 3.
[321] Uroczystości upamiętniające 60. rocznicę tragedii wołyńskiej. URL: https://www.prezydent.pl/aleksandra-kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2003/art,154,430,uroczystosci-upamietniajace-60-rocznice-tragedii-wolynskiej.html (дата звернення: 30.01 2020).
[322] Ibid.

Напередодні затримали кількох представників молодіжних патріотичних організацій, які перебували неподалік у мандрівному таборі. До місця заходів з українського боку допустили переважно місцевих чиновників та «підготовлених» людей, які тримали українські та польські прапори і плакати з написами: «Український народ – за розвиток добросусідських відносин з Республікою Польщею», «Трагедія Волині – спільний біль українського і польського народів» та ін. Звісно, таке відзначення викликало обурення місцевого населення[323].

Попри таку формальність заходів та незалученість до них значної частини громадськості, відзначення річниці загалом було сприйняте позитивно і в Україні, і в Польщі. Хоча з обох сторін не бракувало незадоволених. Як зазначив Олександр Зайцев за кілька днів після коммеморативних заходів у Павлівці, «Попри зусилля жменьки інтелектуалів, як і раніше, залишаються дві «сторони» давньої суперечки – українська і польська, кожна зі своєю правдою»[324]. Однак можна погодитися з Георгієм Касьяновим у тому, що дискусія 2003 р. все-таки сприяла подоланню конфлікту пам'ятей, оскільки були озвучені позиції частини громадськості налаштованої на порозуміння і тональність дискусій стала стриманішою[325].

3.5. Діалог інтелектуалів та залучення Церкви

Активну участь у дискусії про масові вбивства на Волині взяли інтелектуали зі Львова та Києва, які зайняли позицію мнемонічних миротворців. Вже в лютому 2003 р., в перші тижні активних дискусій, вони звернулися з відкритим листом «з приводу 60-річниці українсько-польського збройного конфлікту на Волині», в якому використали формулу «вибачаємо і просимо прощення». Лист українських інтелектуалів продовжував українсько-польський

---

[323] М. П'єцух, А. Борковський Прощення без вибачень. *Поступ.* 2003. 12 липня. URL: http://postup.in.ua/usual.php?what=11818 (дата звернення: 29.01 2020).;
Президенти України Леонід Кучма і Польщі Олександр Кваснєвский відкрили пам'ятник українсько-польського примирення «Пам'ять – скорбота – єднання» в селі Павлівці, яке 60 років тому було місцем трагічних подій на Волині. *Радіо Свобода.* 2003. 12 липня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/905399.html (дата звернення: 18.02 2020).

[324] О. Зайцев Волинський урок: післямова до урочистостей. *Львівська газета.* 2003. 18 липня // Незалежний культурологічний часопис «Ї». Дискусія щодо подій на Волині 1943 р. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/volyn/lg18-07.htm (дата звернення: 26.11 2018).

[325] Г. Касьянов Past continuous… С. 336.

діалог інтелектуалів, результатом якого стала молитва примирення на Личаківському цвинтарі у Львові 1 листопада 2002 р. Цей діалог відбувався на громадському рівні, його метою було зменшити загрозу політичних маніпуляцій та конформістських «ювілейних» рішень, а також сприяти «справжньому довготривалому примиренню як між сусідами, так із власною історією»[326]. Проте діалог довкола вбивств поляків на Волині, які були частиною польсько-українського конфлікту під час Другої світової війни, жертвами якого були також українці, хоч поляків загинуло значно більше, виявився набагато складнішим, ніж питання відкриття польського цвинтаря навіть для мнемонічних миротворців, які намагалися зрозуміти інший погляд. Автори листа, назвавши події на Волині «чи не найболючішою травмою» в пам'яті про польсько-українську історію, застерегли від односторонніх суджень та цілковитого засудження ОУН і УПА слідом за комуністичною пропагандою. Вони порівнювали ідеологічне спотворення історії українського національно-визвольного руху в радянський період з подібним, хоч меншою мірою, спотворенням історії польської АК. В листі читаємо: «Ми схиляємо голови перед тими українцями, які в роки воєнного лихоліття під тиском обставин і з власного вибору взялися за зброю, щоб захищати свою землю і свої родини. Ми визнаємо, що нинішню нашу свободу окуплено, зокрема, ціною їхніх великих жертв, і вважаємо, що українська держава ще не сплатила свій борг перед ними. …ми просимо всіх учасників згаданих подій…, а разом з ними і все українське суспільство по-християнськи простити провини тих, хто з польського боку став причиною їхніх понівечених доль. Водночас ми просимо вибачення у тих поляків, долі яких були понівечені українською зброєю, а в їхній особі – і в усього польського суспільства. Ми висловлюємо свій жаль, що цю зброю було спрямовано також проти невинних і мирних польських родин, та визнаємо, що насильницьке усунення польського населення з Волині було трагічною помилкою». Далі в листі йшлося про покаяння в християнському дусі, про те, що погляд на спільну історію у поляків і українців

[326] Я. Грицак Важке примирення. С. 132 – 133.

може бути різним та про необхідність вміння «прощати і просити прощення» заради мирного майбутнього[327].

Під цим листом підписалися кілька десятків науковців, письменників, журналістів, політиків, відомих та менш знаних у публічному просторі осіб. Однак ідея та текст цього листа формувалися у вузькому колі публічних інтелектуалів. Його творцями були, зокрема, Ярослав Грицак та Мирослав Маринович. Як вже згадувалося у попередньому розділі, львівські інтелектуали мали добрі контакти з діячами польської «Солідарності» та середовищем „Gazety Wyborczej" і їхні польські приятелі поінформували їх про те, що в Польщі відзначатимуть роковини масових вбивств на Волині. Тому ідея листа про вибачення і примирення з українського боку обговорювалася в середовищі українських та польських інтелектуалів. Однак написання листа вдавалося складно і викликало дискусії між самими його авторами. За словами Мирослава Мариновича, «... треба було написати цей текст так, щоб він був прийнятий і в Польщі, і в Україні». На його переконання, «… в жодному конфлікті між двома народами немає однакового бачення цього конфлікту і неприродно очікувати, що одна сторона повністю перейде на другу»[328]. Зрештою, ця позиція досить чітко пояснена в самому листі. Її доповнює коментар Мирослава Мариновича для преси за кілька днів після публікації листа: «Оскільки більшість населення Польщі мислить категоріями штампу: ОУН-УПА – це злочинці. Зрозуміло, для нас така позиція не може бути прийнятною, тому ми намагалися показати, за що ми вибачаємося, а в чому полягає наша національна святиня»[329]. Мирослав Маринович, будучи в таборах, зустрічався там з членами ОУН і УПА, і добре розумів досвід несправедливостей, які пережило їхнє покоління з боку II Речі посполитої чи поляків[330]. Тому, очевидно, засудження дій ОУН і УПА на Волині і було б для нього одностороннім баченням конфлікту.

[327] Незагоєна рана Волині. Відкритий лист з приводу 60-річниці українсько-польського збройного конфлікту на Волині. *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* Дискусія щодо подій на Волині 1943 р. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/volyn/vidozva.htm (дата звернення: 29.01 2020).
[328] Інтерв'ю з Мирославом Мариновичем. 7 лютого 2019.
[329] Цит. за: І. Пукіш Травмована пам'ять…
[330] Інтерв'ю з Мирославом Мариновичем. 7 лютого 2019.

Натомість Ярослав Грицак наполягав на тому, що дії ОУН і УПА на Волині слід засудити. Це викликало суперечку з Мирославом Мариновичем. За домовленістю з польськими однодумцями, лист мав бути опублікований у „Gazecie Wyborczej". Однак у такому вигляді лист був неприйнятним для польського суспільства і міг викликати ще більше обурення. Тому Павел Смоленський, який був одним з найактивніших учасників польсько-українського діалогу, подав ідею опублікувати лише цитати з листа, які не викликатимуть спротиву. Крім того, в Україні багато осіб відмовилися підписувати цього листа[331].

Богуміла Бердиховська вважає, що такий лист був «трошки втраченим шансом». В процесі дискусії була інша версія тексту авторства Ярослава Грицака, яка була більш чіткою, однак більшість обрала опублікований варіант[332].

Провідні польські газети відреагували на лист українських інтелектуалів стримано позитивно. «У „Gazecie Wyborczej" опублікували цитати, в яких йшлося про вибачення перед поляками та необхідність взаємопрощення[333]. Редактори газети „Rzeczpospolita" зазначили також, що в листі йдеться і про українських жертв конфлікту та подали цитату про існування двох різних поглядів на волинські події, зауваживши, що цей лист є однією з перших українських спроб вибачення за «Волинь». Таку обережність у тексті листа, а також брак подібних заяв від політиків, чого насамперед очікувала польська громадськість, журналісти газети „Rzeczpospolita" пояснювали читачам недослідженістю проблеми в Україні[334].

Заклики до діалогу та порозуміння були і з польського боку. Так, Зокрема, Богуміла Бердиховська, аналізуючи волинські дискусії та суперечки про історію в Україні, писала: «… голос українського суспільства значною мірою залежатиме від перебігу польських відзначень 60-х роковин подій на Волині. Можна перетворити їх на сеанс антиукраїнської ненависти, але можна також створити

[331] Інтерв'ю з Ярославом Грицаком. 2 січня 2019.
[332] Інтерв'ю з Богумілою Бердиховською. 20 червня 2019.
[333] List ukraińskich intelektualistów w sprawie Wołynia. *Gazeta Wyborcza.* 2003. 24 lutego. URL: https://wyborcza.pl/1,75248,1341675.html (дата звернення: 01.01 2019).
[334] Ukraińcy proszą o przebaczenie. *Rzeczpospolita.* 2003. 25 lutego. URL: https://archiwum.rp.pl/artykul/423795-Ukraincy-prosza-o-przebaczenie.html (дата звернення: 11.02 2020).

шанс для духовної зустрічі поляків і українців, зворушених трагедією минулого»[335].

Яцек Куронь звернувся з відкритим листом до Мирослава Мариновича, у якому вчергове висловив своє розуміння історичної пам'яті українців про несправедливості, які вони відчували з польського боку, порівнявши її з подібними почуттями поляків до німців. Щодо роковин волинських подій він писав: «На такі роковини дивлюсь зі змішаними почуттями. Полеглим, замордованим ми повинні віддати честь і шану. Проте якщо ми це робимо в ритмі річниць, то вихоплюємо кожну подію з її історичного контексту, і з цієї причини малюємо фальшивий образ польсько-українських стосунків». За євангельським принципом «не шукати скалку в оці ближнього свого, а шукати колоду в оці своїм» [Мт. 7:3], Яцек Куронь звертався до українців з проханням про прощення: «… звертаюсь до Вас – упевнений, що не лише від власного імені : простіть нам. На жаль, ні ми, ні ви ще до того не дозріли, хоча, безсумнівно, дозріваємо щодня і щороку»[336].

У своєму листі-відповіді Мирослав Маринович дякував Яцекові Куроню за розуміння, роздумував над проблемами національної свідомості українців і міжнаціональними конфліктами пам'ятей в Європі та просив вибачення у поляків: «Я надто люблю Україну, щоб залишити перед Господом її гріх нерозкаяним. … неосвячені волинські могили мають бути Іменем Божим урешті-решт запечатані. Я належу до тих, хто приймає гріх предків за свій, і тому визнаю його перед Тобою і Твоїм народом. Однак водночас належу до тих, хто вірить: «…Милосердя – вище суду» [Як. 2:13]»[337].

Про необхідність польсько-українського примирення говорили і деякі київські історики. Одні з них, як наприклад, Вадим Скуратівський і Наталія Яковенко, висловлювалися за те, що польські та українські представники повинні просто взаємно попросити вибачення один в одного. Натомість один з провідних дослідників польсько-українських відносин під час Другої світової

[335] Б. Бердиховська Зустріч над могилами? / Перекл. з пол. О. Демків. *Поступ.* 2003. 7 березня. URL: http://postup.brama.com/i_pub/usual.php?what=8072&raz=1 (дата звернення: 25.01 2020).
[336] Я. Куронь Право нащадків // Його ж, Поляки та українці…С. 224 – 225.
[337] Коментар: Відповідь Мирослава Мариновича // Я. Куронь Поляки та Українці…С. 226.

війни Ігор Ільюшин наголошував на розрахунку зі своєю історією: «… має бути записано (це повинна бути українська ініціатива) і визнано факт убивств кількох десятків тисяч поляків на Волині,… Це повинно бути визначено злочином, бо це злочином і було»[338].

Чи не найбільш категорично таку позицію обґрунтовував філософ Мирослав Попович. Він покладав основну відповідальність за «злочини» на Волині на вузьке коло радикально налаштованої частини провідників ОУН (Б) і УПА. Філософ риторично запитував: «Чи я, українець, маю вважати дітовбивць своєю «стороною»?» Уявлення про колективну відповідальність та похідне від нього християнське уявлення про взаємне прощення Мирослав Попович вважав «шляхетним, але архаїчним». Натомість з ліберально-демократичного західницького погляду, на його переконання, існує лише особиста відповідальність. Однак «вибираючи собі своє історичне Я, свою ідентичність, людина має повністю відповідати за свій вибір. За всю історію. (…) Ось чому залишається вічним християнський заклик: простіть нас і ми вас прощаємо»[339].

З Мирославом Поповичем полемізував Ярослав Грицак. Погодившись з тезою про потребу взаємопрощення, історик не цілком погоджувався з її аргументацією. Він визнавав, що головна відповідальність за волинську «різню» чи «трагедію» «падає на ту частину провідників УПА, хто ухвалював злочинне рішення у 1943 році», однак не знімав відповідальності і з українського місцевого населення: «Немає сумнівів, що на руках багатьох із них – кров їхніх сусідів. Можливо навіть, що кількісно саме вони спричинилися до таких страшних масштабів…». Ярослав Грицак писав про вплив різних факторів на волинські події, а також про складні обставини вибору людей «у гобсівській ситуації «війни всіх проти всіх»», метою якого часто було «забезпечити виживання собі і своїй сім'ї». Тому він застерігав від легкої оцінки та засудження вчинків людей в екстремальних обставинах з перспективи сучасності. Ярослав Грицак також не

[338] Волинська трагедія 1943 року. Яким має бути український крок до примирення з Польщею. *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* Дискусія щодо подій на Волині 1943 р. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/volyn/analitik21-05.htm (дата звернення: 27.01 2020).
[339] М. Попович Волинь: наше і не наше горе. *Критика.* 2003. ч. 5. URL: https://krytyka.com/ua/articles/volyn-nashe-i-ne-nashe-hore (дата звернення: 27.11 2018).

погоджувався з протиставленням Мирославом Поповичем «архаїчного, християнського» та «ліберально-демократичного, західницького» уявлення про відповідальність. На його думку, певна моральна колективна відповідальність таки існує і її покликані відчувати й маніфестувати інтелектуали в особливо критичних моментах. Посилаючись на дослідників лібералізму, зокрема Єжи Єдліцького, Ярослав Грицак писав: «Індивідуалізація відповідальности конче потрібна у сфері юридичній і саме там вона найбільше зреалізована. Інакше у сфері суспільній, де реальність є соціально сконструйованою і де ніхто не вільний від приналежности до великих груп. (…) І якщо я емоційно відчуваю гордість за найкращі й найгідніші вчинки цієї групи, чому би я мав уникати моральної відповідальности за її гріхи та злочини?»[340].

Подібну позицію висловлював також Тарас Возняк. Він писав: «Якщо я вважаю себе спадкоємцем того достойного, що вони вчинили і що складає суть буття українцем чи поляком, то чому я волію не згадувати про те недобре, а інколи і злочинне, до чого вони також були причетні? (…) За це треба відповідати (не юридично, звісно,…). (…) Головна проблема полягає не в тому, щоб тільки оцінити минуле і зревізувати наші національні версії історії. Проблема полягає в тому, щоби вилучити через осуд та каяття (як засоби очищення, а не покарання, про що всі забули) усунути з українськости та польськости ті елементи, що можуть повторно спровокувати щось подібне»[341].

Для реалізації моделі примирення «вибачаємо і просимо прощення» була необхідною позиція церкви. Її послідовно намагався реалізовувати глава УГКЦ кардинал Любомир Гузар. У квітні в інтерв'ю газеті «День» він наголошував, що у волинській «трагедії» винні обидві сторони і повідомляв, що ведуться переговори з РКЦ в Польщі про спільну декларацію, яка б мала повторювати декларацію 1987 р., проголошену верховним архієпископом УГКЦ Мирославом-Іваном Любачівським та польським примасом Юзефом Ґлемпом: «Видамо декларацію нібито з нагоди Волині, але не підкреслюючи Волині. Тільки

[340] Я. Грицак Наше і дуже наше горе. *Критика.* 2003. ч. 7-8. URL: https://krytyka.com/ua/articles/nashe-i-duzhe-nashe-hore (дата звернення: 24.12 2018).
[341] Т. Возняк Мамай чи майбутнє. *Критика.* 2003. ч. 7-8. URL: https://krytyka.com/ua/articles/mamay-chy-maybutnie (дата звернення: 28.01 2020).

стверджуючи, що такі речі бували в історії, …»[342]. Зрозуміло, що така позиція не могла бути сприйнятою ні в польському суспільстві, ні, напевно, в церкві. З іншого боку, в самій УГКЦ звучали голоси (за словами о. Богдана Праха, вони були у меншості), що греко-католики не повинні брати участі у дискусії про волинські події, до яких вони непричетні[343]. Однак важливо те, що глава УГКЦ намагався вести діалог у справі масових вбивств на багатоконфесійній Волині, де ця Церква була представлена дуже незначною мірою.

Висловлені наміри були незабаром реалізовані не у спільній декларації, а у зверненні ієрархії УГКЦ до українців і поляків, в якому читаємо: «… наше минуле ми маємо собі взаємно пробачити, а нас, сучасних, прийняти такими, які ми є. Правда полягає в тому, що нас кривдили, але правдою також є, що і ми кривдили». В цьому документі згадувалася і декларація 1987 р.: «Далекоглядний акт світлих мужів наших Церков і досі не став для нас благословенням. Та ми розглядаємо його як завдання для нас спільно шукати і знайти розв'язку. Взаємне пробачення є і буде першим кроком до неї»[344].

Це звернення залишилося без помітної реакції з польського боку. Коротка згадка про нього містилася у католицькому виданні „Tygodnik powszechny", проте автор статті навіть не коментував саме звернення, тільки писав про українську непам'ять про Волинь, полемізуючи з публікацією у греко-католицькій газеті «Арка», і доходив до висновку, що українські греко-католики не почули главу своєї Церкви[345].

Екуменічна молитва за польсько-українське примирення та пам'ять загиблих на Волині відбулася в Любліні у візантійському обряді за участі греко-католицького єпископа Софрона Мудрого та римо-католицьких польських єпископів Мечислава Цисло та Ришарда Карпінського. Ця молитва відбувалася в

---

[342] Л. Гузар «Тільки відкинувши все, що розділяє, церкви можуть об'єднатися» / підготувала К. Ґудзик. *День*. 2003. № 76 (25 квітня). URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/akciya-dnya/tilki-vidkinuvshi-vse-shcho-rozdilyaie-cerkvi-mozhut-obiednatisya (дата звернення: 03.02 2020).

[343] Інтерв'ю з о. Богданом Прахом. 20 лютого 2019.

[344] Послання єрархії Києво-галицької митрополії Української греко-католицької церкви до українського і польського сусідніх народів – братів у Христі. *Соціально зорієнтовані документи Української греко-католицької церкви.* С. 284.

[345] J. Strzałka Wokół Wołynia. *Tygodnik Powszechny.* 2003. Nr 22 (1 czerwca). URL: https://www.tygodnikpowszechny.pl/wokol-wolynia-155586 (дата звернення: 30.01 2020).

рамках конференції присвяченої волинським подіям. Організаторами заходу були Європейський колегіум українських і польських університетів та Українське греко-католицьке душпастирство в Любліні[346].

Напередодні самого відзначення роковин волинських подій був опублікований лист Папи Івана Павла II до поляків і українців, в якому він закликав до взаємного прощення та «визнати помилки минулого, розбудити власне сумління щодо нинішніх компромісів і відкрити серця для справжнього, тривалого навернення»[347]. В Україні ще у квітні ЗМІ анонсували, що під час свого візиту до Італії спікер ВРУ Володимир Литвин звернувся до Папи з проханням про його слово до українського і польського народів у справі «Волині»[348].

На лист Папи Римського позитивно відреагували українські та польські інтелектуали і політики. Історик Єжи Клочовський з цього приводу писав: «Принципово важливою справою є , аби ми разом – і українці, і поляки – вміли поглянути на себе з найбільшою доброзичливістю та оцінили важливість взаємних стосунків не лише для нас, але і для наших сусідів та Європи. Для католиків і християн з обох сторін це є тим більше додатковим обов'язком до чинного та відповідального залучення до справи примирення. Яким же актуальним тут є заклик Папи до поважного розрахунку сумління» (перекл. з пол.)[349].

У той же час, 9-10 липня у Львові відбулася зустріч груп, утворених представниками УГКЦ та РКЦ на чолі з єпископами Софроном Мудрим і Ришардом Карпінським. На зустрічі говорили про міжнаціональне та міжцерковне примирення, в тому числі і про питання «Волині». Судячи з повідомлення у газеті «Поступ», єпископи, принаймні український, намагалися більше наголошувати на

---

[346] О. Ігнатова Танці до порозуміння. *Поступ.* 2003. 9 травня. URL: http://postup.brama.com/usual.php?what=9823 (дата звернення: 07.02 2020).;
Modlitwa za pomordowanych. *Gazeta Wyborcza.* Lublin. 2003. 8 maja. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/2078586/Modlitwa-za-pomordowanych (дата звернення: 19.01 2019).

[347] Лист Івана Павла II. *Поступ.* 2003. 10 липня. URL: http://postup.brama.com/usual.php?what=11734 (дата звернення: 26.11 2018).

[348] Про це див., наприклад: С. Махун Острозькі діалоги. *День.* 2003. № 69 (16 квітня). URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/ostrozki-dialogi (дата звернення: 23.01 2020).

[349] J. Kłoczowski Praca nad pamięcią. *Tygodnik Powszechny.* 2003. Nr 29 (20 lipca). URL: https://www.tygodnikpowszechny.pl/praca-nad-pamiecia-154510 (дата звернення: 30.01 2020).
Про реакцію на лист Папи див також у: Szlak pojednania. *Gazeta Wyborcza.* 2003. 9 lipca. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/2134167/Szlak-pojednania (дата звернення: 21.01 2019).

позитивних моментах спільної історії та не помічати проблеми «Волині»: «Церква однозначно засуджує вбивства, а щодо теперішньої ситуації, то, на думку архієрея Софрона Мудрого, Волинь – це кістка, яку кинули українцям і полякам, щоб їх пересварити»[350]. Очевидно, зустрічі в травні у Любліні та в липні у Львові були лише спробами налагодження контактів між самими церквами, а погляди на волинські події були на стільки різними, що якихось спільних заяв не могло бути.

Під час жалобних урочистостей у Павлівці відбулася також меса, яку очолив римо-католицький митрополит Львова кардинал Мар'ян Яворський. На ній був присутній і кардинал Любомир Гузар, що викликало позитивну реакцію у Польщі[351].

Діалог інтелектуалів миротворців, а також УГКЦ та РКЦ у волинському питанні був значно складнішим, ніж у справі «Цвинтаря Орлят». Ця проблема вимагала більш критичної переоцінки та подолання своєї історії. Обставини для цього, принаймні в Україні, були не надто сприятливими. Все ж, діалог тривав, утворення уявної стіни та ізоляції від Заходу, чого побоювалися деякі українські прихильники примирення, не трапилося.

Підсумовуючи, можна сказати, що 2003 рік був переломним, тому що «волинська» дискусія все-таки відбулася, особливо в Україні. Відзначення 60-х роковин масових вбивств на Волині відбулося передусім завдяки застосуванню владних ресурсів. Однак мало значення також те, що мнемонічні воїни з обох сторін не мали настільки сильних позицій, щоб цьому перешкодити. Цьому сприяла і позиція мнемонічних відмовників, які не втручалися в дискусії та принаймні не заважали вести діалог.

Важливе значення мала дискусія в середовищі інтелектуалів, які сформували саму ідею примирення та запропонували альтернативний до офіційного спосіб діалогу про травматичну пам'ять минулого, який мав духовний вимір та водночас виник з прагматичної необхідності збереження добрих відносин між державами та суспільствами. Головним досягненням цього діалогу

[350] І. Сиривко Крок до порозуміння. *Поступ.* 2003. 11 липня. URL: http://postup.brama.com/usual.php?what=11767 (дата звернення: 29.01 2020).
[351] M. Wojciechowski Pierwszy krok. *Gazeta Wyborcza.* 2003. 12 lipca. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/2138574/Pierwszy-krok (дата звернення: 21.01 2019).

були спроби переосмислення власного минулого. В незалежній Україні вони тільки починалися.

Попри спільне відзначення роковин, польсько-українське поле пам'яті про масові вбивства на Волині залишалося розділеним. Проте це відзначення дозволило зняти напругу у двосторонніх відносинах на певний час. Глибокого примирення не відбулося з кількох причин. По-перше, формулювання спільних заяв президентів і парламентів були компромісними і не задовольняли жодну зі сторін. По-друге, сама акція у Павлівці відбувалася під наглядом міліції, їй бракувало свідомої (не через вказівку влади) участі громадськості з українського боку, зокрема місцевого населення. Однак навіть у такому обмеженому вигляді ця акція могла сприяти як припиненню дискусій, що й спостерігалося найближчі кілька наступних років, так і подальшому, глибшому та більш відкритому діалогу при більшому плюралізмі в політиках пам'яті Польщі та України в наступні роки. Проте політизація історії та різні історичні пам'яті про масові вбивства на Волині та польсько-український конфлікт взагалі в обох країнах спричинили подальше загострення «волинської» дискусії, починаючи з 2008 р.

РОЗДІЛ IV
ЗМЕНШЕННЯ ТА ЧЕРГОВЕ ЗРОСТАННЯ НАПРУГИ У ВОЛИНСЬКІЙ ДИСКУСІЇ. АКЦІЇ ПРИМИРЕННЯ В 70-ТІ РОКОВИНИ МАСОВИХ ВБИВСТВ У 2013 Р.[352]

4.1. Зміни влад в Україні та Польщі і двосторонні історичні дискусії

Після відзначення 60-х роковин волинських подій дискусії про них на якийсь час майже припинилися. Коли в Україні у 2004 р. відбулася Помаранчева революція, Польща на рівні влади та громадськості демонструвала їй підтримку та солідарність. Польські політики на чолі з президентом Александром Кваснєвським відіграли активну роль в політичному вирішенні конфлікту між владою та опозицією і недопущенні його силового розв'язання. Ці події мали позитивний вплив на польсько-українські відносини. У червні 2005 р. відбулося відкриття «Цвинтаря орлят» у Львові за участю президентів Віктора Ющенка та Александра Кваснєвського. У той же час у Варшаві та Львові УГКЦ та РКЦ Польщі проголосили символічний акт примирення, наслідуючи лист польських єпископів до німецьких 1965 р.[353]. У травні 2006 р. відбулася акція примирення у Павлокомі за участю президентів Віктора Ющенка і Леха Качинського. Хоча дослідниця Кароліна Віґура і стверджує, що акцію в Павлокомі можна інтерпретувати в категоріях політичного кічу через брак глибшої дискусії та уникання у промовах президентів контроверсійних моментів, все ж вона пройшла у добрій атмосфері[354]. У 2007 р. президенти, Лех Качинський та Віктор Ющенко, видали спільну заяву з приводу 60-ї річниці акції «Вісла»[355].

Деякий час здавалося, що історичні конфлікти відійшли на другий план. У вересні 2006 р. Ярослав Грицак стверджував: «Українсько-польське примирення останніх десятиліть сміливо можна назвати одним із найбільших історичних явищ Східної та Центральної Европи після падіння комунізму. За історичною вагою

[352] Скорочену версію розділу див. T. Banakh Акції примирення в сімдесяті роковини масових вбивств 1943 р. на Волині. *Studia Polityczne.* 2022. T. 50, Nr 4. S. 293 – 315. DOI: https://doi.org/10.35757/STP.2022.50.4.11.
[353] M. Melnyk Pojednanie polsko-ukraińskie... S. 105 – 107.
[354] K. Wigura Wina narodów... S. 93 – 104.
[355] R. Drozd Prawda i przebaczenie... S. 186 – 187.

його можна порівняти з повоєнним французько-німецьким примиренням. Як заснування осі Париж–Бонн стало підставою для творення нової Західної Європи, так вісь Варшава–Київ має шанси витворити нову геополітичну реальність стабільности в цій частині світу»[356].

Протягом 2005 р. і в Україні, і в Польщі змінилася влада. В обох країнах, хоча й різною мірою, посилилася роль правих політичних сил і тенденції до загострення історичних дискусій продовжилися. В Україні дискусії про ОУН і УПА та Другу світову війну перейшли в публічну площину та часом використовувалися у боротьбі політиків за електорат. Однак спроби президента Віктора Ющенка та частини депутатів надати УПА статус учасниці бойових дій у Другій світовій війні та урівняти її ветеранів у статусі з ветеранами Червоної армії зазнали невдач через спротив опозиції та принаймні частини соціалістів, які певний час належали до «помаранчевого» табору[357].

З ініціативи президента у 2006 р. було створено Український інститут національної пам'яті (далі УІНП). Польський ІНП слугував взірцем для українського радше номінально. Створення ІНП в Україні, на відміну від Польщі, не супроводжувалося ніяким публічним обговоренням. УІНП виконував лише дослідницькі та просвітницькі функції і не дорівнював польському ІНП ні за масштабами своєї діяльності, ні за розмірами фінансування. В розпорядження УІНП не було передано архівів КДБ і він не мав слідчого відділу[358].

Натомість у Польщі після приходу до влади право-консервативної ПіС загострилися суперечки про ПНР та перехід після комунізму. Праві політики критикували декомунізацію за непокараність комуністичних функціонерів та агентів і вважали її занадто м'якою. Крім цього, суперечки точилися також довкола Другої світової війни та відносин Польщі із сусідами. У націонал-консервативних середовищах було невдоволення політикою лівих та ліберальних

---

[356] Я. Грицак Що по Ґедройцеві. Текст доповіді, виголошеної на конференції «Єжи Ґедройць : культура – політика – XX століття» (Варшавський університет, 25-27 вересня 2006 року). Опубліковано у: Я. Грицак Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї. Київ: Критика, 2011. С. 195 – 196.
[357] Детальніше про це див.: О. Гриценко Президенти і пам'ять. С. 736 – 741.
[358] О. Гриценко Президенти і пам'ять. С. 435 – 458.; Г. Касьянов Past continuous. S. 134 – 151.;
А. Портнов Інститут національної пам'яті в Польщі та в Україні. Спроба порівняння // Його ж, Історії для домашнього вжитку. С. 121 – 132.

сил, яка, на їхню думку, була надто критичною до польських провин і містила недостатньо уваги до польських жертв. Вони вважали, що Польща на рівні держави повинна провадити історичну політику, яка б обстоювала передусім польські інтереси[359].

Незважаючи на певні тенденції до ексклюзивного бачення історії, польська політика щодо України продовжувала лінію, сформовану паризькою «Культурою» та «Солідарністю».

Президенти України Віктор Ющенко та Польщі Лех Качинський нерідко апелювали до історичної пам'яті та використовували національний жертовний чи героїчний історичний наратив у своїх промовах. Однак обом президентам добре вдавалося знаходити порозуміння у конфліктних питаннях польсько-української історії, в тому числі за рахунок покладання провин на треті сили, зокрема на Росію. За їхньої участі відбулися спільні коммеморативні акції у Павлокомі в травні 2006 р., а також у Гуті Пеняцькій (Україна, Львівська обл.) у лютому 2009 р.

У цей період волинське питання, хоча й відійшло на марґінес у публічних дискусіях, нікуди не зникло і залишалося нерозв'язаним. Політики найвищого рангу намагалися до нього не повертатися. Репрезентанти польських жертв (мнемонічні воїни) залишалися цим незадоволені і, здається, це невдоволення з часом тільки зростало.

В публічному просторі після відзначення 60-х роковин волинських подій та дискусій про нього волинська проблема чи не вперше з'явилася наприкінці березня 2005 р. Одна з кресових організацій, «Товариство любителів Волині та Полісся» організувала виставку в краківському палаці мистецтв, на якій демонструвалися малюнки невідомого автора із зображеннями різних жорстокостей, якими, за його баченням, супроводжувалися вбивства українцями поляків на Волині. На виставці також поширювалися книги про масові вбивства на Волині авторів та авторок, популярних у кресових середовищах:

[359] Такі погляди висловлювалися не лише політиками, але були поширені також серед частини інтелектуалів. Див., наприклад: Pamięć i odpowiedzialność / pod red. R. Kostro i T. Merty. Kraków–Wrocław: Ośrodek Myśli Politycznej; Centrum Konserwatywne, 2005. 169 s.

Віктора Поліщука, Еви та Владислава Сємашків, Едварда Пруса, Щепана Сєкерки, Люцини Кулінської та ін.[360].

У 2007 р. дискусію викликала ініціатива все тих же кресових середовищ поставити пам'ятник жертвам УПА у формі прив'язаних до дерева дітей. Таку концепцію пам'ятника запропонував архітектор Мар'ян Конєчний на підставі фотографії, яка нібито була свідченням вбивства польських дітей упівцями чи то в м. Козова сучасної Тернопільської обл., чи то в іншому місті або селі зі співзвучною назвою на межі 1943-1944 рр.[361].

Ця ініціатива викликала протест більше сотні польських інтелектуалів, політиків та митців. Вони звернулися з відкритим листом до голови міської ради Варшави Леха Яворського, в якому висловили сподівання, що міські депутати не допустять до нівелювання зусиль «багатьох людей доброї волі, які день за днем наближають польсько-українське примирення»[362]. Міська влада Варшави таки не дала згоди на пам'ятник з якихось формальних причин. Мабуть, активна позиція авторитетних представників польської інтелектуальної та політичної еліти зіграла свою роль.

Згодом історик Даріуш Столя та студентка Ада Рутковська виявили, що фотографії, які поширювалися в багатьох виданнях кресов'ян (вперше з'явилися у 1993 р. у вроцлавському журналі „Na Rubieży"), насправді не є фотографіями польських дітей з Галичини чи Волині. Це були фотографії дітей, вбитих власною збожеволілою від горя матір'ю у 1923 р. поблизу м. Радимно (Польща). Вони були взяті з психіатричного журналу[363]. Це однак не переконало ініціаторів встановлення пам'ятника. Вони вважали, що, навіть якщо ці конкретні фотографії

---

[360] R. Romanowski, P. Smoleński Kresy we krwi polskiej. *Gazeta Wyborcza.* 2005. 30 marca. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/4337289/Kresy-we-krwi-polskiej (дата звернення: 19.07 2019).

[361] M. Wojtczuk UPA – upiory historii. *Gazeta Wyborcza.* Dodatek Gazeta Stoleczna. 2007. 27 lutego. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/4825690/UPA---upiory-historii (дата звернення: 31.07 2019).;
P. Semka W sprawie pomnika ofiar UPA. *Rzeczpospolita.* 2007. 28 lutego. URL: https://archiwum.rp.pl/artykul/667938-W-sprawie-pomnika-ofiar-UPA.html (дата звернення: 06.03 2020).

[362] Ten pomnik nie służy pamięci ofiar ani pojednaniu. *Gazeta Wyborcza.* Dodatek Gazeta Stoleczna. 2007. 14 marca. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/4834296/TEN-POMNIK-NIE-SLUZY-PAMIECI-OFIAR-ANI-POJEDNANIU (дата звернення: 24.01 2019).

[363] A. Rutkowska, D. Stola Fałszywy opis, prawdziwe zbrodnie. *Rzeczpospolita.* 2007. 19 maja. URL: https://archiwum.rp.pl/artykul/682921-Falszywy-opis-prawdziwe-zbrodnie.html (дата звернення: 09.03 2020).

не є фотографіями польських жертв з Волині чи Галичини, це не заперечує факту, що подібні жорстокості там відбувалися[364].

Хоча волинське питання і відійшло на другий план, проте залишалося невирішеним. Намагання уникнути конфліктних історичних питань у польсько-українських відносинах та одночасне збільшення уваги до історії в обох країнах створювали потенційну загрозу для загострення конфлікту пам'ятей.

4.2. Продовження діалогу істориків

У 2005-2008 рр. була спроба продовження спільних семінарів істориків «Україна-Польща: важкі питання». Відбулося ще три семінари у Варшаві, Торуні та Львові[365]. Можна зауважити, що змінилися організатори цих семінарів та частково склад їх учасників. До організації семінарів долучилися ІНП (у 2005 р.) і торунський університет ім. Миколая Коперника (2006 р.) з польського боку та Львівський національний університет ім. Івана Франка (2006 р.), а також Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, УІНП та Центр досліджень визвольного руху (ЦДВР)(2008 р.) з українського. Представники ССВАК й далі були на семінарах і продовжували брати в них активну участь. Дискусії були подібними до попередніх і часом ставали досить емоційними. Надалі фактично залишалися «польська» та «українська» сторони, попри заяви про неупередженість. Водночас обговорювалися відкриття та публікації нових джерел і були елементи конструктивного наукового пошуку. Значною мірою ці дискусії залежали від того, до якого історіографічного напрямку належали історики, які брали у них участь.

На семінарі 2005 р. найбільш суперечливим стало питання про вплив ідеології ОУН на антипольську акцію на Волині та в Галичині. Польські історики,

---

[364] P. Głuchowski, M. Kowalski Podobno była piękna. *Gazeta Wyborcza.* 2007. 16 lipca. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/4910640/Podobno-byla-piekna (дата звернення: 24.01 2019).

[365] Україна-Польща: важкі питання. Т. 10: Матеріали XI міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 26-28 квітня 2005 року. Варшава: Тирса, 2006.;
Polska-Ukraina: trudne pytania. T. 11: Materiały XII międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej". Toruń, 11-12 października 2006. Warszawa, 2009.;
XIII міжнародний науковий семінар «Україна-Польща: важкі питання». Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2008-06-03. URL: http://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/news/news/?newsid=18 (дата звернення: 02.09 2021).

як і в 1990-х рр., більш або менш категорично заявляли, що причиною проведення ОУН (Б) і УПА антипольської акції була ідеологія організації. Натомість українські історики (головним доповідачем по цьому питанні був Леонід Зашкільняк) не заперечували, що УПА проводила антипольську акцію, однак бачили її причини не в ідеології ОУН (Б), а у воєнних обставинах і неможливості порозуміння з польським підпіллям та еміграційним урядом. Українські історики говорили також про польські акції проти українців і називали події на Волині та в Галичині війною (Леонід Зашкільняк і Володимир В'ятрович, який вперше долучився на цьому семінарі). Це сприймалося деякими польськими учасниками семінару як релятивізація польських жертв[366].

На наступному семінарі у 2006 р. дискусію про вбивства на Волині спровокувала доповідь Андрія Боляновського, який тоді вперше взяв участь у семінарі, про українців та поляків в німецькій поліції на Волині та в Галичині. Левову частку цієї доповіді автор присвятив антиукраїнським акціям польської поліції на німецькій службі на Волині. За словами історика, він хотів показати, що ситуація на Волині виглядає не так однозначно і що там постраждали також українці. Ця доповідь спричинила досить гостру реакцію частини польських учасників. У тому семінарі також вперше брали участь Ева Сємашко та Люцина Кулінська, які представляли позицію кресових середовищ. Попри напружені моменти, до значних розходжень не дійшло і вдалося домовитись про наступний семінар[367].

Наступний і останній семінар відбувся у Львові у 2008 р. Його матеріали так і не були опубліковані. За словами Леоніда Зашкільняка, їхній публікації не сприяла суспільно-політична ситуація[368]. Тоді наближалися 65-ті роковини масових вбивств на Волині і в Польщі це питання вже почало набирати гостроти. Таким чином, продовження семінарів не принесло якихось значних результатів.

Є свідчення про те, що у 2009 р. була спроба відновити діалог істориків. У листопаді 2009 р. відбулася зустріч представників польського і українського ІНП і

[366] Україна-Польща: важкі питання. Т. 10. С. 15 – 77, 269 – 297, 318 – 334, 355 – 357.
[367] Polska–Ukraina: trudne pytania. T. 11. S. 51 – 112.
[368] Інтерв'ю з Леонідом Зашкільняком. 27 листопада 2019.

Національної академії наук України, на якій був узгоджений новий план заходів для зменшення напруги у двосторонніх відносинах. Проте цей план не був реалізований через загибель у Смоленській катастрофі голови польського ІНП Януша Куртики[369].

4.3. поступове загострення волинського питання

У 2008 р. була 65-та річниця масових вбивств на Волині, до відзначення якої готувалися кресові та ветеранські середовища. Конференцію з цього приводу організував польський ІНП. Президент Лех Качинський дистанціювався від цієї конференції, аби не псувати стосунки з Україною, оскільки вже в її назві йшлося про «геноцид поляків на кресах» (потім замінили на «екстермінацію»), а деякі її учасники були відомі своїми радикальними і необґрунтованими поглядами на волинські події. Так, наприклад, професор політології Ришард Шавловський характеризував їх як „genocidium atrox" – особливо жорстокий геноцид, що своєю жорстокістю перевищував нацистські та сталінські злочини[370]. раніше у пресі повідомлялося, що Лех Качинський має взяти патронат над цією конференцією. Спочатку на неї запросили лише польських істориків, однак потім таки запросили й українських – Леоніда Зашкільняка та Ігоря Ільюшина. У ній брав участь також Ігор Галагіда – польський історик українського походження, який тоді працював в польському ІНП[371]. За словами Леоніда Зашкільняка, на цій конференції задавали тон ветерани і кресов'яки, а більш поміркані голоси не були почутими[372]. Варто зазначити, що в той період в ІНП сформувалася впливова група істориків правих поглядів, які більшою мірою наголошували на польських жертвах і менше звертали увагу на жертв інших національностей[373].

---

[369] Інтерв'ю з Леонідом Зашкільняком. 27 листопада 2019.; Інтерв'ю з Олею Гнатюк. 22 жовтня 2020.

[370] R. Szawłowski Kwalifikacja prawna tzw. Akcji antypolskiej na Kresach Wschodnich w latach czterdziestych XX wieku jako ludobójstwa. *Wołyń 1943 – rozliczenie. Materiały przeglądowej konferencji naukowej „W 65. rocznicę eksterminacji ludności polskiej na kresach wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich", Warszawa 10 lipca 2008*. Warszawa, 2010. S. 55.

[371] Wołyń 1943 – rozliczenie...; O Wołyniu później i ciszej. *Gazeta Wyborcza.* 2008. 21 czerwca. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/5125915/O-Wolyniu-pozniej-i-ciszej (дата звернення: 03.08 2019).

[372] Інтерв'ю з Леонідом Зашкільняком. 27 листопада 2019.

[373] Детально про це Див.: G. Motyka Zapomnijcie o Giedroyciu. *Gazeta Wyborcza.* 2008. 24 maja. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/5103213/Zapomnijcie-o-Giedroyciu (дата звернення: 25.01 2019).

Президент Лех Качинський звернувся з листом, який представник його канцелярії прочитав під час жалобних урочистостей з нагоди 65-х роковин масових вбивств на Волині. В листі президент висловив пошану жертвам «трагедії Волині» і жодним словом не згадав про винуватців вбивств[374]. Така позиція Леха Качинського викликала невдоволення у кресових середовищах та серед частини його прибічників[375].

Перед цим у польському Сеймі був зареєстрований проєкт ухвали про визнання волинських подій геноцидом та проголошення 11 липня «днем пам'яті мучеництва кресов'ян», однак не був прийнятий. Його ініціаторами були депутати від Польської селянської партії (ПСП на чолі з Ярославом Каліновським[376].

Невдоволення позицією президента Леха Качинського щодо волинських подій стало однією з причин спільного відкриття пам'ятника загиблим полякам у Гуті Пеняцькій (Львівська обл.) президентами Польщі та України[377], що відбулося 28 лютого 2009 р. Про причетність українців до вбивств поляків у цьому селі точилися дискусії. Деякі українські історики це заперечували, тому депутати Львівської обласної ради закликали президента Віктора Ющенка не брати участі у цьому заході. Свій мітинг влаштували і представники ВО «Свобода», проте не перешкоджали промовам президентів. Обидва президенти взяли участь у відкритті пам'ятника загиблим. У своїх промовах вони не згадували про винуватців,натомість робили наголос на жертвах і говорили, що і поляки і українці були жертвами нацистського та радянського тоталітарних режимів[378].

Це була остання спільна акція президентів Леха Качинського та Віктора Ющенка. У вересні того ж року відбувалися пам'ятні заходи у Сагрині

---

[374] L. Kaczyński Bohaterskie i tragiczne losy Wołynia głęboko wrosły w historię Polski. 2008. 11 lipca. URL: http://www.prezydent.pl/archiwum-lecha-kaczynskiego/aktualnosci/rok-2008/art,148,816,bohaterskie-i-tragiczne-losy-wolynia-gleboko-wrosly-w-historie-polski.html (дата звернення: 14.12 2020).

[375] C. Gmys Smutna rocznica rzezi Wołynia. *Rzeczpospolita.* 2008. 11 lipca. URL: https://www.rp.pl/artykul/161085-Smutna-rocznica-rzezi-Wolynia.html (дата звернення: 14.12 2020).

[376] Projekt uchwały Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w sprawie uczczenia 65. rocznicy ludobójstwa dokonanego na ludności polskiej Kresów Wschodnich II RP. 6 maja 2008. URL: http://orka.sejm.gov.pl/Druki6ka.nsf/0/ECC44651F18367ACC125749000372480/$file/814.pdf (дата звернення: 06.06 2021).; C. Gmys Smutna rocznica rzezi Wołynia...

[377] Інтерв'ю з Ґжеґожем Мотикою. 8 березня 2019.; G. Motyka Wołyń'43... S. 223.

[378] Г. Терещук Черговий урок патріотизму від поляків. *Радіо Свобода.* 2009. 1 березня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/1501103.html (дата звернення: 14.12 2020).;
M. Zawadzki, M. Wojciechowski Pojednanie pod Lwowem. *Gazeta Wyborcza.* 2009. 2 marca. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/5271265/Pojednanie-pod-Lwowem (дата звернення: 04.08 2019).

(Польща), де вони також мали брати участь. Проте Лех Качинський на них не приїхав. У ПіС точилися дискусії щодо українського питання, у Польщі наближалися президентські вибори. Жести примирення з Україною не додавали популярності Лехові Качинському серед електорату ПіС[379].

У липні 2009 р. польський Сейм прийняв ухвалу з нагоди 66-ї річниці масових вбивств на Волині «У справі трагічної долі поляків на Східних Кресах». Ініціатором її прийнятя, судячи зі вступного слова тодішнього маршалка Сейму і майбутнього президента Броніслава Коморовського, був вже згаданий депутат від ПСП Ярослав Каліновський. Ця ухвала приймалася без дискусій на самому засіданні Сейму та без голосування. Маршалок зачитав проєкт ухвали, який депутати підтримали оплесками. Очевидно, текст ухвали був компромісним. У ньому йшлося про вшанування польських жертв та жертв інших національностей «антипольської акції – масових вбивств, що мали характер етнічної чистки та ознаки геноциду», згадувалося і українських цивільних жертв[380].

Це була перша ухвала польського Сейму стосовно волинських подій після спільної ухвали Сейму та ВРУ 2003 р. Вона була мало помітною і не викликала значних дискусій в Україні. Лише в газеті «День» було опубліковано кілька коментарів істориків і політиків, а також заяву львівського товариства «Надсяння» з приводу ухвали. В публікації наголошувалося на тому, що ухвала «нагнітає антиукраїнську істерію та ображає національну гідність українців», хоча коментарі були різними. Так, наприклад, Леонід Зашкільняк зазначив, що ухвала «написана досить толерантно», проте не погодився з терміном «Східні Креси», вжитим в ухвалі, а також висловив думку, що в Україні можна було б прийняти подібну постанову про вшанування пам'яті українських жертв і поставити «крапку» в дискусії про польсько-український конфлікт під час Другої світової війни[381]. Однак дискусії тільки загострювалися.

---

[379] M. Wojciechowski PiS ma problem z Ukrainą. *Gazeta Wyborcza.* 2009. 7 września. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7079157/PIS-MA-PROBLEM-Z-UKRAINA (дата звернення: 07.08 2019).

[380] Sprawozdanie stenograficzne z 46 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 15 lipca 2009 r. (drugi dzień obrad). URL: http://orka2.sejm.gov.pl/StenoInter6.nsf/0/11E1215583C6F054C12575F40077F9F2/$file/46_b_ksiazka.pdf (дата звернення: 03.06 2021).

[381] І. Сюндюков Небезпечна подачка екстремістам. *День.* 2009. 1 серпня. URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/nebezpechna-podachka-ekstremistam (дата звернення: 02.06 2021).

Негативний вплив на польсько-українські відносини мала героїзація Степана Бандери в Україні. У серпні 2009 р. значну увагу в Польщі викликав велопробіг кільканадцяти підлітків з кількома дорослими організаторами «Європейськими стежками Степана Бандери», який намагався провести благодійний фонд «Еко-милосердя» за сприяння львівської обласної влади. Цей велопробіг мав проходити кількома містами Польщі, що викликало активний протест польських кресових та ветеранських середовищ на чолі зі священиком Тадеушем Ісаковічем-Залеським, який у той час став одним з найпомітніших голосів кресов'ян. Попри протести, четверо учасників велопробігу вирушили до Польщі, де отримали заборону на в'їзд. Формальною причиною було зазначення іншої мети поїздки при отримані віз. Ймовірно, польський уряд прийняв таке рішення, аби не допустити сутички українських велосипедистів з польськими протестувальниками, які мітингували в Медиці, поблизу кордону з Україною. На протест вийшли члени націоналістичної організації «Всепольська молодь» („Młodzież Wsechpolska") та «Товариства пам'яті перемиських орлят». Заборона на в'їзд викликала деяке обурення у Львові. У центральних українських ЗМІ вона була мало помітною[382].

Цей епізод міг би залишитися невеликим інцидентом. Однак наприкінці свого президентського терміну, перед другим туром виборів, 20 січня 2010 р., Віктор Ющенко присвоїв Степанові Бандері звання Героя України. Це викликало багато суперечок не лише в Україні, а й в сусідніх державах, в тому числі в Польщі, та навіть у європарламенті з ініціативи польського депутата. Хоча цей указ не був першим актом героїзації націоналістичних діячів, зокрема в жовтні 2007 р. Віктор Ющенко присвоїв звання Героя України головнокомандувачу УПА Романові Шухевичу, однак це не викликало такого резонансу. Степан Бандера сприймався як головний символ націоналістичного руху. Хоча він не мав відношення ні до створення УПА, ні до вбивств поляків на Волині, в Польщі указ

[382] Г. Терещук Українсько-польський скандал на імені Степана Бандери. *Радіо Свобода.* 2009. 11 серпня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/1797625.html (дата звернення: 30.10 2022).;
M. Kobiałka Szłaban na rajd Bandery. *Gazeta Wyborcza.* 2009. 8 sierpnia. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7064102/Szlaban-na-rajd-Bandery (дата звернення: 25.01 2019).

Віктора Ющенка сприйняли дуже негативно[383]. Таке рішення українського президента , який попередньо не повідомив про нього свого польського колегу, було особистою образою для Леха Качинського[384].

Польсько-українські історичні дискусії вийшли за межі двосторонніх. Польський депутат Європарламенту Павел Залевський запропонував внести в резолюцію Європарламенту щодо України пункт про героїзацію Степана Бандери. Цю резолюцію прийняли. В ній загалом йшлося про президентські вибори, які пройшли в Україні та подальше зближення України з Європою. Разом з тим у 20 пункті висловлювався жаль з приводу указу колишнього президента та сподівання, що «нове українське керівництво перегляне такі рішення і зберігатиме відданість європейським цінностям»[385]. «Якщо Україна думає про членство в Євросоюзі, вона має переглянути роль Бандери в історії та його діяльність» – сказав Павел Залевський[386].

Тим часом в Україні не бракувало внутрішніх криз і конфліктів. До влади прийшов президент Віктор Янукович. Політики обох таборів використовували поділену історичну пам'ять, що сприяло ще більшому поділу суспільства. Перебуваючи з візитом у Москві, 5 березня 2010 р. Віктор Янукович пообіцяв скасувати укази Віктора Ющенка про присвоєння звання Героя України Степанові Бандері та Романові Шухевичу до Дня Перемоги[387]. Це здійснив вже у квітні донецький окружний адміністративний суд[388].

---

[383] L. Kaczyński Oświaczenie ws. nadania Stepanowi Banderze tytułu Bohatera Ukrainy. 2010. 4 lutego. URL: http://www.prezydent.pl/archiwum-lecha-kaczynskiego/aktualnosci/rok-2010/art,9,1173,oswiadczenie-ws-nadania-stepanowi-banderze-tytulu-bohatera-ukrainy.html (дата звернення: 11.05 2021).

[384] Інтерв'ю з Ґжеґожем Мотикою. 8 березня 2019; інтерв'ю з Ярославом Грицаком. 2 січня 2019.

[385] Резолюція Європарламенту щодо ситуації в Україні. *УНІАН.* 2010. 26 лютого. URL: https://www.unian.ua/world/330010-rezolyutsiya-evroparlamentu-schodo-situatsiji-v-ukrajini-povniy-tekst.html (дата звернення: 24.04 2021).

[386] А. Гетьманчук Павел Залевскі: «Якщо Україна думає про членство в Євросоюзі, вона має переглянути роль Бандери в історії». *Дзеркало тижня.* 2010. № 10 (13-19 березня). URL: https://zn.ua/ukr/internal/pavel_zalevski_yakscho_ukrayina_dumae_pro_chlenstvo_v_evrosoyuzi,_vona_mae_pereglyanuti_rol_banderi_.html (дата звернення: 06.12 2020).

[387] Янукович пообіцяв Медведєву скасувати указ про присвоєння Бандері Героя. *УНІАН.* 2010. 5 березня. URL: https://www.unian.ua/politics/332535-yanukovich-poobitsyav-medvedevu-skasuvati-ukaz-pro-prisvoennya-banderi-geroya.html (дата звернення: 12.05 2021).

[388] Донецький суд скасував указ Ющенка про присвоєння Бандері звання Героя. *УНІАН.* 2010. 2 квітня. URL: https://www.unian.ua/politics/343417-donetskiy-sud-skasuvav-ukaz-yuschenka-pro-prisvoennya-banderi-zvannya-geroya.html (дата звернення: 24.04 2021).;
Донецький суд відібрав звання Героя і в Шухевича. *УНІАН.* 2010. 21 квітня. URL: https://www.unian.ua/politics/349763-donetskiy-sud-vidibrav-zvannya-geroya-i-v-shuhevicha.html (дата звернення: 12.05 2021).

10 квітня 2010 р. відбулася Смоленська катастрофа. Під Смоленськом розбився польський літак. Загинули всі 96 людей, які були на його борту: президент Лех Качинський з дружиною Марією, політики, військові, громадські діячі, представники духовенства. Делегація на чолі з президентом Качинським летіла на відзначення 70-х роковин розстрілу польських офіцерів у Катині. Ця трагедія мала також певний негативний вплив на польсько-українські відносини. На думку Богуміли Бердиховської, загибель президента Леха Качинського, який значною мірою стримував радикальне крило своєї партії, а також його найближчих соратників з поміркованого крила ПіС призвели до радикалізації ПіС, зокрема в українському питанні[389].

Крім того, Смоленська катастрофа увиразнила позірне короткотривале польсько-російське зближення, що розпочалося вже раніше. Воно проявлялося у більш прагматичній позиції уряду на чолі з лідером ліберальної Громадянської платформи (ГП) Дональдом Туском у східній політиці. Вона полягала у намаганні налагодити стосунки з Росією, яка у період президентства Дмитра Медведєва демонструвала бажання економічної модернізації та більшої відкритості до Заходу. Натомість Україна зі своїми внутрішніми суперечками у «помаранчевому» таборі, браком помітних реформ після Помаранчевої революції, а згодом приходом до влади «ббіло-синіх» викликала розчарування та певну втому. До того ж, українська влада змінилася на більш проросійську. Тому ближча співпраця з Росією виглядала доцільною. В історичній політиці вона проявилася візитом прем'єра Володимира Путіна на відзначення в Польщі річниці початку Другої світової війни у вересні 2009 р., а також визнанням Росією катинського злочину радянських спецслужб. Коли ж трапилася Смоленська катастрофа, російська влада на чолі з прем'єром Путіним та суспільство виявляли Польщі свою підтримку та співчуття[390].

---

[389] Інтерв'ю з Богумілою Бердиховською. 20 червня 2019.

[390] M. Wojciechowski Smoleńsk pożegnał Lecha Kaczyńskiego. *Gazeta Wyborcza.* 2010. 12 kwietnia. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7197919/Smolensk-pozegnal-Lecha-Kaczynskiego (дата звернення: 11.08 2019); W. Radziwinowicz, M. Wojciechowski Flaga nad Kremlem opuszczona do połowy. *Gazeta Wyborcza.* 2010. 13 kwietnia. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7198307/Flaga-nad-Kremlem-opuszczona-do-polowy (дата звернення: 11.08 2019).

У відповідь з ініціативи „Tygodnika Powszechnego", порталу „Onet.pl", „Nowej Europy Wschodniej" та фундації європейських досліджень „Sarmacja" понад 20 тисяч поляків підписали звернення до росіян із закликом до примирення, в якому подякували їм за підтримку польською та російською мовами[391]. Це викликало нерозуміння і настороженість в українських інтелектуалів, які докладали зусиль для польсько-українського примирення[392].

Рівень російського впливу на польсько-українські стосунки потребує окремого дослідження. На думку Олі Гнатюк, він посилився після Помаранчевої революції, аби не допустити зближення України із Заходом. Дослідниця стверджує, що Росія почала докладати багато зусиль, щоб зіпсувати польсько-українські відносини. Одним зі способів цього було загострення теми «Волині» і діяльності УПА, зображення УПА як прибічників фашистів[393]. Складно відстежити пряме втручання РФ у конкретні події. Проте, очевидно, що путінська Росія вважала пострадянський простір сферою свого впливу і найрізноманітнішими методами, включно з війною (у 2008 р. у Грузії), намагалася перешкодити державам відійти від цього впливу.

У Польщі, як і в Україні, у 2010 р. пройшли президентські вибори. Президентом став представник ГП Броніслав Коморовський. Хоча Польща продовжувала підтримувати Україну на шляху до асоціації з ЄС, відносини на рівні президентів вже не могли бути такими інтенсивними як раніше. Броніслав Коморовський та Віктор Янукович належали до різних ідеологічних і геополітичних таборів. Історичні непорозуміння продовжували штучно загострюватися радикалами з обох сторін та зацікавленими у конфлікті групами. Польські кресові та націоналістичні середовища отримали нових союзників в Україні на ґрунті ворожості до ОУН і УПА– деяких представників пропрезидентської Партії регіонів (ПР) на чолі з Вадимом Колесніченком та Комуністичної партії України (КПУ). Вже в квітні 2010 р. в Українському домі відбулася маніпулятивна фотовиставка, про що свідчить вже сама її назва, –

[391] Spasiba. *Tygodnik Powszechny.* 2010. 12 kwietnia. URL: https://www.tygodnikpowszechny.pl/spasiba-143792 (дата звернення: 15.12 2020).
[392] Інтерв'ю з Ярославом Грицаком. 2 січня 2019.
[393] Інтерв'ю з Олею Гнатюк. 22 жовтня 2020.

«Волинська різня: польські та єврейські жертви ОУН-УПА». Її провели організація «Російськомовна Україна», яку очолював Вадим Колесніченко, та «Товариство вшанування пам'яті жертв злочинів українських націоналістів» з Вроцлава[394].

В 2011 р. за участю Вадима Колесніченка було створено організацію «Міжнародний антифашистський фронт», яка протягом 2011-2013 рр. з пропагандивною метою видала серію з трьох книг російською та українською мовами під назвою «Історична правда». У цій серії було перевидано книгу Віктора Поліщука, популярного в польських кресових середовищах, «Гірка правда. Злочинність ОУН-УПА…» та дві збірки статей різних істориків з передмовами Вадима Колесніченка[395]. У цих збірках використали статті відомих західних істориків Тімоті Снайдера (зробивши помилку в його прізвищі), Пера Андерса Рудлінґа, Ґжеґожа Россолінського-Лібе та Джона-Пола Химки без їхньої на те згоди. Про це заявили самі автори опублікованих статей і звинуватили Вадима Колесніченка в порушенні їхніх авторських прав[396].

Політична ситуація в Україні після приходу до влади Віктора Януковича та його команди призвела до зростання популярності націоналістів, особливо в Галичині. Партія ВО «Свобода», яка здавалась достатньо марґінальною, у 2010 р. здобула значну підтримку на місцевих виборах в Західній та частково Центральній Україні, а в 2012 – пройшла у парламент, отримавши 10% голосів виборців. Представники цієї політичної сили не марнували нагоди зробити радикальну заяву антипольського змісту чи провести протестну акцію. Іноді їм

---

[394] Д. Захаров Напівправда, брехня чи провокація? Післямова до виставки «Волинська різня». *День.* 2010. 23 квітня. URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/napivpravda-brehnya-chi-provokaciya (дата звернення: 15.12 2020).;
Виставка «Волинська різня…» - історична правда чи провокація. *Радіо Свобода.* 2010. 9 квітня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/2007416.html (дата звернення: 18.10 2020).

[395] В. Поліщук Гірка правда. Злочинність ОУН-УПА: сповідь українця. Київ: Золоті ворота, 2011.;
П. А. Рудлінґ, Т. Шнайдер, Ґ. Россолінскі-Лібе ОУН і УПА: дослідження про створення «історичних» міфів: зб. Ст. Київ: «б. в.», 2012.;
А. Чайковський, Дж. П. Химка, П. А. Рудлінґ Війна чи військова злочинність?. Київ: 2013.

[396] Професор Єльського університету звинуватив Колесніченка в плагіаті. *УНІАН.* 2012. 26 травня. URL: https://www.unian.ua/politics/654630-profesor-elskogo-universitetu-zvinuvativ-kolesnichenka-v-plagiati.html (дата звернення: 15.05 2021).;
Ґ. Россолінський-Лібе, П. А. Рудлінґ Заява про інструменталізацію наукових публікацій в Україні. Historians.in.ua. 2012. 31 травня. URL: http://www.historians.in.ua/index.php/en/ogoloshennya/283-gzhegozh-rossolinskyi-libe-per-anders-rudling-zaiava-pro-instrumentalizatsiiu-naukovykh-publikatsii-v-ukraini (дата звернення: 15.05 2021).;
Дж.-П. Химка Коментар на чергову інтелектуальну крадіжку Вадима Колесніченка. *Історична правда.* 2013. 15 квітня. URL: https://www.istpravda.com.ua/columns/2013/04/15/120474/ (дата звернення: 15.05 2021).

траплялися такі нагоди, як згадана вище виставка присвячена масовим вбивствам на Волині чи згадка про героїзацію Степана Бандери в резолюції Європарламенту[397]. Склалася ситуація, коли, за влучним висловом історика Андрія Портнова, «Україну старанно переконують, що вона приречена на вибір між двома Т.: Табачником[398] і Тягнибоком»[399].

Проте і в Україні, і в Польщі залишалися середовища, які постійно працювали для примирення. Вони коментували різні конфлікти та провокації, запобігаючи загостренню польсько-українських відносин, як у вже згаданих випадках спроби встановлення пам'ятника у вигляді прибитих до дерева дітей у Варшаві, чи виставки «Волинська різня…» у Києві[400].

Підсумовуючи, можна сказати, що ті досягнення польсько-українського примирення, які були всередині 2000-х рр., певною мірою почали втрачатися через різні внутрішньо- та зовнішньополітичні обставини. І в Польщі, і в Україні посилювалося використання історичної пам'яті в політичних цілях. Українська влада на чолі з Віктором Януковичем була неспроможна вести діалог з Польщею в історичних питаннях, при цьому її частина створювала небезпеку використання складних дискусій про минуле на шкоду для України. Знову зростало відчуття російської загрози, як через певну проросійськість української влади, так і можливу зміну польської зовнішньої політики, яка однак не відбулася. Волинське питання залишалося, мабуть, найбільш контроверсійним і мало тенденцію до політизації та загострення. Цим користувалися мнемонічні воїни з обох сторін. Натомість мнемонічні плюралісти були в меншості та не мали достатньо ресурсів, аби цьому запобігти. На державному рівні їх бракувало.

---

[397] Виставка «Волинська різня» - історична правда чи провокація…;
О. Тягнибок Європарламент не вказуватиме Україні, кого визнавати героями. *Українська правда.* Блог О. Тягнибока. 2010. 26 лютого. URL: https://blogs.pravda.com.ua/authors/tiahnybok/4b88066cc9c5f/page_3/ (дата звернення: 15.05 2021).

[398] Дмитро Табачник за президентства Віктора Януковича був міністром освіти, який запам'ятався між іншим негативними висловлюваннями про галичан та використанням радянських пропагандивних штампів стосовно УПА, а також був прихильником зближення України з Росією.

[399] А. Портнов Про комплекси жертви з чистим сумлінням, або українські інтерпретації волинської різанини 1943 року // Його ж, Історії для домашнього вжитку. С. 144.

[400] Ten pomnik nie służy pamięci ofiar...; Виставка «Волинська різня…».

4.4. Відзначення 70-х роковин масових вбивств на Волині: акції примирення

На цьому тлі наближалися 70-ті роковини масових вбивств на Волині. На відміну від 2003 р., коли активне обговорення відбувалося в Україні, у цьому році головні дискусії точилися в Польщі. Дуже активними у цих дискусіях були кресові середовища. Основною вимогою радикальної частини їхніх представників, а також політиків з партій різних ідеологічних спрямувань, від правої ПіС, центристської ПСП до лівої СДЛ, було визнання вбивств на Волині геноцидом[401]. Польський Сенат, а згодом і Сейм, після тривалих політичних дискусій, використали менш категоричні визначення у своїх ухвалах, назвавши ці події «етнічними чистками з ознаками геноциду»[402].

Варто зауважити, що восени 2012 р. в Польщі виникла ініціатива, щоб польський Сейм засудив акцію «Вісла», як це у 1990 р. зробив Сенат. Її автором був Мирон Сич – депутат ГП, голова Комісії національних меншин у Сеймі, нащадок переселенців 1947 р. Його ідея полягала в тому, що засудження польським Сеймом акції «Вісла» призведе до аналогічної постанови ВРУ щодо масових вбивств польського населення на Волині і в Галичині та сприятиме польсько-українському примиренню. Однак ця ухвала не була прийнята через інтенсивну кампанію проти неї і проти самого Мирона Сича з боку ПіС і кресових середовищ. На думку Томаша Стриєка, ця ситуація мала негативний вплив на позицію українських політичних еліт стосовно волинського питання у 2013 р.[403].

Активні обговорення масових вбивств на Волині та відзначення їх 70-х роковин відбувалися в різних середовищах Польщі вже з початку 2013 р. Кресові організації створили свій громадський організаційний комітет відзначення річниці 11 липня, який провів низку різних акцій. В президентській канцелярії відмовилися надати цим акціям державний патронат через їхню надмірну

[401] Детально про польські дискусії див.: B. Berdychowska Polacy wobec Wołynia. S. 62-74.
[402] Uchwała Senatu Rzeczpospolitej Polskiej z dnia 20 czerwca 2013 r. w 70. rocznicę Zbrodni Wołyńskiej. URL: https://www.senat.gov.pl/download/gfx/senat/pl/senatuchwaly/1297/plik/335.pdf (дата звернення: 16.05 2021).;
Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 12 lipca 2013 r. w sprawie uczczenia 70. rocznicy Zbrodni Wołyńskiej. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP20130000606/O/M20130606.pdf (дата звернення: 16.05 2021).
[403] T. Stryjek Akcja “Wisła”... S. 412 – 413.

радикальність, зокрема через реконструкцію спалення польського села, яка відбулася в містечку Радимно на Підкарпатті[404].

Натомість 27-28 червня під патронатом президента відбулася конференція «Волинський злочин – історія, пам'ять, освіта», яку організував ІНП. У ній взяли участь дослідники з Польщі та України, зокрема Ґжеґож Грицюк, Ігор Ільюшин, Станіслав Кульчицький, Ґжеґож Мотика, Андрій Портнов, Леон Попек, Ева Сємашко, Юрій Шаповал та ін., представники кресових організацій та родин жертв, а також представники різних церков. Учасники конференції обговорювали не лише події сімдесятирічної давнини, а й пам'ять про них в Польщі та Україні, а також те, як поширювати знання про ці події, зокрема, як про них викладати в школі[405]. Можна зауважити, що ця конференція була значно інклюзивнішою, ніж конференція ІНП 2008 р. У дискусії під час конференції брали участь і представники кресових середовищ, які часом досить емоційно говорили про свою травматичну пам'ять про вбивства їхніх близьких на Волині чи в Галичині та про недостатню, на їхню думку, увагу до їхніх страждань. Однак, на відміну від 2008 р., цей «кресовий» дискурс не був панівним, висловлювалися різні позиції, в тому числі і представника українців Польщі, які зберігають пам'ять передусім про своїх близьких – українських жертв польсько-українського конфлікту на території сучасної Південно-Східної Польщі[406].

Заслуговує на увагу також конференція «Поляки і українці – 70 років після волинської трагедії», яка відбулася у Ґданську 13 – 14 червня. У ній взяли участь польські та українські історики й інтелектуали, зокрема відомі дослідники міжвоєнного періоду (Олександр Зайцев, Влодзімєж Менжецький), польсько-українського конфлікту під час Другої світової війни (Ігор Ільюшин, Ґжеґож Мотика), історичної пам'яті та політики пам'яті у Центрально-Східній Європі (Томаш Стриєк), аналітиками й активними учасниками

[404] J. Pisuliński Obchody 70. rocznicy zbrodni wołyńskiej w Polsce. *Europa Środkowa. Central Europe* / red. K. Żarna. T. II. Oświęcim, 2015. S. 114 – 135.

[405] Międzynarodowa konferencja naukowa „Zbrodnia Wołyńska – historia, pamięć, edukacja. W przededniu 70. Rocznicy" – Warszawa, 27-28 czerwca, 2013. Instytut Pamięci Narodowej. URL: https://ipn.gov.pl/pl/nauka/konferencje-naukowe/26553,Miedzynarodowa-konferencja-naukowa-Zbrodnia-wolynska-historia-pamiec-edukacja-W-.html (дата звернення: 26.07 2021).

[406] IPNtvPL Zbrodnia wołyńska – historia, pamięć, edukacja. W przededniu 70. rocznicy (sesja I). YouTube. URL: https://www.youtube.com/watch?v=12FBhk8Qhvs (дата звернення: 27.07 2021).

польсько-українського примирення (Боґуміла Бердиховська, Ярослав Грицак, Петро Тима, Мирослав Чех) та ін. Третя дискусійна панель «Пам'ять і майбутнє» була присвячена досягненням та невдачам польсько-українського примирення. Всі учасники цієї дискусії (Мирослав Чех, Ярослав Грицак, Томаш Стриєк, Петро Тима, Боґуміла Бердиховська) визнавали, що в польсько-українських історичних дискусіях спостерігаються тенденції до загострення, однак пропонували різні шляхи вирішення проблеми. Ярослав Грицак зазначав, що всі моделі примирення вже винайдені, і необхідно робити все для того, аби поширювати примирення, яке є наріжним каменем побудови ЄС, на схід, тому навіть погане, недосконале примирення є кращим від конфронтації. Натомість Томаш Стриєк наголошував на тому, що у польсько-українських стосунках потрібно випрацювати нову модель примирення. На думку дослідника, варто передусім усталити спільну наукову термінологію щодо подій, використовуючи міжнародний досвід, а також залучивши дослідників конфліктів і масових злочинів з інших країн. Це дозволило б запобігти політичним маніпуляціям. Боґуміла Бердиховська, своєю чергою, говорила, що поляки та українці самі мусять вияснити свої стосунки в минулому та гідно вшанувати жертв. На її думку, певний відхід від польсько-українського діалогу спровокував різні середовища зайняти свою позицію у цій справі. Дослідниця та учасниця діалогу зауважила, що у 2013 р. в Україні з'явилися навіть глибші тексти, ніж у 2003 р., зокрема йшлося про виважений підхід до польсько-українського конфлікту під час Другої світової війни глави УГКЦ Святослава Шевчука[407].

У саму річницю, 11 липня, президент РП Броніслав Коморовський взяв участь у відкритті пам'ятника жертвам вбивств на Волині у Волинському сквері у Варшаві. 14 липня Броніслав Коморовський прибув з візитом на Волинь для вшанування жертв. Він взяв участь у месі в луцькому костелі та відвідав цвинтар у Кисилині. Президент України Віктор Янукович не брав участі у вшануванні волинських жертв спільно з польським колегою[408].

[407] Pamięć i przyszłość. *Polacy i Ukraińcy: historia, która łączy i dzieli* / Pod red. J. Karbarz-Wilińskiej, M. Nowak, T. Sucharskiego. Słupsk-Gdańsk, 2015. S. 229 – 278.
[408] J. Pisuliński Obchody 70. rocznicy...

Під час візиту Броніслава Коморовського в Луцьку трапився неприємний інцидент. Після молитви, коли президент вийшов на вулицю поспілкуватися з присутніми, невідомий чоловік розбив у нього на плечі яйце. Оскільки перед тим один з депутатів ВО «Свобода» назвав візит польського президента до Луцька «небажаним і недоречним» [409], деякі польські ЗМІ одразу звинуватили в цьому українських націоналістів[410]. Як виявилося незабаром, це був член запорізької організації «Слов'янська гвардія», яка позиціонувала себе як антифашистська і у 2014 р. була заборонена через звинувачення в сепаратизмі[411].

Ще однією провокативною акцією було звернення 148 українських народних депутатів, переважно від ПР та КПУ, до польського Сейму з проханням визнати вбивства на Волині геноцидом. Вадим Колесніченко навіть приїхав на засідання Сейму. Висловлювалися припущення, що такі дії регіоналів і членів КПУ були інспіровані Росією[412].

На тлі активних дискусій в Польщі та гострих заяв радикалів з обох боків різні середовища в Україні та Польщі здійснювали спроби діалогу та примирення. Вже традиційно активну участь у примиренні брало середовище інтелектуалів, платформою для якого були „Gazeta Wyborcza" в Польщі та журнал «Ї» і УКУ у Львові. Про 70-ті роковини масових вбивств на Волині говорили задовго до їх відзначення. Згадку про наближення роковин волинських подій бачимо вже в декларації з нагоди відкриття у Львові пам'ятної таблиці Яцеку Куроню в липні 2012 р.[413].

---

[409] «Свобода» назвала президента Польщі «небажаною персоною» у Луцьку. *Дзеркало тижня.* 2013. 2 липня. URL: https://zn.ua/ukr/POLITICS/svoboda-nazvala-prezidenta-polschi-nebazhanoyu-personoyu-u-lucku-124452_.html (дата звернення: 04.11 2020).

[410] B. Berdychowska Polacy wobec Wołynia. S. 68.

[411] На Запоріжжі прокуратура через суд домоглася заборони організації «Слов'янська гвардія». Офіс генерального прокурора. 2014. 20 червня. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/regions_news_detail?_m=publications&_c=view&_t=rec&id=140305 (дата звернення: 05.09 2021).

[412] B. Berdychowska Polacy wobec Wołynia. S. 66.

[413] Декларація ухвалена 7 липня 2012 року на урочистостях у зв'язку з відкриттям у Львові меморіальної дошки на честь Яцека Куроня. URL: http://docs.rferl.org/uk-UA/2012/07/10/6be4c35f-1f15-4003-8cf9-2c25fc6a5d58.doc (дата звернення: 29.01 2019). Тоді також відбулася дискусія про напруження в польсько-українських стосунках та альтернативний шлях примирення. Про це див.: M. Wojciechowski Podobno cuda się zdarzają. *Gazeta Wyborcza.* 2012. 12 lipca. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7621806/Podobno-cuda-sie-zdarzaja (дата звернення: 15.01 2019).

На початку квітня 2013 р. в Україні було проголошено створення громадського комітету «примирення між народами», який очолив Леонід Кравчук. До його складу увійшли відомі лідери церков, політики та інтелектуали: кардинал-емерит УГКЦ Любомир Гузар, патріарх Української Православної Церкви Київського патріархату (УПЦ КП) Філарет Денисенко, митрополит вінницький і барський Української Православної Церкви Московського патріархату (УПЦ МП) Симеон Шостацький, історик Володимир В'ятрович, дисидент і проректор УКУ Мирослав Маринович, письменниця Марія Матіос, голова УІНП (2006-2010 рр.) Ігор Юхновський та ін. Учасники комітету виступили із заявою про українсько-польське примирення. Вони висловили співчуття полякам, нащадкам загиблих чи постраждалих від рук українців, а також нащадкам українців, які постраждали від рук поляків. Автори заяви закликали до взаємного християнського прощення та підкреслювали взаємність заподіяних кривд, говорячи про «польсько-український конфлікт» чи «трагедію», причини і масштаби якої повинні з'ясувати історики[414].

Загалом, у цій заяві не було нічого нового. Вона повторювала поширений в Україні погляд на волинські події як на трагедію і що для примирення достатньо взаємного вибачення. Цікавим було те, що її підтримали дуже різні особи, в тому числі й ті, які раніше більш критично висловлювалися про будь-які вибачення з українського боку та наголошували на збереженні «національної гідності». Так, зокрема, можна простежити зміну акцентів в коментарях Леоніда Кравчука 2003 та 2013 рр. У 2003 р. він розповідав про те, що на собі відчув приниження, яких зазнали українці в II Речі Посполитій, а стосовно відзначення роковин волинських подій стверджував: «Якщо вже йдеться про відзначення волинської трагедії з боку Польщі, … то принаймні ми повинні чітко викласти свої позиції. (…) Українці не повинні поступитися найголовнішим – правдою для себе і для своїх нащадків»[415]. Натомість у 2013 р. Леонід Кравчук дуже обережно говорив про потребу «з

[414] Заява Громадського комітету «примирення між народами» про українсько-польське примирення. 3 квітня 2013. URL: http://1-12.org.ua/2013/04/03/1761 (дата звернення: 16.05 2021).
[415] Цит за: Волинь – 1943/1944: невідома трагедія. *День.* 2003. № 78 (7 травня).

повагою, з розумінням, толерантно ставитися до тих подій, які відбулися, особливо до нащадків тих подій…»[416].

Цікавою видається і участь в Громадському комітеті «Примирення між народами» Володимира В'ятровича, відомого своєю книгою «Друга польсько-українська війна 1942-1947.», яка була видана у 2011 та перевидана у 2012 р. У книзі автор доводив інтерпретацію польсько-українського конфлікту як другої польсько-української війни, що була продовженням війни за Львів і Галичину 1918-1919 рр. Володимир В'ятрович наголошував на тому, що українське та польське підпілля вели взаємну боротьбу та однаково здійснювали злочини проти цивільного населення, а також на активній участі цивільних поляків і українців у цій «війні». Він фактично заперечував сплановане винищення польського населення відділами УПА на Волині та в Галичині і розглядав вбивства поляків лише як результат взаємної «війни»[417]. Ця книга була однозначно негативно сприйнята в Польщі, як істориками, так і в публічному просторі, та по-різному в Україні[418]. У 2003 р. Володимир В'ятрович досить критично висловлювався про волинську дискусію в Україні: «Частина його (українського суспільства) зайняла позицію виправдовування: «Не ми перші», «не ми одні», «а наших також багато побили». Інша ж, не намагаючись розібратися в суті справи, вирішила взяти на себе «важку ношу» і готова покаятися у всіх «гріхах» свого народу, які будуть запропоновані польською стороною»[419]. Натомість у 2013 р. історик вже бачив можливість примирення на громадському рівні за моделлю взаємовибачення, аби не допустити «капітуляції» перед польським тиском тодішньої української влади, байдужої до національної історії[420]. Однак свою інтерпретацію польсько-українського конфлікту як війни Володимир В'ятрович не переглядав і

---

[416] Укрінформ Створено громадський комітет «Примирення між народами». YouTube. 2013. 3 квітня. URL: https://www.youtube.com/watch?v=NwZIsGdKPig (дата звернення: 16.05 2021).

[417] В. В'ятрович Друга польсько-українська війна 1942-1947. Видання друге, доповнене. Київ: видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2012. С. 33 – 44.

[418] Рецензії різних істориків на книгу Володимира В'ятровича та реакцію самого автора див.: Ab Imperio. 2012. No 1. P. 356 – 433. Схвальні рецензії Івана Патриляка та Леоніда Зашкільняка див.: Український визвольний рух: науковий збірник. 2012. Зб. 17. С. 375 – 385.

[419] В. В'ятрович Вибачення за..?. *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* Дискусія щодо подій на Волині 1943 р. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/volyn/zayavaOUN.htm (дата звернення: 27.01 2020).

[420] В. В'ятрович Примирення, а не капітуляція. *Zaxid.net.* 2013. 29 березня. URL: https://zaxid.net/primirennya_a_ne_kapitulyatsiya_n1281484 (дата звернення: 17.05 2021).

продовжував на ній наполягати. Очевидно, у Польщі участь В'ятровича у комітеті примирення викликала несприйняття[421].

У червні, напередодні ухвали польського Сенату щодо масових вбивств на Волині, представники громадського комітету «примирення між народами», зокрема Леонід Кравчук, Мирослав Маринович та Євген Сверстюк, відвідали Варшаву, де спілкувалися з різними польськими політиками, журналістами та інтелектуалами, аби зменшити напругу в польсько-українських відносинах. Цей візит не мав якихось практичних результатів, але був досить помітним у ЗМІ[422].

З нагоди 70-х роковин волинських подій вийшов спеціальний випуск журналу «Ї». У ньому зібрані різні тексти професійних істориків, котрі аналізували польсько-український конфлікт, а також інтелектуалів, котрі розмірковували про примирення та подолання минулого в Україні. Так, зокрема, Тарас Возняк наголошував: «…наша, українців, справа пройти свій шлях. Нехай поляки долають чи ні свій – це питання їхнього сумління та їхніх порахунків з Пантократором. (…) Тому різанину за етнічною ознакою – байдуже була вона відповіддю на чужі злочини, чи ні – треба назвати різаниною»[423]. Про необхідність покаяння українців за свої провини писав і журналіст Антін Борковський. Він критикував попередні дипломатичні заяви про примирення, в яких прямо не називалися винуватці злочинів. Антін Борковський писав: «Якщо просити пробачення, назвіть у чому провина і перед ким. Повторення протокольного «пробачаємо і просимо вибачення» без моральних гризот народу, – лише зневажує. (…) Досі, як до неба, далеко до щирого вибачення: «вибач мені, мій дідо вбив твою бабцю. І я не можу після цього пишатись його одностроєм. Пробач, заради Христа».»[424].

---

[421] M. Czech Ukraińcy chcą pojednania. *Gazeta Wyborcza.* 2013. 20 kwietnia. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7731169/Ukraincy-chca-pojednania (дата звернення: 15.01 2019).

[422] Ю. Савицький Кравчук і Квасневський готують спільне звернення з приводу 70-річчя волинської трагедії?. *Радіо свобода.* 2013. 19 червня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/25021458.html (дата звернення: 06.08 2021).

[423] Т. Возняк Волинь 1943 – слова наступні. *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* 2013. Ч. 74. С. 10. Польський переклад див.: T. Wozniak Wołyń 1943. Trzeba mówić, jak było / Przeł. A. Kupińska. *Gazeta Wyborcza.* 2013. 23 marca. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7720817/Wolyn-1943--Trzeba-mowic--jak-bylo (дата звернення: 15.01 2019).

[424] А. Борковський Гіркі хліби волинських рік. *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* 2013. Ч. 74. С. 77. Польський переклад див.: A. Borkowski Mój dziadek zabił twoją babcię / Przeł. N. German, T. Serwetnyk. *Gazeta*

В 2013 р. у процес примирення досить активно заанґажувалася церква, особливо УГКЦ і РКЦ. Вже у січні з'явилася інформація, що УГКЦ і РКЦ в Україні готують спільне звернення з нагоди 70-х роковин волинських подій[425]. Однак цього звернення узгодити не вдалося. Проти виступив голова РКЦ в Україні львівський архієпископ Мечеслав Мокшицький[426], бо вважав, що проєкт, який запропонував синод єпископів УГКЦ, фальсифікує «правду про геноцид на Волині», оскільки у ньому ці події названо «польсько-українським конфліктом». Крім того, архієпископ не погоджувався з використанням польсько-німецької моделі «вибачаємо і просимо вибачення», на якій наголошували єпископи УГКЦ. Він стверджував: «це є формулювання, яке походить не з тієї сторони. Вибачати може польський єпископат, вибачати можуть вбиті чи їхні нащадки». Українська сторона, на його думку, повинна тільки просити про вибачення[427]. Вочевидь, деяке ускладнення діалогу між УГКЦ та РКЦ в Україні було зумовлене відходом з постів митрополита Любомира Гузара та Мар'яна Яворського, які належали до покоління Папи Івана Павла II і ще пам'ятали Другу світову війну.

11 березня синод єпископів УГКЦ проголосив своє звернення з приводу роковин масових вбивств на Волині, яке доручалося священикам всіх парафій зачитати вірним цієї церкви після кожної літургії в неділю перед великим постом, яку називають також неділею прощення. На відміну від звернення єпископів УГКЦ 2003 р., в якому дуже неозначено йшлося про історичні конфлікти та взагалі не згадувалося про волинські події, у зверненні 2013 р. читаємо: «З християнської точки зору, осудливими були як політика, спрямована на позбавлення права на самовизначення українців на своїй землі, так і збройне

Wyborcza. 2013. 13 lipca. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7763472/Moj-dziadek-zabil-Twoja-babcie (дата звернення: 16.01 2019).

[425] Греко-і Римо-Католики готують спільну заяву по волинській трагедії. *Історична правда.* 2013. 21 січня. URL: https://www.istpravda.com.ua/short/2013/01/21/109145/ (дата звернення: 17.05 2021).

[426] Архієпископ Мечислав Мокшицький в минулому був особистим секретарем Папи Івана Павла II, добре розумів контекст польсько-українських стосунків з обох боків, тому його позиція щодо примирення, очевидно, викликала здивування, не лише в Україні, а й в Польщі. Про це див., наприклад: M. Wojciechowski Bezprecedensowe orędzie ukraińskich biskupów w rocznicę Wołynia. *Gazeta Wyborcza.* 2013. 18 marca. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7718234/Bezprecedensowe-oredzie-ukrainskich-biskupow-w-roc (дата звернення: 15.01 2019).

[427] Arcybiskup Mokrzycki: Zbrodnia na Wołyniu wymaga prawdy. *Dzieje.pl.* 2013. 4 maja. URL: https://dzieje.pl/aktualnosci/arcybiskup-mokrzycki-zbrodnia-na-wolyniu-wymaga-prawdy (дата звернення: 17.05 2021).

насилля супроти польського населення на Волині»[428]. Це звернення було опубліковане також в „Gazecie Wyborczej" зі схвальним коментарем Адама Міхніка[429].

Слідом за УГКЦ Із закликом до примирення до українців і поляків звернувся від імені УПЦ КП патріарх Філарет. У цьому зверненні йшлося про примирення і взаємовибачення без будь-яких оцінок історичних подій[430].

Звернення про примирення оприлюднила також Волинська рада церков (ВРЦ). Його підписали представники православних (київського та московського патріархатів), римо-католицької, греко-католицької та трьох протестантських церков. Це звернення було максимально нейтральним. У ньому йшлося: «Позбавлення дару життя підлягає осудові! (…) Але не маємо права судити, а тим більше карати чи мстити». Його автори закликали до взаємопрощення[431]. Кілька днів по тому єпископ РКЦ на Волині Станіслав Широкорадюк заявив, що він не підписував цього звернення. Виявилося, що єпископа Станіслава Широкорадюкаі справді не було тоді на засіданнях ВРЦ, проте РКЦ презентував канцлер курії о. Роман Бурник, який був другою особою в курії після єпископа. Крім того, текст звернення був представлений під час попереднього засідання ВРЦ, аби кожна конфесія могла з ним ознайомитися і внести свої зауваження[432]. Попри певні непорозуміння, вже сам факт підписання спільної заяви представниками стількох різних церков в Україні в такому конфліктному питанні заслуговує на увагу.

---

[428] Звернення синоду єпископів Києво-Галицького верховного архієпископства Української Греко-Католицької Церкви до вірних та всіх людей доброї волі з приводу 70-х роковин волинської трагедії. 11 березня 2013. *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* 2013. Ч. 74. С. 7 – 8.

[429] ABP. Światosław Piąte: nie zabijaj, przeł. Ks. B. Pańczak. *Gazeta Wyborcza.* 2013. 23 marca. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7720816/PIATE--NIE-ZABIJAJ (дата звернення: 15.01 2019).;
A. Michnik Pojednanie trudne i nezbędne. *Gazeta Wyborcza.* 2013. 23 marca. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7720815/Pojednanie---trudne-i-niezbedne (дата звернення: 15.01 2019).

[430] УПЦ КП про Волинь-1943: «Прощаємо і просимо прощення». *Історична правда.* 2013. 28 березня. URL: https://www.istpravda.com.ua/short/2013/03/28/118161/ (дата звернення: 17.05 2021).

[431] Звернення Волинської ради Церков щодо 70-ліття Волинської трагедії. Костели і каплиці України. 2013. 23 квітня. URL: https://www.rkc.in.ua/index1.php?&m=n&f=a201&p=20130423b&l=u&n=370 (дата звернення: 17.05 2021). Звернення також опублікувала польською „Gazeta Wyborcza": Orędzie wołyńskiej rady kościołów. *Gazeta Wyborcza.* 2013. 29 kwietnia. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7734669/Oredzie-Wolynskiej-Rady-Kosciolow (дата звернення: 15.01 2019).

[432] M. Wojciechowski Kto manipuluje pojednaniem i prawdą?. *Gazeta Wyborcza.* 2013. 2 maja. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7735736/KTO-MANIPULUJE-POJEDNANIEM-I-PRAWDA- (дата звернення: 16.01 2019).

Своє звернення з приводу роковин масових вбивств на Волині оприлюднила також РКЦ в Україні. На відміну від звернень інших церков, у цьому пастирському листі наголошувалося на пам'яті про минуле та відповідальності. Автори листа згадували про вбивства поляків українськими націоналістами на Волині і в Галичині, а також про акції самооборони та помсти з польського боку, підкреслюючи їхню непропорційність. Вони також закликали до примирення, проте зазначали, що вибаченню має передувати «очищення історичної пам'яті» та «визнання гріха». Єпископи закликали до молитви та прочитання цього листа у церквах під час недільної Євхаристії[433].

28 червня у Варшаві було підписано декларацію примирення між УГКЦ та РКЦ Польщі. Окрім метрополита УГКЦ Святослава Шевчука та голови конференції єпископату Польщі, митрополита Перемиського Юзефа Міхаліка, її підписали також Митрополит Перемишсько-Варшавський УГКЦ Іван Мартиняк та вже згаданий архієпископ РКЦ в Україні Мечислав Мокшицький. Дискусійне питання про те, хто має вибачатися, було вирішене. Вибачення взаємно попросили очільники УГКЦ та РКЦ Польщі – Святослав Шевчук та Юзеф Міхалік. У декларації читаємо: «Як глава Греко-Католицької Церкви хочу…попросити пробачення у братів-поляків за злочини, скоєні в 1943 році» та «В ім'я правди вважаємо, що прощення і прохання про вибачення вимагає позиція тих поляків, які чинили зло українцям і відповідали насиллям на насилля. Як голова єпископату Польщі прошу у братів-українців пробачення». З-поміж інших звернень духовенства ця декларація вирізнялася своєю оцінкою волинських подій, які тут називалися «злочинами» чи «етнічними чистками». Крім традиційних закликів до примирення та взаємопрощення, у документі наголошувалося також на необхідності виявлення правди[434].

---

[433] Пастирський лист римсько-католицьких єпископів України з приводу 70-ї річниці волинської трагедії. Костели і каплиці України. 24 червня 2013. URL: https://rkc.in.ua/index1.php?&m=n&f=riiis&p=20130624a&l=u&n=2 (дата звернення: 22.11 2022).

[434] Українсько-польська декларація примирення від 28.06.2013р. Костели і каплиці України. URL: https://rkc.in.ua/index1.php?&m=n&f=lp&p=20130628a&l=u (дата звернення: 18.05 2021). Редакція „Gazety Wyborczej" назвала цей документ переломним і опублікувала його: Pojednajmy się szczerze. *Gazeta Wyborcza.* 2013. 29 czerwca. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7758280/Pojednajmy-sie-szczerze (дата звернення: 16.01 2019).

Окрім громадських та церковних ініціатив, була потреба в акції на державному рівні. Українська влада самоусунулася від діалогу з Польщею. До того ж, поява Віктора Януковича на зустрічі з польським президентом могла б не так допомогти, як зашкодити примиренню, з огляду на непопулярність українського президента у Західній Україні. Або ж на Віктора Януковича могли мати вплив Дмитро Табачник чи Вадим Колесніченко, що було неприйнятно. Тому Варшава підтримувала лише ініціативи, які походили від українських недержавних структур, зокрема церкви. Так виникла ідея, мабуть, її автором був Мирослав Чех[435], організувати акцію за участю польського президента та глави УГКЦ Святослава Шевчука[436].

Організація цієї акції відбувалася в досить напруженній атмосфері, з огляду на сильний тиск з боку кресових і правих кіл у Польщі та можливі провокації з боку проросійських сил в Україні. Однак вдалося встановити контакт між канцелярією президента РП та главою УГКЦ[437].

Таким чином вдалося організувати візит митрополита Святослава Шевчука до Варшави та молитву за жертв масових вбивств на Волині в греко-католицькій церкві, в які взяв участь президент Броніслав Коморовський з дружиною. Вона відбулася 27 червня у храмі отців василіан. Цю панахиду очолив митрополит Святослав Шевчук, який перебував з візитом у Варшаві також з нагоди відзначення спільно з греко-католиками Польщі 1025-річчя хрещення Русі. Богослужіння відбувалося польською та українською мовами, у ньому взяли участь представники Греко- та Римо-Католицького духовенства. Окрім президента з дружиною, були присутні польські політики, українські та польські інтелектуали. Президент Польщі з дружиною символічно запалили свічки за упокій душ загиблих. Після панахиди виголосили проповіді архієпископи Святослав Шевчук і Юзеф Міхалік, а також виступив з промовою

[435] Мирослав Чех – польський політик і журналіст українського походження. В 1993-2001 рр. був депутатом польського Сейму від Демократичної унії, а потім Унії свободи.Заанґажований у польсько-український діалог з часів «Солідарності».
[436] Я. Грицак Примирення – це постійний процес, а не одноразові акти. *Країна.* 2013. № 179 (4 липня). URL: https://gazeta.ua/articles/opinions-journal/_primirennya-ce-postijnij-proces-a-ne-odnorazovi-akti/504863 (дата звернення: 16.05 2021).; Інтерв'ю з Ярославом Грицаком. 2 січня 2019.
[437] Інтерв'ю з Мирославом Чехом. 18 лютого 2021.

Броніслав Коморовський. Ця акція та спільна декларація УГКЦ і РКЦ були досить помітними у польських ЗМІ[438].

Ще одна акція примирення відбулася 6-7 липня на Волині (в Павлівці та Луцьку) і в Сагрині. Організаторами цієї акції були УКУ, Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки (СНУ ім. Лесі Українки, тепер ВНУ ім. Лесі Українки) в Луцьку, а також ОУП. Інтелектуали, які мали досвід проведення акції примирення у Львові на польському «Цвинтарі орлят» та похованнях воїнів УГА, вирішили організувати подібну акцію на Волині та в Сагрині. 6 липня відбулася молитва у Павлівці, де загинули поляки від рук українців, а 7 липня – у Сагрині, де загинули українці від рук поляків. 6 липня відбулася також конференція в СНУ ім. Лесі Українки. Після того учасники мали змогу подивитися вистави про волинські події, які спільно ставили театри з Любліна та Харкова[439].

Однак, на відміну від акції у Львові 2002 р., акція на Волині не була такою вдалою, хоча мала позитивний вплив. Її ініціатори зіткнулися з труднощами вже на етапі організації. Зокрема, були деякі сумніви щодо участі в організації заходу СНУ ім. Лесі Українки. Вони були пов'язані з тим, що у державному університеті дещо остерігалися того, якою буде реакція офіційної української влади на таку громадську ініціативу. Однак після деяких вагань керівництво луцького університету дало згоду на проведення акції[440]. Складно було домовитися з місцевими єпископами багатоконфесійної Волині щодо проведення молитви на польському цвинтарі. На відміну від Львова, де інтелектуали мали добрий контакт з УГКЦ завдяки УКУ, на Волині УГКЦ не мала сильних позицій, вона була в

[438] Ю. Савицький Президент Польщі молився разом із главою УГКЦ за жертви волинської трагедії. *Радіо Свобода.* 2013. 27 червня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/25030296.html (дата звернення: 17.05 2021).;
P. Wroński Wołyń. Opowiedzmy o tym światu. *Gazeta Wyborcza.* 2013. 29 czerwca. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7758252/Wolyn--Opowiedzmy-o-tym-swiatu (дата звернення: 16.01 2019).;
P. Kosiewski Odwaga ludzi kościoła. *Tygodnik Powszechny.* 2013. Nr 27 (1 lipca). URL: https://www.tygodnikpowszechny.pl/odwaga-ludzi-kosciola-19864 (дата звернення: 21.03 2021).

[439] Про наміри ініціаторів акції, задекларовані до її проведення, див.: Прес-конференція з нагоди громадської акції польсько-українського примирення за участю М. Мариновича і Я. Грицака. 21 травня 2013. *Радіо Воскресіння.* 2013. 23 травня (аудіозапис). URL: http://www.rr.lviv.ua/tag/myroslav-marynovych/&usg=AOvVaw1r-9LQOwe4WIW8L5GDEWAm [дата звернення: 30.01 2019].
Про проведення акції див.: P. Kosiewski Przy grobach. *Tygodnik Powszechny.* 2013. Nr 28 (8 lipca). URL: https://www.tygodnikpowszechny.pl/przy-grobach-19942 (дата звернення: 04.02 2021).

[440] Інтерв'ю з Мирославом Чехом. 18 лютого 2021.

меншості, тому місцеві представники цієї церкви не могли взяти на себе ініціативу. Очолити молитву погодився митрополит Луцький і Волинський УПЦ КП Михаїл Зінькевич. Проте він запізнився, а священики не хотіли проводити молитву без єпископа. Коли митрополит таки прийшов, він спочатку відмовлявся молитися на польському цвинтарі і його довелося переконувати, що без цього акція примирення не матиме сенсу. Молитва врешті відбулася[441].Були також технічні проблеми з перетином кордону українськими учасниками акції для поїздки до Сагрині. Крім того, не відразу погодився брати участь у Богослужінні в Сагрині архієпископ Люблінський і Холмський Польської автокефальної православної церкви (ПАПЦ) Авель Поплавський. Застереження у нього викликала участь в організації Католицького університету та відсутність якоїсь реакції на цю ініціативу з боку української влади. Труднощі у Сагрині вдалося вирішити за допомогою українського консула[442]. Зрештою, молитви в Павлівці та Сагрині пройшли без помітних, відомих, мабуть, лише їхнім організаторам, проблем.

Під час дискусії в луцькому університеті із символічною назвою «В об'єднану Європу - примиреними», що нав'язувала до асоціації України з ЄС, про яку тоді велися перемовини, присутнім так і не вдалося підписати спільної декларації через розбіжності у поглядах на волинські події. Судячи з коментарів у ЗМІ, деякі українські учасники не погоджувалися з твердженням, що винищення польського населення на Волині було спланованим, а також з оцінкою кількості польських жертв у десятки тисяч та українських – у тисячі, наполягаючи на тому, що кількість усіх жертв не пораховано і достатньо згадки про те, що були жертви з обох сторін[443]. Загалом опублікований проєкт непідписаної декларації був досить зваженим. Його автори підтримували заклики Церков до взаємного прощення і примирення та наголошували на необхідності вшанування пам'яті жертв. Вони зверталися до влад України та Польщі із закликом сприяти встановленню імен жертв та гідному їх похованню, а також до міського

[441] Інтерв'ю з Ярославом Грицаком. 2 січня 2019.
[442] Інтерв'ю з Мирославом Чехом. 18 лютого 2021.
[443] Тезу про непорахованість жертв відстоював постійний учасник спільних польсько-українських семінарів історик з Луцька Микола Кучерепа. Її волинські історики також послідовно намагалися доводити на семінарах.

самоврядування Луцька та волинської обласної влади з проханням спорудити хрест у Луцьку в пам'ять про «жертв трагедії незалежно від їхньої національності та релігійної приналежності»[444].

Замість непідписаної декларації два учасники громадської акції примирення, Антін Борковський з українського боку та з польського – політолог, представник фундації роду Шептицьких Анджей Шептицький, прочитали двома мовами символічний реквієм-пробачення. Він мав цілковито духовний вимір, у ньому йшлося про покаяння: «Не заради політики та добросусідства, не заради доброго імені мого народу, пробач мені, брате. Сором пропікає моє серце, дух спинає в грудях, коли думаю про твій біль, про вбитих твоїх братів і сестер на Волині та Галичині. Пробач мені за наш гріх». Автори цього звернення просили вибачення також за тих, котрі не брали на себе відповідальності за вбивства, які відбулися на Волині: «пробач за тих, хто не хоче зі мною прийняти тягаря відповідальності за волинський злочин, пробач за тривале мовчання моїх братів». Це звернення підписала перед тим низка українців і поляків, як постійних учасників та учасниць діалогу, так і менш відомих осіб, які його підтримали[445].

Після дискусії у Луцьку її учасники мали змогу побачити вистави, які разом ставили люблінський театр „Scena Prapremier Invitro" та харківський «Арабески». Спільний проєкт польського та українського театрів виник ще у 2012 р. і був спробою сценічного діалогу про травматичні події минулого. Фактично це були дві вистави: українська «Декалог. Локальна світова війна» та польська «Апорія'43», які представляли різні національні історичні наративи про польсько-український конфлікт під час Другої світової війни. Проте актори обох театрів грали їх разом[446].

---

[444] Ю. Ричук Пам'ять про волинську трагедію: помирить тільки молитва. *ВолиньPost.* 2013. 10 липня. URL: http://www.volynpost.com/articles/273-pamiat-pro-volynsku-tragediyu-pomyryt-tilky-molytva (дата звернення: 16.05 2021).

[445] Там само.; Слова про Волинь. *Українська правда.* Блог Т. Возняка. 2013. 6 липня. URL: https://blogs.pravda.com.ua/authors/voznyak/51d82c9453207/ (дата звернення: 18.06 2021). Це звернення було опубліковане також в „Gazecie Wyborczej": Modlitwa za Wołyń. *Gazeta Wyborcza.* 2013. 11 lipca. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7762437/Modlitwa-za-Wolyn (дата звернення: 16.01 2019).

[446] Детальніше про театральний проєкт див.: О. Дудко «Апорія'43/Декалог: локальна світова війна». Historians.in.ua. 2012. 10 листопада. URL: http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/446-oksana-dudko-aporiia43dekaloh-lokalna-svotova-viina (дата звернення: 13.02 2021).

Звичайно, локальна акція примирення на Волині та Люблінщині пройшла малопомітною на тлі відзначень роковин масових вбивств на Волині, які відбувалися у Польщі. Однак, попри певні труднощі в її організації, брак підписання спільної декларації та складність дискусії, важливим було те, що ця акція відбулася і була загалом позитивно представлена в ЗМІ.

Акції примирення, які відбулися у 2013 р., мали лише частковий успіх. Хоча заходи інтелектуалів та церкви, які займали позицію мнемонічних миротворців, були значно активнішими, ніж у 2003 р., а висловлювання, принаймні деяких з них, – більш чіткими, проте вони були недостатньо помітними на тлі офіційних відзначень та дискусій про постанови польського Сенату і Сейму. Мнемонічні плюралісти переважно представляли громадські ініціативи, в Україні вони взагалі не мали державної підтримки та ресурсів. Натомість мнемонічні воїни з обох боків ці ресурси використовували. Слабкість мнемонічних плюралістів і більша активність мнемонічних воїнів, неможливість діалогу на міждержавному рівні, а згодом зростання політизації історії після Євромайдану та війни на сході України і другого приходу до влади ПіС у Польщі спричинили подальше загострення дискусій у волинському питанні. Польсько-німецька модель примирення «прощаємо і просимо прощення», запозичена до польсько-українського діалогу, не спрацювала у випадку дискусій щодо масових вбивств 1943 р. на Волині. Однією з головних причин цього був брак сильних інституцій, які б мали достатній соціальний капітал, для того, щоб продовжувати та поглиблювати діалог.

ВИСНОВКИ

Польсько-українське історичне примирення є результатом загального політичного зближення між двома державами та суспільствами на основі усвідомлення спільних інтересів і зусиль тих середовищ, які розуміли важливість добрих двосторонніх відносин та тривалий час працювали для подолання травматичного минулого. Це подолання минулого здійснювалося завдяки трансферу концепції примирення, запровадження якої поширилося після Другої світової війни із Західної Європи, передусім з Німеччини, у різних частинах світу. Моделями для запозичення в польсько-українському випадку були німецько-французьке та особливо німецько-польське примирення. Ці примирення, хоча й відбувалися за різними схемами, однак спільною у їхньому проведенні була участь церкви, передусім Римо-Католицької. Церква відіграла позитивну роль і в польсько-українському примиренні.

Польсько-український діалог, який розпочали еміграційні середовища польських та українських інтелектуалів, передусім паризька «Культура», і підтримали провідні діячі польської «Солідарності» та українські дисиденти, заклав основи для примирення у посткомуністичний період. Його ідейно продовжили українські й польські інтелектуали молодшого покоління, які зайняли позицію мнемонічних миротворців, за підтримки духовних лідерів Католицької церкви східного та західного обрядів. Польща та Україна намагалися реалізувати примирення також на державному рівні з різною інтенсивністю, залежно від політичного контексту у різні періоди.

Третьою стороною, яка постійно прямо чи опосередковано впливала на польсько-українські відносини, була Росія. З одного боку, російська загроза була фактором, який об’єднував польські та українські інтелектуальні чи політичні еліти. З іншого – Росія перешкоджала польсько-українському примиренню, аби не допустити зменшення свого впливу на пострадянському просторі.

Суперечки довкола відкриття польського «Цвинтаря орлят» у Львові та масових вбивств 1943 р. на Волині були найгострішими польсько-українськими

конфліктами пам’ятей, принаймні стосовно місць пам’яті, що знаходяться на території України. Їх вирішення було викликом не лише для двосторонніх польсько-українських відносин, але й для переосмислення та подолання минулого в самій Україні. Конфлікт у справі «Цвинтаря орлят» є чи не єдиним з великих польсько-українських конфліктів пам’ятей, який завершився успішним примиренням. Натомість акції примирення щодо масових вбивств на Волині мали обмежений успіх. Волинське питання продовжує залишатися найскладнішим у польсько-українських історичних дискусіях.

Примирення у справі «Цвинтаря Орлят» вдалося передусім завдяки активній позиції інтелектуалів миротворців і духовних лідерів. Позицію діалогу займали переважно інтелектуали молодшого покоління, 1950-х – 1960-х років народження. Натомість інтелектуали та громадські діячі старшого покоління, 1920-х – 1940-х років народження, частіше виступали з позиції мнемонічних воїнів. Це було великою мірою зумовлено поколіннєвим досвідом сприйняття Польщі. Українські інтелектуали та громадські діячі старшого покоління сприймали Польщу через призму міжвоєнного періоду та польсько-українського конфлікту під час Другої світової війни. Натомість молодші інтелектуали та громадські діячі мали привабливий образ Польщі 1970-х – 1980-х рр. з більшою свободою, ніж у Радянському союзі, західними впливами в культурі та рухом «Солідарності». Польща була для них частиною демократичного Заходу, на який вони орієнтувалися.

Молитва примирення першого листопада 2002 р., організована інтелектуалами миротворцями за моделлю «вибачаємо і просимо прощення», запозиченою з польсько-німецького примирення, мала успіх також завдяки сприятливим умовам, що склалися тоді у діалозі між УГКЦ та РКЦ в Україні. Активізація діалогу між цими церквами після візиту в Україну Папи Івана Павла II у 2001 р., а також позиція митрополитів Любомира Гузара та Мар’яна Яворського творили добрий ґрунт для примирення.

Офіційне відкриття «Цвинтаря орлят» відбулося завдяки суспільно-політичним змінам в Україні та більшій відкритості українсько-польських

відносин, що спостерігалися деякий час після Помаранчевої революції. Хоча до цього і польська влада на чолі з президентом Александром Кваснєвським, і українська влада на чолі з президентом Леонідом Кучмою намагалися займати позицію мнемонічних плюралістів, в Україні бракувало діалогу між державною владою та львівською громадськістю.

Примирення навколо «Цвинтаря орлят» відбулося завдяки ініціативі громадянського суспільства. Важливим фактором примирення було те, що інтелектуали та громадські діячі у Львові могли спиратися на інституції та середовища: журнал «Ї», УКУ, а також обидві місцеві, УГКЦ та РКЦ, церкви. Державні лідери долучилися до цього примирення пізніше, лише після Помаранчевої революції. У цьому сенсі польсько-українське примирення щодо «Цвинтаря орлят» ближче до німецько-польського, аніж до німецько-французького примирення.

Можна було сподіватися, що успішний досвід примирення у Львові можна застосувати на Волині. Однак це не вдалося. Далися взнаки суттєві відмінності між двома історичними подіями та пов'язаними з ними конфліктами пам'ятей. По-перше, у Львові йшлося про меморіал військовим, які загинули внаслідок війни, натомість на Волині – про злочини проти цивільного населення, які вимагали пошуку винуватців. По-друге, на час дискусій у справі «Цвинтаря орлят» вже не було живих прямих учасників польсько-української війни 1918-1919 рр. Не так було у волинському випадку: пам'ять про польсько-український конфлікт під час Другої світової війни була ще дуже живою і з обох сторін були живі свідки, які вимагали справедливості. По-третє, на відміну від конфлікту щодо «Цвинтаря орлят», який активізувався у перші роки після падіння комунізму, питання масових вбивств 1943 р. на Волині гостро постало у польсько-українських відносинах не відразу, а поступово. У 1990-х рр. волинське питання порушували здебільшого польські кресові середовища. Вони представляли жертв і в цій дискусії відігравали роль мнемонічних воїнів, але їхня позиція була марґінальною. Це пояснюється, зокрема, тим, що у 1990-х рр. політика пам'яті в Польщі та в Україні була менш активною, ніж у 2000-х рр. Конфлікти пам'ятей

гостро поставали по обидві сторони кордону, однак на державному рівні найбільш контроверсійних питань обидві сторони намагалися не порушувати. Це містило загрозу, що при черговій зміні влади та зведенні політичних порахунків історичні питання можуть загостритися. Уже спільні семінари польських і українських істориків, а також публічна дискусія на шпальтах „Gazety Wyborczej"продемонстрували домінування взаємовиключних національних інтерпретацій, між якими складно досягти зближення.

Потреба вшанування жертв, очікування якого зростали в Польщі, а також більш активна політика пам'яті в обох державах на початку 2000-х рр. спричинили активізацію дискусій у 2003 р., у зв'язку з відзначенням 60-х роковин масових вбивств на Волині. Між дискусіями щодо волинських подій та відкриття «Цвинтаря орлят» спостерігалася певна тяглість. У них брали участь переважно ті самі актори. Відрізнявся однак регіональний контекст Волині та Львова, а також активніша участь представників польських кресових середовищ у дискусіях щодо масових вбивств на Волині. Волинське питання виявилося значно складнішим, ніж питання «Цвинтаря орлят», навіть для мнемонічних миротворців. Якщо потреба вшанування загиблих та спорудження меморіалу не викликали заперечень, то визнання відповідальності УПА за вбивства польського населення вимагало переосмислення власного минулого, яке в Україні тільки починалося. Спільне відзначення роковин вдалося провести передусім завдяки застосуванню владних ресурсів. На відміну від Львова, де питання історичної пам'яті часто викликали дискусії у місцевому публічному просторі, на Волині місцева громадськість була менш активною. На Волині не сформувалося середовища, яке б займало позицію мнемонічних плюралістів, і не було інституційної платформи, довкола якої воно б могло формуватися. Волинські представники влади та громадськості займали позицію поміж мнемонічними воїнами та відмовниками, змушені долучитися до дискусії нав'язаної їм ззовні. Ці обставини загалом сприяли відзначенню роковин у 2003 р., проте його було недостатньо для глибокого переосмислення історичних подій та більш автентичного примирення.

Поступове загострення волинського питання на тлі політизації історії в обох країнах , що розпочалося у 2008 р. з відзначенням у Польщі 65-х роковин масових вбивств, продовжилося через героїзацію в Україні Степана Бандери, а також зменшення інтенсивності польсько-українських контактів на міждержавному рівні, з огляду на зміни влад в обох країнах, і зростання відчуття російської загрози, зумовлювало потребу подальших пошуків примирення. Оскільки діалог на міждержавному рівні в період президентства Віктора Януковича був неможливим, у чергові, 70-ті роковини масових вбивств на Волині, у 2013 р. інтелектуали миротворці організували акції примирення на громадському рівні за участю церковних провідників і президента Польщі Броніслава Коморовського.

Хоча мнемонічні миротворці в Україні були більш готовими до діалогу та переосмислення власної історії, ніж у 2003 р., акції примирення у 2013 р. мали обмежений успіх. Зросла активність мнемонічних воїнів у Польщі, а також їх підтримка в Україні частиною провладних партій, правдоподібно під впливом Росії, щоб таким способом погіршити польсько-українські відносини. Крім того, складно було вести діалог на Волині. Місцеві представники громадськості та очільники церков виявилися до цього не зовсім готовими. Мнемонічні миротворці в Україні та Польщі не мали достатніх ресурсів, аби запобігти подальшому загостренню конфлікту пам’ятей, однак продемонстрували, що з обох сторін є середовище відкрите до діалогу, яке стало працює для примирення. Чи не головним досягненням дискусій 2013 р. стало формулювання досить чітких позицій, які могли би бути підставою для примирення у волинському питанні. Вони відображені передусім у спільній декларації УГКЦ та РКЦ.

Польсько-українське поле пам’яті про масові вбивства на Волині і досі залишається розділеним. Формуванню збалансованого поля пам’яті перешкоджало розділене поле пам’яті в самій Україні та подальше зростання політизації історії після Євромайдану та війни на Сході України і другого приходу ПіС у Польщі у 2015 р., що спричинило також загострення конфлікту пам’ятей щодо масових вбивств на Волині. В останні роки дискусії практично припинилися і повномасштабне вторгнення Росії в Україну у 2022 р. вчергове

продемонструвало, що історичні непорозуміння не є перешкодою для добрих польсько-українських відносин стосовно актуальних проблем. Відзначення 80-х роковин масових вбивств на Волині, що відбулися в липні цього, 2023 року, показали, що в Польщі залишаються очікування, щоб українська держава офіційно визнала злочин та назвала винуватців. Ці очікування загострюються радикальними заявами деяких політиків. Україна тепер неготова до цієї дискусії через важку та виснажливу війну з Росією. Все ж, УГКЦ та РКЦ Польщі проголосили декларацію примирення і цього року, а також відбулася меса за жертв на Волині за участю президентів Польщі та України, Анджея Дуди та Володимира Зеленського. До такого загострення, як у 2013 р., у сфері політики пам'яті не дійшло. Проте волинське питання залишається нерозв'язаним і жестів примирення та загальних обтічних формулювань недостатньо для подолання цього конфлікту пам'ятей.

Запозичена ідея примирення на основі християнських цінностей, зокрема її польсько-німецька модель «Вибачаємо і просимо прощення», у польсько-українському примиренні була реалізована лише частково з кількох причин. По-перше, заклики до примирення у випадку масових вбивств на Волині не були доповнені практиками, характерними для перехідної справедливості, які б могли забезпечити хоча б символічне покарання винних; по-друге, не вистачало інституцій, які б реалізовували примирення на різних рівнях, маючи для цього достатньо ресурсів. Особливої уваги заслуговує церква як ключова інституція необхідна для здійснення примирення на основі християнських цінностей. Якщо у Львові ця модель спрацювала завдяки сформованому середовищу інтелектуалів і налагодженій співпраці між УГКЦ та РКЦ у час акції примирення, то на Волині ситуація була значно складнішою і тут трансфер не спрацював. Ідею львівських інтелектуалів волинська інтелігенція сприйняла без великого ентузіазму. Діалог ускладнювала розділеність між місцевими церквами та нерозуміння їхніми очільниками потреби примирення.

Розглянуті два випадки показують проблематичність поширення примирення на схід. Особливо це видно на прикладі церковного чинника. На

відміну від Католицької церкви, яка після Другого Ватиканського собору опрацювала на інституційному рівні та значною мірою реалізувала діалог між церквами, православ'я поки що не має такого досвіду. Залишається Російська православна церква, яка відстоює своє канонічне право на певній території та зовсім неготова до діалогу з іншими церквами. Більше того, її керівництво підтримує агресивну війну Росії проти України. Створена у 2019 р. Православна церква України поки що не встигла себе проявити в аспекті примирення. Це не означає, що примирення в майбутньому неможливе, зокрема українсько-російське. Але, ймовірно, для його реалізації після закінчення війни буде необхідний пошук нових моделей за участю акторів, які користуватимуться достатньо високим рівнем довіри в обох суспільствах.

Отже, можна спробувати сформулювати умови, за яких примирення буде більш успішним. Примирення може бути успішнішим, якщо:

- подія, щодо якої воно відбувається, є більш віддаленою у часі та не є частиною живої сімейної пам'яті обох сторін;
- примирення відбувається як на рівні держав, так і за участю громадянського суспільства;
- важливу роль у примиренні відіграють церкви;
- мнемонічні миротворці повинні бути також серед місцевого громадянського суспільства, інакше трансфер концепції і практик примирення не відбувається на локальному рівні;
- мнемонічні плюралісти з обох сторін повинні переважати мнемонічних воїнів;
- практики примирення мають бути доповнені практиками перехідної справедливості, якщо воно стосується масових злочинів;
- обидві сторони солідаризуються у випадку появи спільної загрози та спільного ворога, яким у випадку Польщі та України є путінська Росія. Однак цього недостатньо для подолання конфліктів пам'ятей. Вони можуть тільки на якийсь час відходити на другий план, але активізуватися знову після зникнення спільної загрози.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані джерела

1. Аудіоверсія пленарного засідання 15-ї сесії Львівської міської ради 4-го скликання від 19. 05 2005. Львівська міська рада. URL: http://www4.city-adm.lviv.ua/audio/full/2005_05_19.mp3 (дата звернення: 21.10 2017).
2. Аудіоверсія пленарного засідання 15-ї сесії Львівської міської ради 4-го скликання від 09.06 2005. Львівська міська рада. URL: http://www4.city-adm.lviv.ua/audio/full/2005_06_09.mp3 (дата звернення: 22.10 2017).
3. Аудіоверсія пленарного засідання 15-ї сесії Львівської міської ради 4-го скликання від 13.06 2005. Львівська міська рада. URL: http://www4.city-adm.lviv.ua/audio/full/2005_06_13.mp3 (дата звернення: 22.10 2017).
4. Базюк Т. Знову за старе. Депутати пропонують поділити цвинтар на кладовище і пантеон. *Львівська газета.* 2002. 20 вересня. // Незалежний культурологічний часопис «Ї». Дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/lv-gaz2009.htm (дата звернення: 20.06 2017).
5. Бердиховська Б., Вуєц Г. Не опускаймо рук / Перекл. з пол. А. Павлишина. *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* Дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/rzecz0607.htm (дата звернення: 20.06 2017).
6. Бердиховська Б. Зустріч над могилами? / Перекл. з пол. О. Демків. *Поступ.* 2003. 7 березня. URL: http://postup.brama.com/i_pub/usual.php?what=8072&raz=1 (дата звернення: 25.01 2020).
7. Бик Т. Політичне зобов'язання. *Львівська газета.* 2005. 12 квітня. // Незалежний культурологічний часопис «Ї». дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/arhiv2003.htm#8 (дата звернення: 20.10 2017).

8. Борковський А. «Карусель» цвинтаря Орлят. *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* Дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/um-borkovsk.htm (дата звернення: 13.06 2017).
9. Борковський А. Примирення, а не перемир'я. *Україна Молода.* 2005. 25 червня. URL: http://www.umoloda.kiev.ua/number/456/113/16517/ (дата звернення: 02.09 2017).
10. Бук П. Пам'ятник… розбрату. *День.* 1998. № 178 (18 вересня). URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/pamyatnik-rozbratu (дата звернення: 10.07 2022).
11. Виставка «Волинська різня…» – історична правда чи провокація. *Радіо Свобода.* 2010. 9 квітня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/2007416.html (дата звернення: 18.10 2020).
12. Відкритий лист до українців і поляків доброї волі у справі Цвинтаря Орлят. *Поступ.* 2002. № 103 (18 липня). URL: http://postup.brama.com/usual.php?what=3498 (дата звернення: 03.12 2017).
13. Волинська обласна державна адміністрація. Управління з питань внутрішньої політики. Відділ політичного аналізу і прогнозування. Звіт за результатами вивчення громадської думки на тему: «Українсько-польський конфлікт на Волині 1943-1944 років». Луцьк, березень 2003.
14. Волинська трагедія 1943 року. Яким має бути український крок до примирення з Польщею. *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* Дискусія щодо подій на Волині 1943 р. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/volyn/analitik21-05.htm (дата звернення: 27.01 2020).
15. Волинь – 1943/1944: невідома трагедія. *День.* 2003. № 78 (7 травня), № 82 (16 травня). URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/nota-bene/volin-19431944-nevidoma-tragediya-0, https://day.kyiv.ua/uk/article/nota-bene/volin-19431944-nevidoma-tragediya (дата звернення: 24.01 2020).

16. В'ятрович В. Вибачення за..?. *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* Дискусія щодо подій на Волині 1943 р. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/volyn/zayavaOUN.htm (дата звернення: 27.01 2020).

17. В'ятрович В. Примирення, а не капітуляція. *Zaxid.net.* 2013. 29 березня. URL: https://zaxid.net/primirennya_a_ne_kapitulyatsiya_n1281484 (дата звернення: 17.05 2021).

18. Ганзлік С. Лист Голови Ради міста Кракова Станіслава Ганзліка (Hanzlik) / Перекл. з пол. А. Павлишин. Краків, 2002, 20 травня. *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* дискусії навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/rezol-krakiv.htm (Дата звернення: 27.06 2017).

19. Гетьманчук А. Павел Залевскі: «Якщо Україна думає про членство в Євросоюзі, вона має переглянути роль Бандери в історії». *Дзеркало тижня.* 2010. № 10 (13-19 березня). URL: https://zn.ua/ukr/internal/pavel_zalevski_yakscho_ukrayina_dumae_pro_chlenstvo_v_evrosoyuzi,_vona_mae_pereglyanuti_rol_banderi_.html (дата звернення: 06.12 2020).

20. Гор І. Міськрада «погодилася на Польщу». *Поступ.* № 147 (591). 2000. 5 вересня. URL: http://postup.brama.com/000905/147_4_3.html (дата звернення: 24.09 2017).

21. Гор І. На цвинтарі мало не побилися. *Поступ.* № 171 (605). 2000. 17-18 жовтня. URL: http://postup.brama.com/001017/171_1_1.html (дата звернення: 22.06 2017).

22. Греко-і Римо-Католики готують спільну заяву по волинській трагедії. *Історична правда.* 2013. 21 січня. URL: https://www.istpravda.com.ua/short/2013/01/21/109145/ (дата звернення: 17.05 2021).

23. Грицак Я. Примирення – це постійний процес, а не одноразові акти. *Країна.* 2013. № 179 (4 липня). URL: https://gazeta.ua/articles/opinions-

journal/_primirennya-ce-postijnij-proces-a-ne-odnorazovi-akti/504863 (дата звернення: 16.05 2021).

24. Грицак Я. Що нам робити зі своєю власною історією?. *Львівська газета.* 2002. № 35 (1 листопада). URL: https://web.archive.org/web/20021209134533/http://www.gazeta.lviv.ua/2002/11/01/NewspaperArticle.2002-10-31.4641 (дата звернення: 10.02 2022).

25. Громадські ініціативи. Звернення. *Медіа-простір.* № 276 (1048). 2002. 19 червня. // Незалежний культурологічний часопис «Ї»: дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/m-pr1906.htm (дата звернення: 21.06 2017).

26. Гузар Л. «Тільки відкинувши все, що розділяє, церкви можуть об'єднатися» / підготувала К. Ґудзик. *День.* 2003. № 76 (25 квітня). URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/akciya-dnya/tilki-vidkinuvshi-vse-shcho-rozdilyaie-cerkvi-mozhut-obiednatisya (дата звернення: 03.02 2020).

27. Ґлуза З. «Карта» і «волинське питання». *Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943* / Ідея, вибір, редактор – О. Зіньчук. Люблін: Stowarzyszenie „Panorama kultur", 2012. С. 216 – 221.

28. Декларація ухвалена 7 липня 2012 року на урочистостях у зв'язку з відкриттям у Львові меморіальної дошки на честь Яцека Куроня. URL: http://docs.rferl.org/uk-UA/2012/07/10/6be4c35f-1f15-4003-8cf9-2c25fc6a5d58.doc (дата звернення: 29.01 2019).

29. Державна комісія просить внести зміни до ухвали міської ради стосовно «Цвинтаря Орлят». *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* Дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/arhiv2005.htm#1 (дата звернення: 21.10 2017).

30. Дзеркало тижня. 2003. № 19 (444). 24 травня.

31. Договір між Україною і Республікою Польщею про добросусідство, дружні відносини і співробітництво. Варшава, 1992, 18 травня.

Законодавство України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_172 (дата звернення: 10.05 2017).

32. Донецький суд відібрав звання Героя і в Шухевича. *УНІАН.* 2010. 21 квітня. URL: https://www.unian.ua/politics/349763-donetskiy-sud-vidibrav-zvannya-geroya-i-v-shuhevicha.html (дата звернення: 12.05 2021).

33. Донецький суд скасував указ Ющенка про присвоєння Бандері звання Героя. *УНІАН.* 2010. 2 квітня. URL: https://www.unian.ua/politics/343417-donetskiy-sud-skasuvav-ukaz-yuschenka-pro-prisvoennya-banderi-zvannya-geroya.html (дата звернення: 24.04 2021).

34. До питання про впорядкування військових поховань українських на території Польщі та польських на території України. Львівська міська рада. 2000. 10 серпня. URL: http://www8.city-adm.lviv.ua/info/vgz.nsf/5a026fef2a68f9b0c22572370059e038/fb308d40e7ec33aec2257300003607d0?OpenDocument (дата звернення: 23.09 2017).

35. Єгорова І. «Тут лежить польський воїн…». *День.* 2005. № 102 (9 червня). URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/tut-lezhit-polskiy-voyin (дата звернення: 13.06 2017).

36. Єрьомін А. Для Ющенка це «питання честі». А для нас?. *Високий Замок.* № 77 (3009). 2005. 27 квітня. // Незалежний культурологічний часопис «Ї». дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/arhiv2003.htm#10 (дата звернення: 20.06 2017).

37. Єрьомін А. У майбутнє підемо разом!. *Високий Замок.* № 111 (3032). 2005. 25 червня. // Незалежний культурологічний часопис «Ї». Дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/wz25-06.htm (дата звернення: 20.06 2017).

38. Зайцев О. Волинський урок: післямова до урочистостей. *Львівська газета.* 2003. 18 липня. // Незалежний культурологічний часопис «Ї».

дискусія щодо подій на Волині 1943 р. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/volyn/lg18-07.htm (дата звернення: 26.11 2018).

39. Зам'ятін В. Дипломатично-атмосферні пошуки. *День.* 2003. № 37 (27 лютого). URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/den-planeti/diplomatichno-atmosferni-poshuki (дата звернення: 03.02 2020).

40. Захаров Д. Напівправда, брехня чи провокація? Післямова до виставки «Волинська різня». *День.* 2010. 23 квітня. URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/napivpravda-brehnya-chi-provokaciya (дата звернення: 15.12 2020).

41. Захистимо Европу в собі! Звернення середовища «Ї». Львів, 2002. *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/appeal.htm (дата звернення: 21.06 2017).

42. Заява Громадського комітету «Примирення між народами» про українсько-польське примирення. 3 квітня 2013. Ініціативна група «першого грудня». URL: http://1-12.org.ua/2013/04/03/1761 (дата звернення: 16.05 2021).

43. Заява з нагоди 60-ї річниці волинської трагедії. 10.07 2003. Верховна Рада України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=15459&pf35401=37971 (дата звернення: 28.05 2019).

44. Заява проводу ОУН з приводу польсько-українських подій на Волині 43-44 років. Київ, березень 2003. *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* дискусія щодо подій на Волині 1943 р. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/volyn/zayavaOUN.htm (дата звернення: 27.01 2020).

45. Звернення Волинської ради церков щодо 70-ліття волинської трагедії. 2013. 23 квітня. Костели і каплиці України. URL: https://www.rkc.in.ua/index1.php?&m=n&f=a201&p=20130423b&l=u&n=370 (дата звернення: 17.05 2021).

46. Звернення львівських інтелектуалів до президентів України та Польщі. *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/appeal-kk.htm (дата звернення: 21.06 2017).

47. Звернення Львівської міської ради до президентів України та Республіки Польща від 19. 05 2005. *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* Дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/arhiv2005.htm#1 (дата звернення: 21.10 2017).

48. Звернення представників інтелектуальних та громадських середовищ Львова до громади міста. 12.07 2002. *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* Дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/appeal-1207.htm (дата звернення: 20.06 2017).

49. Звернення. *Поступ.* № 144 (588). 2000. 31 серпня. URL: http://postup.brama.com/000831/144_3_2.html (дата звернення: 26.11 2018).

50. З приводу відзначення в Польщі 60-річчя трагічних подій 1943 року на Волині. Відкритий лист. *Голос України.* 2003. 16 травня. URL: http://www.golos.com.ua/article/244478 (дата звернення: 13.02 2020).

51. Ігнатова О. Танці до порозуміння. *Поступ.* 2003. 9 травня. URL: http://postup.brama.com/usual.php?what=9823 (дата звернення: 07.02 2020).

52. Казімєж Подляський Білоруси – литовці – українці: наші вороги чи брати?/ перекл. з пол. В. Поліщука. Мюнхен: Віднова, 1986.

53. Карпінська В. Тест на європейськість. *Львівська газета.* 2005. 8 квітня. // Незалежний культурологічний часопис «Ї». Дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/arhiv2003.htm (дата звернення: 20.10 2017).

54. Кваснєвський до Львова не поїде. *Українська правда.* 2002. 17 травня. URL: http://www.pravda.com.ua/news/2002/05/17/2988819/ (дата звернення: 14.10 2017).

55. Коментарі. *Поступ.* 2002. № 165 (2 листопада). URL: http://postup.brama.com/usual.php?what=5673 (дата звернення: 05.12 2017).
56. Критика. 2003. Ч. 5.
57. Критика. 2003. Ч. 7-8.
58. Круглий стіл «Що нам робити зі своєю історією?». Львів, 2002, 1 листопада. *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* Семінари. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/seminary/2002/krstil-111/krstil-1lyst.htm (дата звернення: 08.01 2018).
59. Куронь Я. Поляки та українці: важкий діалог. 2-ге видання. Київ: Дух і Літера, 2019. 264 с.
60. Кухар Т., Друль О. Цвинтарний експорт. *Поступ.* № 141 (997). 2002. 21-22 вересня. URL: https://postup.info/020921/141_3_2.html (дата звернення: 18.08 2022).
61. Кучма і Кваснєвський сподіваються, що «Цвинтар орлят» буде відкрито. *Дзеркало тижня.* 2002. № 23 (21-27 червня). URL: https://zn.ua/ukr/internal/kuchma_i_kvasnevskiy_spodivayutsya,_scho_tsvintar_orlyat_bude_vidkrito.html (дата звернення: 16.08 2022).
62. Кучма Л. Виступ президента України з нагоди 60-ї річниці волинської трагедії. *Урядовий кур'єр.* 2003. 15 липня. С. 3.
63. Лист з Кракова до мера Львова / перекл. з пол. А. Павлишина. *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* Дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/rezol-krakiv.htm (дата звернення: 27.06 2017).
64. Лист Івана Павла II. *Поступ.* 2003. 10 липня. URL: http://postup.brama.com/usual.php?what=11734 (дата звернення: 26.11 2018).
65. 1 листопада у Львові у стінах Українського католицького університету відбувся круглий стіл за участю українських та польських інтелектуалів під назвою «Що нам робити зі своєю історією?». *Радіо Свобода.* 2002. 4 листопада. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/895767.html (дата звернення: 27.06 2017).

66. ЛОО УНА-УНСО вважає звернення львівських депутатів до президентів України та Польщі щодо польських військових поховань – безвідповідальним кроком. *ЗІК.* 2005. 19 травня. URL: http://zik.ua/news/2017/02/03/zavtra__vsesvitniy_den_borotby_proty_raku_nayvidomishi_fakty_pro_10374 (дата звернення: 26.07 2017).

67. Малімон Н. Пам'ятник – ще не знак примирення!. *День.* 2003. № 83 (17 травня). URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/pamyatnik-shche-ne-znak-primirennya (дата звернення: 24.01 2020).

68. Малімон Н. Чужі пам'ятники. *День.* 2003. № 78 (7 травня). URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/chuzhi-pamyatniki (дата звернення: 24.01 2020).

69. Маринович М. Національні емоції чи національні інтереси? // Його ж, Вибране: у 6-х томах. Т. 3: Публіцистика. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2010. С. 339 – 343.

70. Маринович М. Українські сторінки понтифікату Івана Павла II. *Нова Польща.* 2020. 14 жовтня. URL: https://novapolshcha.pl/article/ukrayinski-storinki-pontifikatu-ivana-pavla-ii/ (дата звернення: 24.12 2021).

71. Махун С. Острозькі діалоги. *День.* 2003. № 69 (16 квітня). URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/ostrozki-dialogi (дата звернення: 23.01 2020).

72. Медведчук В. Волинь – наш спільний біль. *День.* 2003. № 59 (2 квітня). URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/volin-nash-spilniy-bil (дата звернення: 24.01 2020).

73. Мельник І., Бачинський Б. Пробачити історії. *Поступ.* 2002. № 165 (2 листопада). URL: http://postup.brama.com/usual.php?what=5672 (дата звернення: 27.06 2017).

74. Мельник І. Цвинтар нарешті відбудують. *Поступ.* № 147 (591). 2000. 5 вересня. URL: http://postup.brama.com/000905/147_1_1.html (дата звернення: 26.07 2017).

75. Ми відлуння одне одного. *Дзеркало тижня.* 2003. № 6 (15-21 лютого). URL: https://dt.ua/ARCHIVE/mi_vidlunnya_odne_odnogo.html/?version=complete (дата звернення: 23.01 2020).

76. XIII міжнародний науковий семінар «Україна-Польща: важкі питання». Львів, 2008-06-03. Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. URL: http://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/news/news/?newsid=18 (дата звернення: 02.09 2021).

77. На Запоріжжі прокуратура через суд домоглася заборони організації «Слов'янська гвардія». Офіс генерального прокурора. 2014. 20 червня. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/regions_news_detail?_m=publications&_c=view&_t=rec&id=140305 (дата звернення: 05.09 2021).

78. Наше співробітництво з «Картою». *З архівів ВУЧК-ГБУ-НКВД-КГБ.* 1995. № ½. С. 112 – 116.

79. Незагоєна рана Волині. Відкритий лист з приводу 60-річниці українсько-польського збройного конфлікту на Волині. *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* дискусія щодо подій на Волині 1943 р. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/volyn/vidozva.htm (дата звернення: 29.01 2020).

80. Незалежний культурологічний часопис «Ї». 2003. Ч. 28: «Волинь 1943: боротьба за землю».

81. Незалежний культурологічний часопис «Ї». 2013. Ч. 74: «Волинь Wołyń 1943».

82. Об'єднання українців у Польщі Депутатам Львівської міської ради. Варшава, 2002, 14 травня. *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* Дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL:

http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/zuwp1405.htm (дата звернення: 21.06 2017).

83. Онишкевич Р. Цвинтар під загрозою. *Львівська газета.* 2005. 22 червня. // Незалежний культурологічний часопис «Ї». дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/arhiv2005.htm#7 (дата звернення: 22.10 2017).

84. Павлишин А. Мертві і живі. Як розділити «спадщину» конфлікту. *День.* 2002. № 91 (24 травня). URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/nota-bene/mertvi-i-zhivi (дата звернення: 27.07 2017).

85. Панкевич Б. Усе ще холодно…. *Львівська газета.* 2006. 6 листопада. // Незалежний культурологічний часопис «Ї». дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/lg06-11.htm (дата звернення: 20.06 2017).

86. Пастирський лист римсько-католицьких єпископів України з приводу 70-ї річниці волинської трагедії. Костели і каплиці України. 2013. 24 червня. URL: https://rkc.in.ua/index1.php?&m=n&f=riiis&p=20130624a&l=u&n=2 (дата звернення: 22.11 2022).

87. П'єцух М., Борковський А. Прощення без вибачень. *Поступ.* 2003. 12 липня. URL: http://postup.in.ua/usual.php?what=11818 (дата звернення: 29.01 2020).

88. Польське і українське телебачення забезпечуть пряму трансляцію офіційного відкриття меморіалу воїнам УГА та легіонерам на увесь світ. *Укрінформ.* 2005. 23 червня. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/252882-polske__ukranske_telebachennya_zabezpechut_pryamu_translyatsyu_oftsynogo_vdkrittya_memoralu_vonam_uga_ta_legoneram_na_uves_svt_392995.html (дата звернення: 27.07 2017).

89. Президенти України Леонід Кучма і Польщі Олександр Кваснєвський відкрили пам'ятник українсько-польського

примирення «Пам'ять – скорбота – єднання» в селі Павлівці, яке 60 років тому було місцем трагічних подій на Волині. *Радіо Свобода.* 2003. 12 липня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/905399.html (дата звернення: 18.02 2020).

90. Прес-конференція з нагоди громадської акції польсько-українського примирення за участю М. Мариновича і Я. Грицака. 21 травня 2013. *Радіо Воскресіння.* 2013. 23 травня. (аудіозапис). URL: http://www.rr.lviv.ua/tag/myroslav-marynovych/&usg=AOvVaw1r-9LQOwe4WIW8L5GDEWAm (дата звернення: 30.01 2019).
91. Прихід В. Личаківська розвідка. *Поступ.* 2005. 22 березня. URL: http://postup.brama.com/usual.php?what=38560 (дата звернення: 20.10 2017).
92. Прихід В. Ющенкові розкажуть про Цвинтар орлят. *Поступ.* 2005. 3 березня. URL: http://postup.brama.com/usual.php?what=37668 (дата звернення: 20.10 2017).
93. Про примирення в 60-ту річницю трагічних подій на Волині. *Голос України.* 2003. 15 липня. URL: http://www.golos.com.ua/article/242813 (дата звернення: 18.02 2020).
94. Професор Єльського університету звинуватив Колесніченка в плагіаті. *УНІАН.* 2012. 26 травня. URL: https://www.unian.ua/politics/654630-profesor-elskogo-universitetu-zvinuvativ-kolesnichenka-v-plagiati.html (дата звернення: 15.05 2021).
95. Пукіш І. Травмована пам'ять. *Високий замок.* № 39 (2471). 2003. 28 лютого. // Незалежний культурологічний часопис «Ї». Дискусія щодо подій на Волині 1943 р. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/volyn/wz27-02.htm (дата звернення: 26.01 2020).
96. Резолюція європарламенту щодо ситуації в Україні. *УНІАН.* 2010. 26 лютого. URL: https://www.unian.ua/world/330010-rezolyutsiya-evroparlamentu-schodo-situatsiji-v-ukrajini-povniy-tekst.html (дата звернення: 24.04 2021).

97. Резолюція ради міста Кракова № 67/CVII/02 / перекл. з пол. А. Павлишина. Краків, 2002, 17 квітня. *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* Дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/rezol-krakiv.htm (дата звернення: 21.06 2017).

98. Римо- та греко-католики Львова спільно моляться за померлих. Інститут екуменічних студій Українського Католицького університету. 2012. 6 листопада. URL: http://www.ecumenicalstudies.org.ua/ekumenichni-novini/2012/11/06/3002 (дата звернення: 03.12 2017).

99. Ричук Ю. Пам'ять про волинську трагедію: помирить тільки молитва. *ВолиньPost.* 2013. 10 липня. URL: http://www.volynpost.com/articles/273-pamiat-pro-volynsku-tragediyu-pomyryt-tilky-molytva (дата звернення: 16.05 2021).

100. Россолінський-Лібе Ґ., Рудлінґ П. А. Заява про інструменталізацію наукових публікацій в Україні. Historians.in.ua. 2012. 31 травня. URL: http://www.historians.in.ua/index.php/en/ogoloshennya/283-gzhegozh-rossolinskyi-libe-per-anders-rudling-zaiava-pro-instrumentalizatsiiu-naukovykh-publikatsii-v-ukraini (дата звернення: 15.05 2021).

101. Савицький Ю. Кравчук і Квасневський готують спільне звернення з приводу 70-річчя волинської трагедії?. *Радіо Свобода.* 2013. 19 червня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/25021458.html (дата звернення: 06.08 2021).

102. Савицький Ю. Президент Польщі молився разом із главою УГКЦ за жертви волинської трагедії. *Радіо Свобода.* 2013. 27 червня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/25030296.html (дата звернення: 17.05 2021).

103. Сагайдачний І. Україна-Польща: випробування дружбою. *Дзеркало тижня.* 2003. № 8 (1-7 березня). URL: https://dt.ua/POLITICS/ukrayinapolscha_viprobuvannya_druzhboyu.html (дата звернення: 22.01 2020).

104. «Свобода» назвала президента Польщі «небажаною персоною» у Луцьку. *Дзеркало тижня.* 2013. 2 липня. URL: https://zn.ua/ukr/POLITICS/svoboda-nazvala-prezidenta-polschi-nebazhanoyu-personoyu-u-lucku-124452_.html (дата звернення: 04.11 2020).

105. Сиривко І. Крок до порозуміння. *Поступ.* 2003. 11 липня. URL: http://postup.brama.com/usual.php?what=11767 (дата звернення: 29.01 2020).

106. Сиривко І. Не наше свято на нашій землі. *Поступ.* 2005. 25 червня. URL: http://postup.info/dinamic/usual.php?what=42192 (дата звернення: 12.09 2022).

107. Сівец М. Совість кожного підкаже потрібні слова. *Дзеркало тижня.* 2003. № 9 (8-14 березня). URL: https://dt.ua/POLITICS/sovist_kozhnogo_pidkazhe_potribni_slova.html (дата звернення: 22.01 2020).

108. Слова про Волинь. *Українська правда.* Блог Т. Возняка. 2013. 6 липня. URL: https://blogs.pravda.com.ua/authors/voznyak/51d82c9453207/ (дата звернення: 18.06 2021).

109. Соціально зорієнтовані документи Української Греко-Католицької церкви (1989 – 2008) / Заг. ред. Л. Коваленко. Львів: Видавництво Українського Католицького університету, 2008. xxviii + 711 с.

110. Спільна заява президентів України і Республіки Польща «До порозуміння і єднання». 1997. 21 травня. Законодавство України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_005 (дата звернення: 05.09 2020).

111. Стенограма 54-го пленарного засідання 7-ї сесії 4-го скликання Верховної Ради України. Верховна Рада України. 2005. 22 червня. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/7session/STENOGR/22_06.htm (дата звернення: 05.09 2022).

112. Стенограма 55-го пленарного засідання 7-ї сесії 4-го скликання Верховної Ради України. Верховна Рада України. 2005. 23 червня. URL: http://gska.rada.gov.ua/zakon/skl4/7session/STENOGR/23060507_55.htm (дата звернення: 22.07 2017).

113. Стенограма 75-го засідання Верховної Ради України IV скликання. Верховна Рада України. 2003. 10 липня. URL: https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/1645.html (дата звернення: 17.02 2020).

114. Стенограма 86-го засідання Верховної ради України. Верховна Рада України. 1997. 21 травня. URL: https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4089.html (дата звернення: 14.02 2021).

115. Стецюк В. Зустріч президентів країн Центральної Европи у Львові. 1999. 17 травня. URL: http://www.brama.com/news/press/990517lvu.html (дата звернення: 22.06 2017).

116. Сюньдюков І. Небезпечна подачка екстремістам. *День*. 2009. 1 серпня. URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/nebezpechna-podachka-ekstremistam (дата звернення: 02.06 2021).

117. Терещук Г. Українсько-польський скандал на імені Степана Бандери. *Радіо Свобода.* 2009. 11 серпня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/1797625.html (дата звернення: 30.10 2022).

118. Терещук Г. Черговий урок патріотизму від поляків. *Радіо Свобода.* 2009. 1 березня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/1501103.html (дата звернення: 14.12 2020).

119. Тягнибок О. Європарламент не вказуватиме Україні, кого визнавати героями. *Українська правда.* Блог О. Тягнибока. 2010. 26 лютого. URL: https://blogs.pravda.com.ua/authors/tiahnybok/4b88066cc9c5f/page_3/ (дата звернення: 15.05 2021).

120. Угода між урядом України і урядом Республіки Польща про збереження місць пам'яті і поховання жертв війни та політичних репресій. Варшава, 1994, 21 березня. Законодавство України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_014 (дата звернення: 25.07 2017).

121. Українські й польські урядовці намагаються подолати перешкоди перед зустріччю двох президентів. *Радіо Свобода.* 2002. 10 травня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/889648.html (дата звернення: 26.06 2017).

122. Українсько-польська декларація примирення від 28.06.2013. Костели і каплиці України. URL: https://rkc.in.ua/index1.php?&m=n&f=lp&p=20130628a&l=u (дата звернення: 18.05 2021).

123. Укрінформ Створено громадський комітет «Примирення між народами». YouTube. 2013. 3 квітня. URL: https://www.Youtube.com/watch?v=NwZIsGdKPig (дата звернення: 16.05 2021).

124. УПЦ КП про Волинь-1943: «Прощаємо і просимо прощення». *Історична правда.* 2013. 28 березня. URL: https://www.istpravda.com.ua/short/2013/03/28/118161/ (дата звернення: 17.05 2021).

125. У суботу на Прикарпатті відбулася чергова робоча зустріч президента України Леоніда Кучми з президентом Республіки Польща Александром Кваснєвським. *Радіо Свобода.* 2002. 29 квітня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/889213.html (дата звернення: 14.10 2017).

126. Ухвала Львівської міської ради № 227 про створення комісії у справах військових поховань у м. Львові. Львівська міська рада. 1995. 12 жовтня. URL: http://www8.cityadm.lviv.ua/inTEAM/Uhvaly.nsf/9315c344519dd559c2256bb50042bc5c/805f5960e05982ccc2257fb1002fe6e1?OpenDocument (дата звернення: 27.07 2017).

127. Ухвала Львівської міської ради № 60 про впорядкування польських військових поховань на південній частині музею «Личаківський цвинтар». Львівська міська рада. 1998. 1 жовтня. URL: https://www8.city-adm.lviv.ua/inTEAM/Uhvaly.nsf/6beaa11e1f55c94dc2256b21005c49ff/710645d833484286c22570ba00506773?OpenDocument (дата звернення: 15.09 2022).

128. Ухвала Львівської міської ради № 770 про завершення впорядкування польських військових поховань 1918 – 1919 рр. на території «Музею Личаківський цвинтар» в м. Львові. Львівська міська рада. 2000. 4 вересня. URL: http://www8.city-adm.lviv.ua/inTEAM/Uhvaly.nsf/91c21bb29b2b4f47c22571340037f910/638cfcd99ff657ffc22570b3004c7ba7?OpenDocument (дата звернення: 21.07 2017).

129. Ухвала Львівської міської ради № 12 Про дату відкриття Меморіалу воїнам Української галицької армії, полеглим в обороні Львова в 1918 – 1919 роках, і Польських військових поховань 1918 – 1919 років на території музею «Личаківський цвинтар». Львівська міська рада. 2002. 30 травня. URL: http://www8.city-adm.lviv.ua/inTEAM/Uhvaly.nsf/9315c344519dd559c2256bb50042bc5c/ac629adf1638fa28c2256bd100368d31?OpenDocument (дата звернення: 21.07 2017).

130. Ухвала Львівської міської ради № 2553 Про внесення змін до ухвали міської ради від 04. 09 2000 р. № 770 «Про завершення впорядкування польських поховань 1918 – 1919 рр. на території «Музею Личаківський цвинтар» в м. Львові з врахуванням протоколу зустрічі уповноважених представників президентів України і Республіки Польща. Львівська міська рада. 2005. 13 червня. URL: http://www8.city-adm.lviv.ua/inteam/uhvaly.nsf/(SearchForWeb)/9B68646F33634F72C2257031002EE95D?OpenDocument (дата звернення: 21.07 2017).

131. Харченко О. Тарас Возняк: «Мусимо піднятися до висоти взаємного вибачення». *Високий замок.* № 111 (2241). 2002. 20 травня // Незалежний культурологічний часопис «Ї». Дискусія навколо польських та українських військових поховань. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/wz2005.htm (дата звернення: 26.06 2017).

132. Химка Дж.-П. Коментар на чергову інтелектуальну крадіжку Вадима Колесніченка. *Історична правда.* 2013. 15 квітня. URL: https://www.istpravda.com.ua/columns/2013/04/15/120474/ (дата звернення: 15.05 2021).

133. «Цвинтар Орлят» як лакмусовий папірець для нової влади. *ЗІК.* 2005. 20 квітня. URL: http://zik.ua/news/2005/04/20/8711 (дата звернення: 27.06 2017).

134. Червак Б. Цвинтар «Орлят» як нове випробування для Ющенка. ВО «Свобода». 2005. 11 квітня. URL: http://svoboda.org.ua/news/articles/00079341/ (дата звернення: 27.06 2017).

135. Чиїм болем є Волинь?. *Радіо Свобода.* 2003. 8 квітня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/902109.html (дата звернення: 29.01 2020).

136. Шаповал Ю. Чи подолано «волинський синдром?». *День.* 2003. № 47 (15 березня). URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/chi-podolano-volinskiy-sindrom (дата звернення: 23.01 2020).

137. Ющенко про волинську трагедію. *Поступ.* 2003. 10 червня. URL: http://postup.brama.com/dinamic/i_pub/usual.php?what=10735 (дата звернення: 25.01 2020).

138. Ян Бира: Ми маємо право очікувати на певний жест від українців. *Дзеркало тижня.* 2003. № 6 (15-21 лютого). URL: https://dt.ua/ARCHIVE/yan_bira_mi_maemo_pravo_ochikuvati_na_pevniy_zhest_vid_ukrayintsiv.html (дата звернення: 22.01 2020).

139. Ян Новак-Єзьоранський: Найважливіше, щоб ця річниця не знищила наших стосунків і співпраці. *Дзеркало тижня.* 2003. № 6 (15-21 лютого) URL: https://dt.ua/ARCHIVE/yan_novak-ezoranskiy_nayvazhlivishe,_schob_tsya_richnitsya_ne_znischila_nashih_stosunkiv_i_spivprats.html (дата звернення: 22.01 2020).

140. Янукович пообіцяв Медведєву скасувати указ про присвоєння Бандері Героя. *УНІАН.* 2010. 5 березня. URL: https://www.unian.ua/politics/332535-yanukovich-poobitsyav-medvedevu-skasuvati-ukaz-pro-prisvoennya-banderi-geroya.html (дата звернення: 12.05 2021).

141. Яцек Куронь – Юрію Шухевичу. *Поступ.* № 143 (999). 2002. 26 вересня. URL: http://postup.brama.com/dinamic/i_pub/usual.php?what=4944 (дата звернення: 20.06 2017).
142. ABP. Światosław Piąte: Nie zabijaj / przeł. Ks. B. Pańczak. *Gazeta Wyborcza.* 2013. 23 marca. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7720816/PIATE--NIE-ZABIJAJ (дата звернення: 15.01 2019).
143. „Akcja Wisła" – historia zakłamana. *Gazeta Wyborcza.* 1993. 29 stycznia. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/114687/-Akcja-Wisla----historia-zaklamana (дата звернення: 28.01 2019).
144. Arcybiskup Mokrzycki: Zbrodnia na Wołyniu wymaga prawdy. *Dzieje.pl.* 2013. 4 maja. URL: https://dzieje.pl/aktualnosci/arcybiskup-mokrzycki-zbrodnia-na-wolyniu-wymaga-prawdy (дата звернення: 17.05 2021).
145. Bez słowa o ludobójstwie. *Rzeczpospolita.* 2003. 8 lipca. URL: http://archiwum.rp.pl/artykul/442430-Bez-slowa-o-ludobojstwie.html (дата звернення: 12.02 2020).
146. Biernacki J. Do redakcji. Wołyńskie inferno. *Rzeczpospolita.* 2001. 11 sierpnia. URL: https://archiwum.rp.pl/artykul/348657-Wolynskie-inferno.html (дата звернення: 13.03 2020).
147. Borkowicz J. Aby wiedzieć, co przebaczyć. *Gazeta Wyborcza.* 1991. 9-10 kwietnia. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/6050499/Aby-wiedziec--co-przebaczyc (дата звернення: 28.12 2018).
148. Borkowski A. Mój dziadek zabił twoją babcię / przeł. N. German, T. Serwetnyk. *Gazeta Wyborcza.* 2013. 13 lipca. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7763472/Moj-dziadek-zabil-Twoja-babcie (дата звернення: 16.01 2019).
149. Bosacki M. Po co pytacie o Orlęta?. *Gazeta Wyborcza.* 1998. 28 września. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/556793/Po-co-pytacie-o-Orleta- (дата звернення: 03.01 2022).

150. Brzeziecki A. Lwów: to jeszcze nie koniec. *Tygodnik Powszechny.* 2005. Nr 22 (29 maja). URL: https://www.tygodnikpowszechny.pl/lwow-to-jeszcze-nie-koniec-127776 (дата звернення: 11.09 2017).
151. Czech M. Przeszłość zostawmy historykom. *Gazeta Wyborcza.* 1993. 2 marca. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/117410/Przeszlosc-zostawmy-historykom (дата звернення: 28.01 2019).
152. Czech M. Ukraińcy chcą pojednania. *Gazeta Wyborcza.* 2013. 13 kwietnia. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7731169/Ukraincy-chca-pojednania (дата звернення: 15.01 2019).
153. Czech M. Wyzwanie. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 26 października. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/198032/Wyzwanie (дата звернення: 29.12 2018).
154. Czy będzie przełom?. *Gazeta Wyborcza.* Rzeszów. 2000. 20 września. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/1210155/Czy-bedzie-przelom- (дата звернення: 03.01 2022).
155. Disputed Polish cemetery reopens. *BBC.* 2005. June 24. URL: http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/4618345.stm (дата звернення: 11.09 2022).
156. Ekshumacja ofiar UPA. *Gazeta Wyborcza.* 1992. 20 sierpnia. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/102117/EKSHUMACJA-OFIAR-UPA (дата звернення: 28.01 2019).
157. Filar W. Likwidatorzy z UPA. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 14 lipca. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/188873/Likwidatorzy-z-UPA (дата звернення: 29.12 2018).
158. Głuchowski P., Kowalski M. Podobno była piękna. *Gazeta Wyborcza.* 2007. 16 lipca. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/4910640/Podobno-byla-piekna (дата звернення: 24.01 2019).
159. Gmys C. Smutna rocznica rzezi Wołynia. *Rzeczpospolita.* 2008. 11 lipca. URL: https://www.rp.pl/artykul/161085-Smutna-rocznica-rzezi-Wolynia.html (дата звернення: 14.12 2020).

160. Gorczyca A. Staną krzyże na ukraińskich grobach w Pawłokomie. *Gazeta Wyborcza.* 2005. 17 czerwca. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/4396894/Stana-krzyze-na-ukrainskich-grobach-w-Pawlokomie (дата звернення: 05.01 2022).
161. Informacje. *Rzeczpospolita.* 1998. 20 listopada. URL: http://archiwum.rp.pl/artykul/201571-Informacje.html (дата звернення: 12.03 2020).
162. IPNtvPL Zbrodnia wołyńska – historia, pamięć, edukacja. W przededniu 70. rocznicy (sesja I). YouTube.URL: https://www.youtube.com/watch?v=12FBhk8Qhvs (дата звернення: 27.07 2021).
163. Jednym głosem. *Rzeczpospolita.* 2003. 11 lipca. URL: https://archiwum.rp.pl/artykul/442951-Jednym-glosem.html (дата звернення: 17.02 2020).
164. Jeriomin A. Cmentarz Orląt wkrótce. *Gazeta Wyborcza.* 2005. 20 maja. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/4374931/Cmentarz-Orlat-wkrotce (дата звернення: 01.01 2022).
165. Jeriomin A. Czy Cmentarz Orląt jeszcze napsuje krwi. *Gazeta Wyborcza.* 2005. 28 kwietnia. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/4358625/Czy-Cmentarz-Orlat-jeszcze-napsuje-krwi (дата звернення: 01.01 2022).
166. Jeziorański. Rozmawiała T. Torańska. *Gazeta Wyborcza.* 2003. 14-15 maja. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/2084060/Jezioranski (дата звернення: 18.07 2019).
167. Juszczenko: moje serce należy do Europy. *Wprost.* 2005. 25 stycznia. URL: https://www.wprost.pl/swiat/72593/Juszczenko-moje-serce-nalezy-do-Europy.html (дата звернення: 01.09 2017).
168. Juszczenko w Polsce. *Wprost.* 2005. 26 stycznia. URL: https://www.wprost.pl/72602/Juszczenko-w-Polsce-aktl (дата звернення: 01.09 2017).

169. Juszczenko W. Kamienie pamięci. *Gazeta Wyborcza.* 2003. 30 maja. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/2099341/Kamienie-pamieci (дата звернення: 20.01 2019).
170. Kaczyński A. Czy będzie odbudowany?. *Rzeczpospolita.* 1998. 10 stycznia. URL: http://archiwum.rp.pl/artykul/153572-Czy-bedzie-odbudowany-.html (дата звернення: 09.03 2020).
171. Kaczyński A. Honor i detale. *Rzeczpospolita.* 2002. 13 maja. URL: http://archiwum.rp.pl/artykul/384780-Honor-i-detale.html (дата звернення: 12.03 2020).
172. Kaczyński A. Lwy wrócą, kolumny nie. *Rzeczpospolita.* 1998. 27 lipca. URL: http://archiwum.rp.pl/artykul/186758-Lwy-wroca--kolumny-nie.html (дата звернення: 12.03 2020).
173. Kaczyński A. Pamięć Wołynia. *Rzeczpospolita.* 1998. 24 lipca. URL: http://archiwum.rp.pl/artykul/186281-Pamiec-Wolynia.html (дата звернення: 19.02 2020).
174. Kaczyński L. Bohaterskie i tragiczne losy Wołynia głęboko wrosły w historię Polski. Oficjalna strona Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. 2008. 11 lipca. URL: http://www.prezydent.pl/archiwum-lecha-kaczynskiego/aktualnosci/rok-2008/art,148,816,bohaterskie-i-tragiczne-losy-wolynia-gleboko-wrosly-w-historie-polski.html (дата звернення: 14.12 2020).
175. Kaczyński L. Oświadczenie ws. nadania Stepanowi Banderze tytułu Bohatera Ukrainy. Oficjalna strona Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. 2010. 4 lutego. URL: http://www.prezydent.pl/archiwum-lecha-kaczynskiego/aktualnosci/rok-2010/art,9,1173,oswiadczenie-ws-nadania-stepanowi-banderze-tytulu-bohatera-ukrainy.html (дата звернення: 11.05 2021).
176. Kłoczowski J. Praca nad pamięcią. *Tygodnik Powszechny.* 2003. Nr 29 (20 lipca). Url: https://www.tygodnikpowszechny.pl/praca-nad-pamiecia-154510 (дата звернення: 30.01 2020).

177. Kobiałka M. Szłaban na rajd Bandery. *Gazeta Wyborcza.* 2009. 8 sierpnia. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7064102/Szlaban-na-rajd-Bandery (дата звернення: 25.01 2019).

178. Komentarze po decyzji lwowskich radnych. *Gazeta.pl.* 2002. 17 maja. URL: http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114873,840418.html (дата звернення: 04.07 2017).

179. Kosiewski P. Odwaga ludzi kościoła. *Tygodnik Powszechny.* 2013. Nr 27 (1 lipca). URL: https://www.tygodnikpowszechny.pl/odwaga-ludzi-kosciola-19864 (дата звернення: 21.03 2021).

180. Kosiewski P. Przy grobach. *Tygodnik Powszechny.* 2013. Nr 28 (8 lipca). URL: https://www.tygodnikpowszechny.pl/przy-grobach-19942 (дата звернення: 04.02 2021).

181. Kościński P. Jak zdążyć do maja. *Rzeczpospolita.* 1999. 2 lutego. URL: http://archiwum.rp.pl/artykul/212093-Jak-zdazyc-do-maja.html (дата звернення: 12.03 2020).

182. Kościński P. 80 lat „zrywu listopadowego". *Rzeczpospolita.* 1998. 2 listopada. URL: http://archiwum.rp.pl/artykul/199351-80-lat--quot-zrywu-listopadowego-quot-.html (дата звернення: 12.03 2020).

183. Kościński P. Orlęta niezgody. *Rzeczpospolita.* 2000. 19 września. URL: https://archiwum.rp.pl/artykul/298730-Orleta-niezgody.html (дата звернення: 10.03 2020).

184. Kościński P. Prace wstrzymane. *Rzeczpospolita.* 1998. 21 września. URL: http://archiwum.rp.pl/artykul/193838-Prace-wstrzymane.html (дата звернення: 12.03 2020).

185. Kościński P., Serwetnyk T. Zakończenie sporu. *Rzeczpospolita.* 2005. 20 maja. URL: http://archiwum.rp.pl/artykul/548045-Zakonczenie-sporu.html (дата звернення: 10.03 2020).

186. Kościński P. Słowa i czyny Julii Tymoszenko. *Rzeczpospolita.* 2005. 23 czerwca. URL: http://archiwum.rp.pl/artykul/554289-Slowa-i-czyny-Julii-Tymoszenko.html (дата звернення: 10.03 2020).

187. Kościński P. Uniknąć teroru historii. *Rzeczpospolita.* 1998. 30 października. URL: http://archiwum.rp.pl/artykul/198975-Uniknac-terroru-historii.html (дата звернення: 12.03 2020).
188. Kościński P. Własna wersja merostwa. *Rzeczpospolita.* 1999. 16 maja. URL: http://archiwum.rp.pl/artykul/227274-Wlasna-wersja-merostwa.html (дата звернення: 12.03 2020).
189. Kozak S. Pisać i mówić systematycznie. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 26 października. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/198034/Pisac-i-mowic-systematycznie (дата звернення: 24.06 2019).
190. Krwawy lipiec ’43. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 13 lipca. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/188713/Krwawy-lipiec--43 (дата звернення: 29.12 2018).
191. Kryptonim „Pożoga”. telewizja polska. URL: https://vod.tvp.pl/video/kryptonim-pozoga,kryptonim-pozoga,793440 (дата звернення: 22.04 2020).
192. Krzemiński A. Sąsiadami pozostaniemy zawsze. *Gazeta Wyborcza.* 1991. 18-19 września. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/6062510/Sasiadami-pozostaniemy-zawsze (дата звернення: 18.01 2019).
193. Kto się boi Orląt?. *Wprost.* 2002. 6 lutego. URL: https://www.wprost.pl/kraj/23054/kto-sie-boi-orlat.html (дата звернення: 31.08 2017).
194. Kubów W. Cierpkie winogrona. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 24 sierpnia. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/192222/Cierpkie-winogrona (дата звернення: 28.01 2019).
195. Kuczerepa M. Z tej i tamtej strony. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 7 września. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/193454/Z-TEJ-I-TAMTEJ-STRONY (дата звернення: 29.12 2018).

196. Kyczij I. Wola Ostrowiecka i Perekirkut. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 19 lipca. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/189267/WOLA-OSTROWIECKA-I-PEREKIRKUT (дата звернення: 29.12 2018).
197. List ukraińskich intelektualistów w sprawie Wołynia. *Gazeta Wyborcza.* 2003. 24 lutego. URL: https://wyborcza.pl/1,75248,1341675.html дата звернення: 01.01 2019).
198. Lwów otworzy Orlęta. *Gazeta Wyborcza.* 2005. 29 stycznia. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/4284035/Lwow-otworzy-Orleta (дата звернення: 01.01 2022).
199. Małachowski A. Nie wplątać wnuków w konflikt dziadów. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 26 października. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/198030/Nie-wplatac-wnukow-w-konflikt-dziadow (дата звернення: 24.06 2019).
200. Medwedczuk W. Wołyń, nasz wspólny ból / tłum. M. Wojciechowski. *Gazeta Wyborcza.* 2003. 24 kwietnia. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/2066292/Wolyn--nasz-wspolny-bol (дата звернення: 19.01 2019).
201. Michnik A. Pojednanie trudne i niezbędne. *Gazeta Wyborcza.* 2013. 23 marca. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7720815/Pojednanie---trudne-i-niezbedne (дата звернення: 15.01 2019).
202. Michnik A. Rana Wołynia. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 10 listopada. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/199365/Rana-Wolynia (дата звернення: 29.12 2018).
203. Międzynarodowa konferencja naukowa „Zbrodnia Wołyńska – historia, pamięć, edukacja. W przededniu 70. rocznicy". Warszawa, 2013, 27-28 czerwca. IPN. URL: https://ipn.gov.pl/pl/nauka/konferencje-naukowe/26553,Miedzynarodowa-konferencja-naukowa-Zbrodnia-wolynska-historia-pamiec-edukacja-W-.html (дата звернення: 26.07 2021).

204. Misiło E. Nie oczekiwać przeprosin. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 26 października. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/198036/Nie-oczekiwac-przeprosin (дата звернення: 24.06 2019).
205. Młynarski J., Smoleński P. Pojednanie według naszych zasad. *Gazeta Wyborcza.* 1998. 20 lipca. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/477275/Pojednanie-wedlug-naszych-zasad (дата звернення: 30.12 2018).
206. Modlitwa za pomordowanych. *Gazeta Wyborcza.* Lublin. 2003. 8 maja. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/2078586/Modlitwa-za-pomordowanych (дата звернення: 19.01 2019).
207. Modlitwa za Wołyń. *Gazeta Wyborcza.* 2013. 11 lipca. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7762437/Modlitwa-za-Wolyn (дата звернення: 16.01 2019).
208. Mokry W. Panichida na Kanoniczej. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 26 października. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/198031/Panichida-na-Kanoniczej (дата звернення: 29.12 2018).
209. Montgomery K. Drogie słowo niepodległa. *Gazeta Wyborcza.* 2000. 6 września. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/1197711/Drogie-slowo-niepodlegla (дата звернення: 03.01 2022).
210. Motyka G. Cień Kłyma Sawura. *Rzeczpospolita.* 2002. 28 września. URL: https://archiwum.rp.pl/artykul/403586-Cien-Klyma-Sawura.html (дата звернення: 11.02 2020).
211. Motyka G. Co ma „Wisła" do Wołynia?. *Gazeta Wyborcza.* 2001. 24 marca. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/1382211/Co-ma--Wisla--do-Wolynia- (дата звернення: 19.01 2019).
212. Motyka G. Lachów usunąć. *Gazeta Wyborcza.* 2002. 13 kwietnia. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/1722416/LACHOW-USUNAC- (дата звернення: 19.01 2019).

213. Motyka G. Zapomnijcie o Giedroyciu. *Gazeta Wyborcza.* 2008. 24 maja. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/5103213/Zapomnijcie-o-Giedroyciu (дата звернення: 25.01 2019).

214. Najder Z. Po pierwsze bezpieczeństwo. *Rzeczpospolita.* 2002. 20 maja. URL: https://www.archiwum.rp.pl/artykul/385758-Po-pierwsze-bezpieczenstwo.html (дата звернення: 09.03 2020).

215. Nekropolia czy panteon. *Rzeczpospolita.* 2000. 16 października. URL: https://archiwum.rp.pl/artykul/303747-Nekropolia-czy-panteon.html (дата звернення: 10.03 2020).

216. Nic, tylko wstyd. Z Grzegorzem Motyką rozmawiał Paweł Smoleński. *Gazeta Wyborcza.* 2002. 27 kwietnia. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/1737803/NIC--TYLKO-WSTYD (дата звернення: 19.01 2019).

217. Niemczyk P. Nagroda Mackiewicza. *Gazeta Wyborcza.* 2002. 28 października. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/1865915/Nagroda-Mackiewicza (дата звернення: 19.01 2019).

218. Nowa tablica na Cmentarzu Orląt. *Gazeta Wyborcza.* 1999. 23 lutego. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/670563/Nowa-tablica-na-Cmentarzu-Orlat (дата звернення: 01.01 2022).

219. Oczyśćmy pamięć z fałszu. Fragment przemówienia WiktoraJuszczenki. *Rzeczpospolita.* 2005. 25 czerwca. URL: http://archiwum.rp.pl/artykul/554861-Oczyscmy-pamiec-z-falszu.html (дата звернення: 11.03 2020).

220. Odojewski W. Zapominane ludobójstwo. *Rzeczpospolita.* 2002. 20 sierpnia. URL: https://archiwum.rp.pl/artykul/398270-Zapominane-ludobojstwo.html (дата звернення: 13.03 2020).

221. Okoń Z. Nic nie usprawiedliwia ludobójstwa. *Rzeczpospolita.* 1999. 15 maja. URL: http://archiwum.rp.pl/artykul/227116-Listy.html (дата звернення: 07.03 2020).

222. Орędzie Wołyńskiej Rady Kościołów. *Gazeta Wyborcza.* 2013. 29 kwietnia. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7734669/Oredzie-Wolynskiej-Rady-Kosciolow (дата звернення: 15.01 2019).

223. Orlęta wciąż dzielą. *Gazeta Wyborcza.* 2002. 6 lutego. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/1658429/Orleta-wciaz-dziela (дата звернення: 02.01 2022).

224. Orlęta zgodnie z planem. *Gazeta Wyborcza.* 2002. 16 maja. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/1751869/Orleta-zgodnie-z-planem (дата звернення: 02.01 2022).

225. Osadczuk B. Model przebaczenia. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 18 października. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/197247/MODEL-PRZEBACZENIA (дата звернення: 29.12 2018).

226. O Wołyniu później i ciszej. *Gazeta Wyborcza.* 2008. 21 czerwca. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/5125915/O-Wolyniu-pozniej-i-ciszej (дата звернення: 03.08 2019).

227. Pawłowski A. Za czyim podszeptem. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 9 sierpnia. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/191032/Za-czyim-podszeptem (дата звернення: 29.12 2018).

228. Pojednajmy się szczerze. *Gazeta Wyborcza.* 2013. 29 czerwca. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7758280/Pojednajmy-sie-szczerze (дата звернення: 16.01 2019).

229. Pojednanie na Wołyniu. *Gazeta Wyborcza.* 1992. 31 sierpnia. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/102814/POJEDNANIE-NA-WOLYNIU (дата звернення: 28.12 2018).

230. Pojednanie ponad mogiłami. Fragment przemówienia Aleksandra Kwaśniewskiego. *Rzeczpospolita.* 2005. 25 czerwca. URL: http://archiwum.rp.pl/artykul/554860-Pojednanie-ponad-mogilami.html (дата звернення: 10.03 2020).

231. Pojednanie warunkowe. *Gazeta Wyborcza.* 1994. 10 stycznia. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/143081/Pojednanie-warunkowe (дата звернення: 28.12 2018).
232. Polacy ginęli za ojczyznę. *Rzeczpospolita.* 2005. 11 czerwca. URL: http://archiwum.rp.pl/artykul/551930-Polacy-gineli-za-ojczyzne.html (дата звернення: 11.03 2020).
233. Polski cmentarz na Wołyniu. *Gazeta Wyborcza.* 1992. 14 września. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/103780/POLSKI-CMENTARZ-NA-WOLYNIU (дата звернення: 28.12 2018).
234. Pomarańczowy przełom ws. lwowskich orląt?. *Wprost.* 2004. 30 grudnia. URL: https://www.wprost.pl/swiat/71528/Pomaranczowy-przelom-ws-lwowskich-orlat.html (дата звернення: 31.08 2017).
235. Pomnik wołyniaków. *Gazeta Wyborcza.* Dodatek Gazeta Stoleczna. 1993. 13 września. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/16905/Pomnik-Wolyniakow---Dzis-w-miescie (дата звернення: 18.01 2019).
236. Prawdy gorzkie i bolesne. *Gazeta Wyborcza.* 2003. 4 czerwca. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/2103833/Prawdy-gorzkie--i-bolesne (дата звернення: 21.01 2019).
237. Prezydent Jaruzelski we Lwowie. *Gazeta Wyborcza.* 1990. 11-12 kwietnia. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/6012548/Prezydent-Jaruzelski-we-Lwowie (дата звернення: 07.01 2022).
238. Projekt uchwały Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w sprawie uczczenia 65. rocznicy ludobójstwa dokonanego na ludności polskiej Kresów Wschodnich II RP. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. 2008. 6 maja. URL: http://orka.sejm.gov.pl/Druki6ka.nsf/0/ECC44651F18367ACC125749000372480/$file/814.pdf (дата звернення: 06.06 2021).
239. Przyszli i rozbili. *Gazeta Wyborcza.* 1998. 23 października. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/578117/Przyszli-i-rozbili (дата звернення: 03.01 2022).

240. Radni z apelem do władz Lwowa. *Gazeta Wyborcza.* Kraków. 2002. 4 kwietnia. URL: http://krakow.wyborcza.pl/krakow/1,44425,772716.html (дата звернення: 04.07 2017).

241. Radziwinowicz W., Wojciechowski M. Flaga nad Kremlem opuszczona do połowy. *Gazeta Wyborcza.* 2010. 13 kwietnia. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7198307/Flaga-nad-Kremlem-opuszczona-do-polowy (дата звернення: 11.08 2019).

242. Rejt J. Gesty polityków nie wystarczą. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 26 października. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/198029/Gesty-politykow-nie-wystarcza (дата звернення: 24.06 2019).

243. Reprincew W. Mit rezuna. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 9 października. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/196302/MIT-REZUNA (дата звернення: 29.12 2018).

244. Rocznica zbrodni na Wołyniu – pamięć i pojednanie: komunikat z badań. CBOS. Warszawa, lipiec 2003. URL: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2003/K_117_03.PDF (дата звернення: 10.02 2020).

245. Romanowski R., Smoleński P. Kresy we krwi polskiej. *Gazeta Wyborcza.* 2005. 30 marca. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/4337289/Kresy-we-krwi-polskiej (дата звернення: 19.07 2019).

246. Roszkowski J. Zmętnienie soczewki. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 25 lipca. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/189751/Zmetnienie-soczewki (дата звернення: 24.06 2019).

247. Rudny Z. Nie urazić pobratymców. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 27 lipca. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/189948/Nie-urazic-pobratymcow (дата звернення: 24.06 2019).

248. Rudynek G. Nie wierzyliśmy, że tego doczekamy. *Gazeta Wyborcza.* 2005. 24 czerwca. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/4403514/NIE-WIERZYLISMY--ZE-TEGO-DOCZEKAMY (дата звернення: 06.01 2022).

249. Rutkowska A., Stola D. Fałszywy opis, prawdziwe zbrodnie. *Rzeczpospolita.* 2007. 19 maja. URL: https://archiwum.rp.pl/artykul/682921-Falszywy-opis-prawdziwe-zbrodnie.html (дата звернення: 09.03 2020).

250. Semka P. W sprawie pomnika ofiar UPA. *Rzeczpospolita.* 2007. 28 lutego. URL: https://archiwum.rp.pl/artykul/667938-W-sprawie-pomnika-ofiar-UPA.html (дата звернення: 06.03 2020).

251. Skarga za mniejszość. *Gazeta Wyborcza.* 2000. 18 września. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/1206818/Skarga-za-mniejszosc (дата звернення: 04.01 2022).

252. Smijan K. Szowiniści z AK. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 14 lipca. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/188874/Szowinisci-z-AK (дата звернення: 29.12 2018).

253. Smoleński P. Dwa cmentarze, dwie pamięci. *Gazeta Wyborcza.* 1998. 21 listopada. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/600318/Dwa-cmentarze--dwie-pamieci (дата звернення: 03.01 2022).

254. Sobolewski T. Kryptonim „Pożoga". *Gazeta Wyborcza.* Dodatek Gazeta Telewizyjna. 1999. 30 kwietnia. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/801492/Kryptonim--Pozoga- (дата звернення: 02.07 2019).

255. Sołtyk R., Wojciechowski M. Juszczenko: koniec sporu o Cmentarz Orląt. *Gazeta Wyborcza.* 2005. 26 stycznia. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/4281938/Juszczenko--koniec-sporu-o-Cmentarz-Orlat (дата звернення: 01.01 2022).

256. Sosnowska D., Sosnowski J. Paradoks wnuczka. *Gazeta Wyborcza.* 1993. 27 sierpnia. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/132392/PARADOKS-WNUCZKA (дата звернення: 18.01 2019).

257. Spasiba. *Tygodnik Powszechny.* 2010. 12 kwietnia. URL: https://www.tygodnikpowszechny.pl/spasiba-143792 (дата звернення: 15.12 2020).

258. Sprawozdanie stenograficzne z 46 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 15 lipca 2009 r. (drugi dzień obrad). Sejm RP. URL: http://orka2.sejm.gov.pl/StenoInter6.nsf/0/11E1215583C6F054C12575F40077F9F2/$file/46_b_ksiazka.pdf (дата звернення: 03.06 2021).

259. Stańczyk T. Wołyńskie inferno. *Rzeczpospolita.* 2001. 14 lipca. URL: https://archiwum.rp.pl/artykul/345082-Wolynskie-inferno.html (дата звернення: 23.04 2020).

260. Strzałka J. Wokół Wołynia. *Tygodnik Powszechny.* 2003. Nr 22 (1 czerwca). URL: https://www.tygodnikpowszechny.pl/wokol-wolynia-155586 (дата звернення: 30.01 2020).

261. Szlak Pojednania. *Gazeta Wyborcza.* 2003. 9 lipca. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/2134167/Szlak-pojednania (дата звернення: 21.01 2019).

262. Szostkiewicz M. Polsko-ukraińska modlitwa o pojednanie na cmentarzu Łyczakowskim. *Tygodnik Powszechny.* 2002. Nr 45 (10 listopada). URL: http://www.tygodnik.com.pl/numer/278345/szostkiewicz.html (дата звернення: 10.09 2017).

263. Szram K. Nieszpory w odwecie. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 27 lipca. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/189952/Nieszpory-w-odwecie (дата звернення: 24.06 2019).

264. Ta sprawa do dziś nie jest załatwiona.... *Gazeta Wyborcza.* 1996. 20 grudnia. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/234332/Ta-sprawa-do-dzis-nie-jest-zalatwiona--- (дата звернення: 29.12 2018).

265. Ten pomnik nie służy pamięci ofiar ani pojednaniu. *Gazeta Wyborcza.* Dodatek Gazeta Stoleczna. 2007. 14 marca. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/4834296/TEN-POMNIK-NIE-SLUZY-PAMIECI-OFIAR-ANI-POJEDNANIU (дата звернення: 24.01 2019).

266. Torzecki R. Gdzie Sicz, gdzie Wisła. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 19 września. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/194467/GDZIE-SICZ--GDZIE-WISLA (дата звернення: 29.12 2018).

267. Torzecki R. Przebaczyć, jeśli nie można zapomnieć. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 26 października. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/198033/Przebaczyc--jesli-nie-mozna-zapomniec (дата звернення: 24.06 2019).

268. Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 12 lipca 2013 r. w sprawie uczczenia 70. Rocznicy Zbrodni Wołyńskiej. Sejm RP. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP20130000606/O/M20130606.pdf (дата звернення: 16.05 2021).

269. Uchwała Senatu Rzeczpospolitej Polskiej z dnia 20 czerwca 2013 r. w 70. rocznicę Zbrodni Wołyńskiej. Senat RP. URL: https://www.senat.gov.pl/download/gfx/senat/pl/senatuchwaly/1297/plik/335.pdf (дата звернення: 16.05 2021).

270. Ukraina, Polska, historia. *Gazeta Wyborcza.* 1997. 18 marca. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/241615/Ukraina--Polska--historia (дата звернення: 24.08 2019).

271. Ukraińcy proszą o przebaczenie. *Rzeczpospolita.* 2003. 25 lutego. URL: https://archiwum.rp.pl/artykul/423795-Ukraincy-prosza-o-przebaczenie.html (дата звернення: 11.02 2020).

272. Upamiętnić Wołyń. *Gazeta Wyborcza.* 2002. 13-14 listopada. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/1902957/Upamietnic-Wolyn (дата звернення: 19.01 2019).

273. Uroczystości upamiętniające 60. rocznicę tragedii wołyńskiej. Oficjalna strona Prezydenta RP. 2003. 11 lipca. URL: https://www.prezydent.pl/aleksandra-kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2003/art,154,430,uroczystosci-upamietniajace-60-rocznice-tragedii-wolynskiej.html (дата звернення: 30.01 2020).

274. Władze Lwowa torpedują pojednanie. *Wprost.* 2002. 17 maja. URL: https://www.wprost.pl/kraj/25662/Wladze-Lwowa-torpeduja-pojednanie.htm (дата звернення: 01.09 2017).

275. Włodkowski Ł. Bezustanne drażnienie. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 9 sierpnia. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/191031/Bezustanne-draznienie (дата звернення: 29.12 2018).
276. Wojciechowski M. Bezprecedensowe orędzie ukraińskich biskupów w rocznicę Wołynia. *Gazeta Wyborcza.* 2013. 18 marca. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7718234/Bezprecedensowe-oredzie-ukrainskich-biskupow-w-roc (дата звернення: 15.01 2019).
277. Wojciechowski M. Kto manipuluje pojednaniem i prawdą?. *Gazeta Wyborcza.* 2013. 2 maja. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7735736/KTO-MANIPULUJE-POJEDNANIEM-I-PRAWDA- (дата звернення: 16.01 2019).
278. Wojciechowski M. Pierwszy krok. *Gazeta Wyborcza.* 2003. 12 lipca. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/2138574/Pierwszy-krok (ддата звернення: 21.01 2019).
279. Wojciechowski M. PiS ma problem z Ukrainą. *Gazeta Wyborcza.* 2009. 7 września. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7079157/PIS-MA-PROBLEM-Z-UKRAINA (дата звернення: 07.08 2019).
280. Wojciechowski M. Podobno cuda się zdarzają. *Gazeta Wyborcza.* 2012. 12 lipca. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7621806/Podobno-cuda-sie-zdarzaja (дата звернення: 15.01 2019).
281. Wojciechowski M. Smoleńsk pożegnał Lecha Kaczyńskiego. *Gazeta Wyborcza.* 2010. 12 kwietnia. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7197919/Smolensk-pozegnal-Lecha-Kaczynskiego (дата звернення: 11.08 2019).
282. Wojciechowski M. Tyle bliskości, ile nienawiści. *Gazeta Wyborcza.* 2002. 2 listopada. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/1884248/Tyle-bliskosci--ile-nienawisci (дата звернення: 19.01 2019).
283. Wojtczuk M. UPA – upiory historii. *Gazeta Wyborcza.* Dodatek Gazeta Stoleczna. 2007. 27 lutego. URL:

https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/4825690/UPA---upiory-historii (дата звернення: 31.07 2019).

284. Wołyniak J. Od Słucza po San. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 24 sierpnia. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/192226/Od-Slucza-po-San (дата звернення: 29.12 2018).

285. Wołyń 1943. *Gazeta Wyborcza.* 1994. 26 lutego. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/314669/Wolyn-1943 (дата звернення: 28.12 2018).

286. Wozniak T. Wołyń 1943. Trzeba mówić, jak było / Przeł. A. Kupińska. *Gazeta Wyborcza.* 2013. 23 marca. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7720817/Wolyn-1943--Trzeba-mowic--jak-bylo (дата звернення: 15.01 2019).

287. Wroński P. Wołyń. Opowiedzmy o tym światu. *Gazeta Wyborcza.* 2013. 29 czerwca. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7758252/Wolyn--Opowiedzmy-o-tym-swiatu (дата звернення: 16.01 2019).

288. Zawadzki M., Wojciechowski M. Pojednanie pod Lwowem. *Gazeta Wyborcza.* 2009. 2 marca. URL: https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/5271265/Pojednanie-pod-Lwowem (дата звернення: 04.08 2019).

289. Żupański A. Droga do prawdy o wydarzeniach na Wołyniu. Toruń: Adam Marszałek, 2006.

290. Żupański A. Karkołomne twierdzenia. *Gazeta Wyborcza.* 1995. 25 lipca. URL: http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/189753/Karkolomne-twierdzenia (дата звернення: 29.12 2018).

Інтерв'ю

291. Інтерв'ю з Богумілою Бердиховською. Записала Т. Банах. 20 червня 2019. Особистий архів Т. Банах.

292. Інтерв'ю з Олею Гнатюк. Записала Т. Банах. 22 жовтня 2020. Особистий архів Т. Банах.

293. Інтерв'ю з Ярославом грицаком. Записала Т. Банах. 3 січня 2018. Особистий архів Т. Банах.
294. Інтерв'ю з Ярославом Грицаком. Записала Т. Банах. 2 січня 2019. Особистий архів Т. Банах.
295. Інтерв'ю зі Збіґнєвим Ґлюзою. Записала Т. Банах. 17 травня 2019. Особистий архів Т. Банах.
296. Інтерв'ю з Мар'яною Долинською. Записала Т. Банах. 9 червня 2023. Особистий архів Т. Банах.
297. Інтерв'ю з Леонідом Зашкільняком. Записала Т. Банах. 27 листопада 2019. Особистий архів Т. Банах.
298. Інтерв'ю з Мирославом Мариновичем. Записала Т. Банах. 2 січня 2018. Особистий архів Т. Банах.
299. Інтерв'ю з Мирославом Мариновичем. Записала Т. Банах. 7 лютого 2019. Особистий архів Т. Банах.
300. Інтерв'ю з Ґжеґожем Мотикою. Записала Т. Банах. 8 березня 2019. Особистий архів Т. Банах.
301. Інтерв'ю з Богданом Панкевичем. Записала Т. Банах. 19 листопада 2020. Особистий архів Т. Банах.
302. Інтерв'ю з о. Богданом Прахом. Записала Т. Банах. 20 лютого 2019. Особистий архів Т. Банах.
303. Інтерв'ю з Томашем Стриєком. Записала Т. Банах. 8 березня 2019. Особистий архів Т. Банах.
304. Інтерв'ю з Петром Тимою. Записала Т. Банах. 17 жовтня 2020. Особистий архів Т. Банах.
305. Інтерв'ю з Мирославом Чехом. Записала Т. Банах. 18 лютого 2021. Особистий архів Т. Банах.

Література

306. Банах Т. Масові вбивства 1943 р. на Волині в польсько-українських історичних дискусіях 1990-х рр. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки.* 2021. Т. 4. С. 65 – 72. DOI: https://doi.org/10.18523/2617-3417.2021.4.65-72.

307. Банах Т. Проблема масових вбивств 1943 р. на Волині на польсько-українських семінарах істориків «Україна-Польща: важкі питання» (1996-2008). *Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених: збірник тез учасників конференції* молодих учених / за заг. ред. К.і.н., доцента Солошенко В.В. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2021. С. 136 – 140.

308. Банах Т. Публічні дискусії про масові вбивства 1943 р. на Волині та відзначення їх 60-х роковин у 2003 р. *Public History. Історія в публічному просторі: збірник міжнародної наукової конференції (Київ, 20 травня 2022 року)* / за ред. Ю. Латиша; дизайн М. Дяченко. Київ, 2022. С. 77 – 80.

309. Банах Т. Роль інтелектуалів і церкви в польсько-українському примиренні щодо «Цвинтаря орлят». *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. Вернадського. Історичні науки.* 2022. Т. 33 (72). № 2. С. 1 – 8. DOI: https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/2.1.

310. Банах Т. Спроби польсько-українського примирення в 60-ті роковини масових вбивств 1943 р. на Волині. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія.* 2022. Вип. 1 (46). С. 69 – 81. DOI: https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(46).2022.257490.

311. Відгомін волинської трагедії в історичній пам'яті польського й українського народів / Редкол.: В.Ф. Солдатенко (голова) та ін. Київ: ДП НВЦ «Пріорітети», 2013. 292 с.

312. В'ятрович В. Друга польсько-українська війна 1942-1947. Видання друге, доповнене. Київ: видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2012. 368 с.

313. Грицак Я. Важке примирення // Його ж, Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. Київ: Критика, 2004. С. 126 – 137.

314. Грицак Я. 26-й процент, або як подолати історію. Київ: Фонд Порошенка. 2014. 136 с.

315. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ: Видавництво «Портал», 2021. 432 с.

316. Грицак Я. Що по Ґедройцеві // Його ж, Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї. Київ: Критика, 2011. С. 195 – 200.

317. Гриценко О. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994-2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. Київ: «К. І. С.», 2017. 1136 с.

318. Гудь Б. З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст. / Авторизований перекл. з пол. А. Павлишина. Харків: Акта, 2018. 482 с.

319. Дашкевич Я. «Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстика (1989-2008). Київ: Темпора, 2011. 828 с.

320. Дудко О. «Апорія'43/Декалог: локальна світова війна». Historians.in.ua. 2012. 10 листопада. URL: http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/446-oksana-dudko-aporiia43dekaloh-lokalna-svotova-viina (дата звернення: 13.02 2021).

321. Зашкільняк Л. Співробітництво українських і польських істориків на сучасному етапі: історіографічні аспекти. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки.* 2008. № 10. С. 366 – 386.

322. Казанова Х. По той бік секуляризації: релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби / Перекл. з англ. О. Панича. Київ: Дух і Літера, 2017. 264 с.

323. Каліщук О. Волинь'43: історіографічне пізнання і криве дзеркало пам'яті. Львів: Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2020. 528 с.

324. Каліщук О. Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині в роки Другої світової війни: науковий та суспільний дискурси. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. 510 с.

325. Касьянов Г. Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Лаурус, Антропос-Логос-Фільм, 2018. 420 с.

326. Мотика Ґ. Друга світова війна в польсько-українських історичних дискусіях. *Україна Модерна.* 2009. Ч. 15. С. 127 – 136.

327. Портнов А. Історії для домашнього вжитку. Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті. Київ: Критика, 2013. 344 с.

328. Склокін В. Стаючи публічними: історики як публічні інтелектуали у пострадянській Україні. *Критика.* 2014. Ч. 5-6 (199-200). С. 30 – 37.

329. Стриєк Т. Невловні категорії. Нариси про гуманітаристику, історію і політику в сучасних Україні, Польщі та Росії / перекл. з пол. Київ: Ніка-Центр, 2015. 320 с.

330. Субтельний О. Україна: історія / Перекл. з англ. Ю. Шевчука. Київ: Либідь, 1991. 512 с.

331. Україна-Польща: важкі питання. Т. 1-2 – 10. Варшава; Луцьк, 1998-2008.

332. Український визвольний рух: науковий збірник. 2012. Зб. 17. С. 375 – 385.

333. Харчук Х. Польський військовий меморіал на Личаківському цвинтарі. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* 2009. Вип. 18. С. 76 – 79.

334. Хахула Л. «Різуни» чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2016. 304 с.

335. Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943-1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 190 с.

336. Ab Imperio. 2012. No 1. P. 356 – 433.

337. Banakh T. Акції примирення в сімдесяті роковини масових вбивств 1943 р. на Волині. *Studia Polityczne.* 2022. T. 50. Nr 4. S. 293 – 315. DOI: https://doi.org/10.35757/STP.2022.50.4.11.

338. Berdychowska B. Polacy wobec Wołynia. *Przegląd Polityczny.* 2013. Nr 121/122. S. 62 – 74.

339. Berdychowska B. Ukraińcy wobec Wołynia. *Zeszyty historyczne.* 2003. Nr 146. S. 65 – 104.

340. Bloomfield D. Reconciliation: an Introduction. Reconciliation After Violent Conflict: A Handbook / Ed. by D. Bloomfield, T. Barnes, and L. Huyse. Stockholm: International IDEA, 2003. P. 10 – 18.

341. Chwedoruk R. Polityka historyczna. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2018. 386 s.

342. Drozd R. Ojciec Święty Jan Paweł II oraz hierarchowie Kościoła rzymskokatolickiego i greckokatolickiego w procesie pojednania polsko-ukraińskiego. *Saeculum Christianum.* 2021. Tom 28. Nr 2. S. 246 – 258.

343. Drozd R. Prawda i przebaczenie. Meandry dialogu polsko-ukraińskiebo. *Ethos.* 2017. Nr 2 (118). S. 173 – 194.

344. Feldman L. G. The Principle and Practice of Reconciliation in German Foreign Policy: Relations with France, Israel, Poland and the Czech Republic. *International Affairs.* 1999. Vol. 75, No 2. P. 333 – 356.

345. Forecki P. Od Shoah do Strachu: spory o polsko-żydowską przeszłość i pamięć w debatach publicznych. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2010.

346. Grajewski A. Dialog ponad murem. List biskupów polskich w kontekście polityki wschodniej Watykanu. *Pojednanie i polityka. Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych XX wieku a polityka odprężenia* / pod red. F. Bola, W. J. Wysockiego i K. Ziemera we współprace z T. Rothem. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2010. S. 111 – 128.

347. Jędraszczyk K. Polityka pamięci i konflikt o miejsca pamięci w praktyce bilateralnej. Studium przypadku Cmentarza Orląt Lwowskich. *W kręgu gnieźnieńskiej humanistyki. Antologia tekstów pracowników Instytutu Kultury Europejskiej UAM w stuliecie Uniwersytetu Poznańskiego, Acta Humanistica Gnesnensia XXII* / red. I. Ksenicz, K. Wasilkiewicz. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2020. 47 s.

348. Jørgensen M., Phillips L. Discourse Analysis as Theory and Method. London: SAGE Publications Ltd, 2002. 229 p.

349. Kowal P. Testament Prometeusza. Źródła polityki wschodniej III Rzeczpospolitej. Warszawa – Wojnowice: Kolegium Europy Wschodniej im. J. Nowaka-Jeziorańskiego we Wrocławiu, Instytut Studiów Politycznych PAN, 2018. 761 s.

350. Komunikat historyków polskich i ukraińskich na temat najnowszych dziejów obu narodów. *Biuletyn Informacyny Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego.* 1996. Nr 2. S. 70 – 80.

351. Kultury historyczne Polski i Ukrainy. O źródłach nieporozumienia między sąsiadami / pod red. T. Stryjka i V. Sklokina. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, Instytut Studiów Politycznych PAN, Collegium Civitas, 2021. 575 s.

352. Łuczewski M. Kapitał moralny. Polityki historyczne w późnej nowoczesności. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2017. 440 s.

353. Melnyk M. Pojednanie polsko-ukraińskie. Dialog pamięci. *Kultura Słowian. Rocznik Komisji Kultury Słowian PAU*. 2021. T. XVII. S. 91 – 118.

354. Micińska M. „Zwierzęta nie mają historii- po co historia intelektualistów?": przypadek francuski w oczach intelektualistów i badaczy. *Kultura i Społeczeństwo.* 2000. Tom 44, Nr 2. S. 85 – 102.

355. Misiło E. Pawłokoma 3 III 1945. Warszawa: Wydawnictwo „UKAR", 2006. 183 s.

356. Motyka G. Cień Kłyma Sawura. Polsko-ukraiński konflikt pamięci. Gdańsk: Wydawnictwo Oskar, 2013. 120 s.

357. Motyka G. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939-1948 w polskiej historiografii po roku 1989. *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku* / pod red. P. Kosiewskiego i G. Motyki. Kraków: Universitas, 2000. S. 166 – 178.

358. Motyka G. Wołyń '43. Ludobójcza czystka – fakty, analogie, polityka historyczna. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2016. 285 s.

359. Narvselius E. Tragic Past, Agreeable Heritage: Post-Soviet Intellectual Discussions on the Polish Legacy in Western Ukraine. *Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*. September 2015. No 2403.

360. Narvselius E. Ukrainian Intelligentsia in Post-Soviet L'viv: Narratives, Identity, and Power. Lanham: Lexington Books, 2012. 432 p.

361. Nicieja S. S. Cmentarz Orląt Lwowskich. *Niepodległość i pamięć.* 2006. T. 13. Nr 3 (24). S. 239 – 266.

362. Nicieja S. S. Łyczaków – dzielnica za Styksem. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1998. 570 s.

363. Nicieja S. S. Lwowskie Orlęta. Czyn i legenda. Warszawa: Iskry, 2009. 308 s.

364. Pamięć i odpowiedzialność / pod red. R. Kostro i T. Merty. Kraków–Wrocław: Ośrodek Myśli Politycznej; Centrum Konserwatywne, 2005. 169 s.

365. Philpot D. Reconciliation, Politics and Transitional Justice. *The Oxford Handbook of Religion, Conflict, and Peacebuilding* / ed. by A. Omer, R. S. Appleby and D. Little. New York: Oxford University Press, 2015. P. 335–354.

366. Pisuliński J. Obchody 70. rocznicy zbrodni wołyńskiej w Polsce. *Europa Środkowa. Central Europe* / red. K. Żarna. T. II. Oświęcim, 2015. S. 114 – 135.

367. Polacy i Ukraińcy: historia, która łączy i dzieli / Pod red. J. Karbarz-Wilińskiej, M. Nowak, T. Sucharskiego. Słupsk-Gdańsk, 2015. 391 s.

368. Polska-Ukraina: trudna odpowiedź. Dokumentacja spotkań historyków (1994-2001). Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939-1945). Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych; Ośrodek Karta, 2003. 184 s.

369. Polska-Ukraina: trudne pytania. T.1-2 – 11. Warszawa, 1998-2009.

370. Prus E. Atamania UPA: tragedia kresów. Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1988. 368 s.

371. Rosenfeld G. D. A Looming Crash or a Soft Landing? Forecasting Future of the Memory “Industry”. *The Journal of Modern History.* 2009. Vol. 81, No 1. P. 122 – 158.

372. Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945, t. 1-2. Warszawa: Wydawnictwo „von Borowiecky”, 2000. 1433 s.

373. Stryjek T. Akcja „Wisła” w polityce pamięci i historiografii od przełomu w latach 1989-1991 // Motyka G., Stryjek T., Zajączkowski M. Akcja Wisła. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2020. S. 235 – 511.

374. Stryjek T. Ukraina przed końcem historii. Skice o polityce państw wobec pamięci. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2014. 412 s.

375. Szcześniak A. B., Szota W. Z. Droga do nikąd: działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1973. 587 s.

376. The Politics of Memory in Poland and Ukraine: from Reconciliation to De-Conciliation / ed. by T. Stryjek, J. Konieczna-Sałamatin. London: Routledge, 2021. 266 s.

377. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993. 348 s.

378. Turowski J., Siemaszko W. Zbrodnie nacjonalistów ukraińąskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu, 1939-1945. Warszawa, 1990. 180 s.

379. Twenty Years after Communism: the Politics of Memory and Commemoration / ed. by M. Bernhardt and J. Kubik. Oxford: Oxford University Press, 2014. 384 p.

380. Wigura K. Wina narodów. Przebaczenie jako strategia prowadzenia polityki. Gdańsk–Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2011. 270 s.

381. Wojnar M. Walka o pamięć czy instrumentalizacja historii? Intelektualiści wobec polityki pamięci w III Rzeczpospolitej i na Ukrainie. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 2021. 284 s.

382. Wołyń 1943 – rozliczenie. Materiały przeglądowej konferencji naukowej „W 65. rocznicę eksterminacji ludności polskiej na kresach wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich”. Warszawa, 10 lipca 2008. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, Komisja Ściegania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2010. 153 s.

383. Zhurzhenko T. Memory Wars and Reconciliation in the Ukrainian-Polish Borderlands: Geopolitics of Memory from a Local Perspective. *History, Memory and Politics in Central and Eastern Europe: Memory Games* / ed. by G. Mink and L. Neumayer. London: Palgrave Macmillan, 2013. P. 173 – 192.

384. Zhurzhenko T. The Border as Pain and Remedy: Commemorating the Polish-Ukrainian Conflict of 1918-1919 in Lviv and Przemyśl. *Nationalities Papers*. 2014. Vol. 42, Issue 2. P. 242 – 268.

Додаток А

До дисертації Банах Тетяни Іванівни

На здобуття наукового ступеня доктора філософії

Польсько-українське історичне примирення (1989-2013)

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації

Публікації у наукових фахових виданнях України

1. Банах Т. Масові вбивства 1943 р. на Волині в польсько-українських історичних дискусіях 1990-х рр. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки.* 2021. Т. 4. С. 65 – 72. DOI: https://doi.org/10.18523/2617-3417.2021.4.65-72.
2. Банах Т. Роль інтелектуалів і церкви в польсько-українському примиренні щодо «Цвинтаря орлят». *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. Вернадського. Історичні науки.* 2022. Т. 33 (72), № 2. С. 1 – 8. DOI: https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/2.1.
3. Банах Т. Спроби польсько-українського примирення в 60-ті роковини масових вбивств 1943 р. на Волині. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія.* 2022. Вип. 1 (46). С. 69 – 81. DOI: https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(46).2022.257490.

Публікації у міжнародних фахових виданнях і виданнях, що індексуються в міжнародних наукометричних базах

4. Banakh T. Акції примирення в сімдесяті роковини масових вбивств 1943 р. на Волині. *Studia Polityczne.* 2022. T. 50, Nr 4. S. 293 – 315. DOI: https://doi.org/10.35757/STP.2022.50.4.11.

Додаткові публікації

5. Банах Т. Проблема масових вбивств 1943 р. на Волині на польсько-українських семінарах істориків «Україна-Польща: важкі питання» (1996-2008). *Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених: збірник тез учасників конференції молодих учених* / За заг. ред. Солошенко В. В. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2021. С. 136 – 140.

6. Банах Т. Публічні дискусії про масові вбивства 1943 р. на Волині та відзначення їх 60-х роковин у 2003 р. *Public History. Історія в публічному просторі: збірник міжнародної наукової конференції (Київ, 20 травня 2022 року)* / За ред. Ю. Латиша; дизайн М. Дяченко. Київ, 2022. С. 77 – 80.

Додаток Б

Відомості про апробацію результатів дисертації

Наукові конференції

1. Міжнародна конференція молодих учених: «Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених». Виступ: «Проблема масових вбивств 1943 р. на Волині на польсько-українських семінарах істориків: «Україна-Польща: важкі питання» (1996-2008)». Київ, 22.06 2021. (онлайн).
2. Міжнародна конференція: «Будування справедливого миру: роль Церкви та громадянського суспільства». Львів, 25-26.11 2021.
3. Наукова конференція: «Public History. Історія в публічному просторі». Виступ: «Публічні дискусії про масові вбивства 1943 р. на Волині та відзначення їх 60-х роковин у 2003 р.». Київ, 20.05 2022. (онлайн).